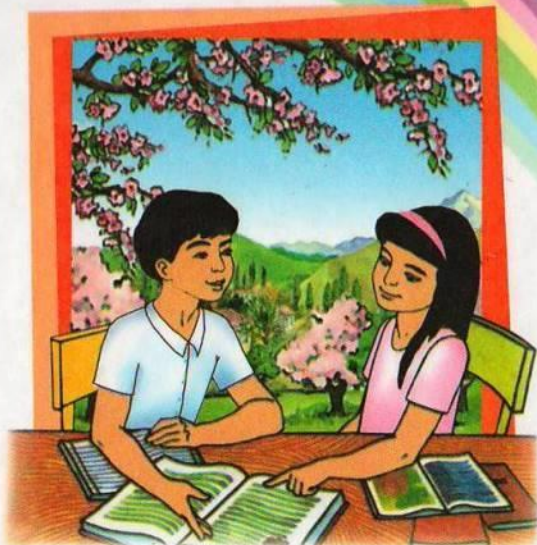

187
Mamasoli Jumaboyev

BOLALAR ADABIYOTI

83.8(511)
J-87-
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

MAMASOLI JUMABOYEV

BOLALAR ADABIYOTI

DARSLIK

(Pedagogik yo'nalishdagi kollejlar uchun)

5- nashri

„O'QITUVCHI“ NASHRIYOT-MATBAA IJODIY UYI
TOSHKENT — 2016

UO'K: 821.512.133 (075)

KBK 83.8ya722

J 87

Mas'ul muharrir:

Anvar Obidjon, O'zbekiston xalq shoiri

Taqrizchilar: *H. Boltaboyev, filologiya fanlari doktori, professor;*
Tohir Shermurodov, filologiya fanlari nomzodi,
dotsent;

Muhabbat Tojiyeva, pedagogika fanlari nomzodi,
dotsent;

Tursunboy Adashboyev, bolalar shoiri.

Jumaboyev, Mamasoli.

Bolalar adabiyoti [Matn]: pedagogik yo'nalishdagi kollejlarda
uchun darslik / M. Jumaboyev, 5-nashri / — Toshkent:
„O'qituvchi“ NMIU, 2016. — 256 b.

ISBN 978-9943-22-014-0

UO'K: 821.512.133 (075)

KBK 83.8ya722

ISBN 978-9943-22-014-0

© M. Jumaboyev

© „O'qituvchi“ nashriyoti, 2003

MUALLIFDAN

Bolalarning o'ziga xos sirli olamlari bo'ladi. Ana shu sirli olamlari bilan ular zavq-shavqqa to'lib o'sadilar. Ular o'y o'ylash, xayol surish bilan atrof-muhitni, o'zlarini qurshab olgan olamni tanib boradilar.

Darhaqiqat, bolalarning o'yinlariga, daftar, devor, asfalt yo'llarga chizgan rasmlariga astoydil ramz soling, gaplarini tinglang — shunda siz ularning olamni naqadar yorqin, aqlga sig'mas darajada mo'jizakor bir tarzda ko'ra bilishlarini payqaysiz. Ular o'zlarining sezgirliklari tufayli, hatto qo'rqinchli ertaklardan ham qandaydir qiziq joylarini ilib oladilar, kundalik voqealarning esa kattalar sezmay qoladigan muhim jihatlarini ham ko'ra bilishadi. Kerak bo'lsa oyga uchishga, samoviy jismlar bilan oshna bo'lishga; inson oyog'i yetmagan sahrolarda, cheksiz o'rmonlarda, tog'-u toshlarda istiqomat qilayotgan fillar, maymunlar, ko'zoynak taqqan ilonlar bilan „so'zlasha“ olishga tayyor ekanliklarini, ko'pincha, biz kattalar hamisha ham payqay olmaymiz.

Bunday talabchan, orzular qanotida yashaydigan, mo'jizalar sari doimo talpinadigan bolalar ta'lim-tarbiyasida badiiy adabiyot, ayniqsa, bolalar adabiyotining ahamiyati katta. Chunki yumor-u sarguzashtlarga boy hikoya, qissa va romanlar bolalarning sevimli asarlari hisoblanadi. Shuningdek, ular alla, qo'shiq, maqol, masal, topishmoq, tez aytish, ertak eshitib, o'qib kamol topadilar. Bu janrlar vositasida kichkintoylarning qalblari nurga to'ladi, hayotga intilish, qiziqish hislari jo'sh uradi. Ma'naviy tomondan ham yuksala boradilar.

Zero, shoir yozganidek:

Quyosh sochdi shu'lalar,
Bu baxtimiz shu'lasi.
Kuylaylik ashulalar,
Shu'lalar ashulasin.
Ular shunday jilvagar,
Yoritar yer-osmonni...
Harorati isitar,
Butun jumla-jahonni.
Yerimiz oltinligi,
Kuchimiz metinligi,
Soylarning jo'shqinligi
O'shandan.

U arimas bir nafas,
Bizning cheksiz
Gulshandan.
Yo'limizni yoritib
Olib borar maktabga.
Istaklarni bor etib,
Erishtirar maqsadga.
Quyosh sochdi shu'lalar,
Bu baxtimiz shu'lasi.
Kuylaylik ashulalar,
Shu'lalar ashulasin.

Bunday she'rlar, hikoyalar, qissa-yu romanlar o'qish bilan ularning ilgama, odobga, kasb-hunarga, el-yurtga bo'lgan mehr-muhabbatlari oshadi.

Mustaqil diyorumizda kamol topayotgan har bir bola o'z oldiga qandaydir bir muhim vazifani qo'yib, uni ado etish uchun intiladi. Hatto samodagi so'nmas yulduzni o'rganishga, xuddi shu yulduz kabi porloq bo'lishga otlanadi. Mana bunday qaynoq misralar uning kundalik rejasiga aylanishi shubhasiz:

Ko'kda jimjima yulduz,
O'xshar yoqut toshiga.
Ko'kda jimjima yulduz,
Imlar meni qoshiga.
Ko'kda jimjima yulduz,
Sochilguday boshimdan.

Ko'kda jimjima yulduz,
Jilmas bir zum qoshimdan.
Ko'kda jimjima yulduz,
Misoli lola — chaman.
Mendek yon deb o'rgatgan,
Yulduzlarni sevaman!

Ushbu bolalar adabiyoti darsligimiz, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, zamon, davr talabiga mos sog'lom, o'qimishli, dono, tadbirkor, elsevar avlodni tarbiyalashga bel bog'lagan kasb-hunar o'quvchilari uchun yaratildi.

Darslik xalq og'zaki ijodi, bolalar kitobxonligi, o'zbek bolalar adabiyoti, chet el bolalar adabiyoti (obzorlar)dan tashqari, mamlakatimiz va jahon bolalar adabiyotida eng ko'zga ko'ringan yozuvchilarning hayot yo'llari, ijodlari tahlilini o'z ichiga oladi.

SEHRLI OLAM SURURI

Bolaligida ona allasini eshitib, go'daklik va o'smirlilikda og'zaki badiiy ijod durdonalari — xalq ertaklarini, „Alpomish“ va „Go'ro'g'li“ turkumidagi dostonlarni tinglab o'sgan bolalar ulg'ayganda asl xalq farzandlari bo'lib yetishadilar.

Xalq ertaklari bolalarni jasur, oqil, mard va oliyjanob bo'lishga, Vatanni, xalqni, adolat va haqiqatni sevishga o'rgatadi. „Ur, to'qmoq“, „Yoriltosh“, „Susambil“, „Uch og'a-ini botirlar“, „Bulbuligo'yo“, „Zumrad va Qimmat“ kabi ertaklar bolalarning mehnatsevar, halol, bag'rikeng, tabiatga va insonlarga mehr-shafqatli bo'lib o'sishlariga yordam beradi.

Jahondagi barcha atoqli adiblar, shoirlar xalq poetik ijodidan ilhomlanib bolalarga atab ajoyib, nodir asarlar yozganlar. Mark Tvenning „Tom Soyver va Gekklberri Fin sarguzashtlari“, „Janna d'Ark“, „Shahzoda va gado“ romanlari, Daniel Defoning „Robinson Kruzo“, J. Swiftning „Gulliverning sayohatlari“, Fransua Rablening „Gargantua va Pantagruel“ romanlari, H. K. Andersen, Sh. Perro, aka-uka Grimmlarning ertaklari, Pushkinning „Ruslan va Ludmila“, S. Marshakning „O'n ikki oy“ asarlari jahon bolalar adabiyotining durdonalari bo'lib, necha asrlar davomida yosh avlodlarga badiiy, axloqiy, ma'naviy boyliklarni hadya qiladi. Belgiya shoiri Moris Meterlink yozgan „Baxt qushi“ („Синяя птица“), G. Uells, Jyul Vern asarlarida tabiat va ruhiy olam sirlari kashf etilgan.

O'zbek xalq poetik ijodining cheksiz boy va rang-barang namunalari, ulardan ruhlangan Alisher Navoiy, Gulxaniy, Abdulla Avloniy, Cho'lpon, Elbek she'rlari, Hamid Olimjonning „Oygul bilan Baxtiyor“, „Semurg' yoki Parizod va Bunyod“, G'afur G'ulomning „Shum bola“, Oybekning „Bolalik“, „Alisherning yoshligi“, „Zafar va Zahro“, Abdulla Qahhorning „O'tmishdan ertaklar“, Shukur Sa'dullanning „Yoriltosh“, Quddus Muhammadiy, Tolib Yo'ldosh, Zafar Diyor, Quadrat Hikmat, Ilyos Muslim she'rlari, Mirkarim Osimning „Shiroq“, „To'maris“, „Spitamen“ hikoyalari, Asqad Muxtorning „Mardlik cho'qqisi“, „Dunyo bolalari“, „Adolat“, Pirimqul Qodirovning „Najot“ („Botirlar va baxillar“), Yavdot Ilyosovning „So'g'diyona“, „Qora beva“ („Guldursun“), „Anaxita qasosi“, Xudoyberdi To'xtaboyevning „Sehrli qalpoqcha“, O'. Umarbekov, Latif Mahmudov

va Farhod Musajon asarlari, G'ani Jahongirov, Hojiakbar Shayxov, Anvar Obidjon, Hamza Imonberdiyev, Tursunboy Adashboyev, Safar Barnoyev, Miraziz A'zam, To'lan Nizom, Safo Ochiil she'rlari, Abdusaid Ko'chimov, Murod Xidir, Abduqayum Yo'ldoshev, Rustam Obid, Muhabbat Yo'ldosheva, Mavluda Ibrohimova, Sohiba Abdullayeva hikoyalari o'zbek bolalar adabiyotining eng yaxshi namunalari sifatida yosh avlodlar tarbiyasiga hayotbaxsh ta'sir ko'rsatmoqda.

Bu adib va shoirlarning asarlarida vatanimiz ozodligi, mustaqilligi uchun kurashgan milliy qahramonlarimiz, xalqimizning baxt-saodat haqidagi orzu-armonlari, adolat va haqsizlik, ezigulik va yovuzlik, nur va zulmat o'rtasidagi kurash, mehnatsevarlik va yalqovlik, rostgo'ylik va yolg'ochilik, halollik va qalloblik, muhabbat va nafrat, xalq daholari va allomalarining ibratli hayoti va ilm-fandagi jasoratlari, bolalarcha sho'xlik va o'yinlar, tabiat go'zalliklaridan zavqlanish va boshqa ko'pgina mavzular, axloqiy, ma'naviy muammolar o'ziga xos rang va ohanglarda tasvirlab berilgan. Bu asarlar hali ko'p avlodlarni vatanparvarlik va insonparvarlik ruhida tarbiyalaydi.

Bolalar adabiyoti va adabiyotshunosligi bilan uzoq yillar davomida shug'ullanib kelayotgan iste'dodli pedagog olim Mamasoli Jumaboyevning „Bolalar adabiyoti“ darsligida bu adabiyotning maqsad va vazifalari, „kattalar“ adabiyotidan farqlari va o'xshash jihatlari, bolalarning tabiati, yosh xususiyatlarini e'tiborga olishi (maktabgacha ta'lim-tarbiya, bog'cha bolalari, maktab yoshidagi kichikintoylar, o'rta va katta yoshdagi bolalar, ya'ni o'smirlar), eng muhimi, bolalarning yoshidan qat'i nazar, ularni kamtarin, rostgo'y, xushmuomala, va'dasida turadigan, ota-onasiga, qarindosh-urug'lariga, barcha insonlarga mehr-muruvvatli, go'zal xislatlar, fazilatlar egasi, vatan va xalqni doimo himoya qiluvchi yetuk insonlar bo'lib yetishuviga yordam berish zarurligi to'g'ri ko'rsatilgan. „Bolalar adabiyoti bu vazifani bajarishda badiiy tilga suyanadi,“ deydi darslik muallifi. U bolalar adabiyotiga, maktab va litsey o'quvchilariga Alisher Navoiyning „Til — ko'ngil xazinasining qulfi“ degan hikmatini eslatadi. Muallif to'g'ri uqtirganidek, bolalar yozuvchilarining eng yaxshi kitoblari yosh avlodni tabiatni sevishtga, halol yashashga, ilm-fan cho'qqilarini egallashga, xalq uchun foydali yangi kashfiyotlar qilishga o'rgatadi. Yana shuni aytish zarurki, arab adibi Al-Johiz (769) fikricha, „Kitob — eng yaxshi do'st, eng

sodiq hamroh, eng dono ustoz, bu do'sting seni hech qachon zerikrtmaydi, senga hech qachon yomonlik qilmaydi“.

Sharq va G'arb mutafakkirlarining fikricha, yaxshi kitob olam mushkulotlarini tushunishga, oddiy va halol odamlarni, tabiat va ruhiy olam go'zalliklarini sevishtga, yuksak orzu, ideal-lar (adolat, haqiqat, tenglik, birodarlik, ozodlik) uchun kurashda sabot-matonatli bo'lishga, hayot mashaqqatlarini yengishga yordam beradi. Al-Johiz yana aytadiki: „Yaxshi kitob maroqli suhbatdosh, jaholatga qarshi qudratli qurol, illatlarga qarshi shifobaxsh dori, eng ko'p daromad keltiruvchi kasb-kor, aziz mehmon va eng dono maslahatchidir. Kitob — bugguni kelajak bilan, siniq parchani butun bilan, maxfiyni oshkor bilan, yo'qlikni borlik bilan, xasisni saxiy bilan (bo'rini qo'zichoq bilan, laychani fil bilan) uchrashтира oladi“. Donish-mandlar aytmishki, kitoblar — zamonlar osha manzilga to'g'ri borayotgan tafakkur kemalaridir.

Ertaklar — bolalar adabiyotining eng nodir durdonalari. Ajoyibotlarga to'la orzular osmonida parvoz qiluvchi baxtiyor bolalikni xalq badiiy tafakkurining dahosi yaratgan ertaklarsiz tasavvur etish qiyin. Bola, o'smir ertakdagi jasur qahramonlardan ibrat oladi. Chunki bu qahramonlar hamisha mehnatkash xalqni turli adjarho va devlardan, balo-ofatlardan himoya qiladi. Xalq og'zaki ijodi bilan tanishgan bolalar va o'smirlar ma'naviy barkamollik chashmalaridan bahra oladilar. Shuning uchun „Bolalar adabiyoti“ darsligi ham folkloridan boshlanishi tabiiydir.

Mahkam Mahmud

BOLALAR ADABIYOTI FANI, UNING MAQSAD VA VAZIFALARI

Mukammal tarbiyali inson boshqalarga hech bir ozor yetkazmaydi, takabburlik qilmaydi, hech kimga haqorat ko'zi bilan qaramaydi, yolg'on so'zlamaydi, rostgo'y bo'ladi. O'zidan kattalarga hurmatli, kichiklarga shafqatli va marhamatli, kular yuzli, shirin so'zli va xushmuomala bo'ladi. Va'dasiga vafo qiladi, omonatga xiyonat qilmaydi. Ig'vo, g'iybat, munofiqlikdan o'zini saqlaydi. Ota-onasining hurmatini bajo keltiradi. Ularni o'zidan rozi qilishga sa'y-harakat qiladi. Qarindosh-urug'laridan aloqasini uzmaydi, ularga mehru muhabbatli bo'ladi, qo'shnilarini ranjitmaydi, ular bilan yaxshi murosada bo'ladi. Yomon yo'llardan, yaramas ishlardan, nojo'ya harakatlardan o'zini saqlaydi. Mana shularga o'xshagan go'zal xislatlar mukammal tarbiyali insonda mujassam bo'ladi.

Inson komillikka yetishi uchun kattalarning pand-nasihatlariga astoydil e'tiborli bo'lishlari talab etiladi.

Bolalar adabiyoti fani yoshlarni imon-e'tiqodli kishilar sifatida va Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashda mustaqil mamlakatimizning qudratli qurolidir. Bugungi mustaqillik davrida bu fanga intilish, qiziqish, o'rganish, o'zlashtirish yanada oshdi. Shunday ekan, kichikintoylarga atab yoziladigan har qanday badiiy asar ularning yosh xususiyatlariga, saviyalariga mos bo'lishi, ular qalbida chuqur o'y-fikrlar uyg'otishi, yorqin obrazlar va yuksak g'oyalarga boy bo'lishi, ularni ulkan va porloq ishlarga ilhomlantirishi zarur. Eng muhimi, mavzular tushunarli, sodda va qiziqarli tilda yoritilishi lozim.

Faqat chinakam badiiy asarlarga bolalarga kuchli ta'sir ko'rsatib, ana shu talablarga javob bera oladi. Shu sababli bunday kitoblarni pedagogik va psixologik nuqtayi nazardan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Bolalar adabiyoti bu vazifani bajarishda badiiy tilga suyanadi. Adabiy asarning tili uning g'oyaviy mazmunini aniq va ifodali ochib berish vositasidir. Yaxshi, aniq, ravon, obrazli, boy til bilan yozilgan asar yozuvchining maqsad va fikrlarini kitobxonlarga tez va oson yetkazadi.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy „Mahbub-ul qulub“ asarida tilni „ko'ngil xazinasining qulfi“, deb ta'riflaydi, kishilarni qisqa

va mazmunli, chuqur mantiq bilan so'zlashga chaqiradi. Bu talab, shubhasiz, bolalar yozuvchilariga ham taalluqlidir.

Bolalar yozuvchisi sodda, ravon, qiziqarli va mazmundor qilib yoza bilishi kerak. Buning uchun esa u xalq tilini puxta bilishi lozim.

Ravon til bilan yozilgan badiiy asarlar yosh kitobxonning nutqiga ham katta ta'sir ko'rsatadi, so'z boyligini oshiradi.

Bolalar yozuvchilarining eng yaxshi kitoblari yosh avlodni tabiatni sevisha, halol yashashga, ilm-fan cho'qqilarini egallashga, xalq uchun foydali yangi kashfiyotlar qilishga o'rgatadi. Kitob xalqimizning o'tmishi, ilg'or madaniyatimiz, fan va texnikamiz yutuqlari bilan tanishtiradi, faxr tuyg'ularini o'stiradi.

Shunday ekan, bugungi kunda qudratli qurol bo'lgan bolalar adabiyotidan keng foydalanmay turib, yangi jamiyat quruvchisini har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalash mumkin emas. Bolalar adabiyotining o'ziga xos qonuniyatlari bor: agar bu fan bo'limlarga ajratib o'rganilmas ekan, pala-partishlik, turli tushunmovchilik kelib chiqishi tabiiy. Eng avvalo kitobxonlik — kitob o'qish, tinglash, hikoya qilishdek e'tibor berilishi zarur bo'lgan amallar bor. Shunga ko'ra bolalar kitobxonligini o'quvchilarning pedagogik-psixologik xususiyatlariga ko'ra quyidagicha guruhlarga ajratish mumkin:

1. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligi (2 yoshdan 7 yoshgacha).
2. Maktab yoshidagi kichik bolalar kitobxonligi (7 yoshdan 11 — 12 yoshgacha).
3. O'rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi (13 — 14 yoshdan 15 — 17 yoshgacha).

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligi

Bu davr bolalar kitobxonligi, asosan, ota-onalar, buvibobalar, mahalla ertakchilari-yu tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Hali o'qish, yozish, chizishni bilmaydigan maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar dunyo sirlaridan bexabar bo'ladilar. Hatto oila a'zolari, uy hayvonlari, parranda-yu dov-daraxtlargacha notanish bo'ladi. Kattalar o'qib, aytib, hikoya qilib beradigan asarlar bu davr bolalar uchun muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb

etadi. Bu davr bolalariga o'qib beradigan har qanday asarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo'lishi zarur. Shuningdek, bunday kitoblarning rasmlari rang-barang, harflari esa yirik-yirik bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Bog'cha yoshidagi bolalarga ham, avvalo, maqol va topishmoqlarni, so'ng hayvonlar haqida, umuman, tabiatni sevishga o'rgatuvchi ertaklarni aytib berish yoki o'qib berish juda foydalidir. Ularga mehnatsevarlikni o'yinlar orqali o'rgatilsa, yaxshi ta'sir ko'rsatadi. Masalan, „Sholg'om“, „Bo'ri bilan Qo'zichoq“, „Tulki bilan Turna“, „Tulki bilan uzum“, „Ur, to'qmoq!“ kabi masal va ertaklar bolalarni mehnatsevarlikka, tabiatni sevishga, rostg'oylikka o'rgatadi, aldanchilik va xudbinlik, baxillik va ochko'zlik yomon illat ekanligini tushuntiradi.

„Ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer“, „Hunar, hunardan unar“, „Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar“, „Mehnatning tagi rohat“ kabi xalq maqollarini yodlatish va ularning mazmunini yaxshilab tushuntirish bolalar tarbiyasiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar tinglaydigan asarlarning ko'pchiligini ertak, qo'shiq, topishmoq, maqol, tez aytish kabi xalq og'zaki ijodi asarlari tashkil etadi. Bundan tashqari, yozuvchilar yaratgan va yuqoridagi talablarga to'la-to'kis javob beradigan asarlar ham maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar uchun qo'l keladi. Ammo shu narsani ham ta'kidlab o'tish kerakki, bolalar uchun ijod qiladigan qalam sohibi hayotdagi muhim, xarakterli voqea va hodisalarni badiiy obrazlar orqali bolalar nutqiga xos tilda, ularning yoshi, ruhiyati va saviyasiga muvofiq ravishda tasvirlashi lozim.

Tolib Yo'ldoshning „O'yin bo'lsa“ she'ri juda oddiy, sodda, u bor-yo'g'i sakkiz misra. Bu she'rni har qanday kichikintoy bir zumd yodlab oladi. Bu asarda „Bola yettiga kirguncha yerdan kaltak yeb o'sadi“ maqoli jamlangandek:

O'yin bo'lsa o'ynaymiz,
Bo'lmasa-chi, topamiz.
Topolmasak zir yelib,
To'rt tomonga chopamiz.
Yiqilamiz, turamiz —
Shu ham o'yin atalar.
Bizday necha yiqilib,
Katta bo'lgan otalar.

Bu asar bolalarni do'st, topag'on, ahil bo'lib o'ynab-kulib o'sishga, bobolarning udumlariga sadoqatli bo'lib kamol topishga da'vat etadi.

Kichikintoylarning suyuqli shoiri Anvar Obidjonning „Suhbat“ asari ko'p yillardan beri bu davr bolalariga cheksiz quvonch ulashib kelmoqda. Ma'lumki, bolalar go'daklik chog'laridanoq jonivorlar, xususan qushlarga qiziqadilar. Voqea bolalar bilan g'ozlar suhbatini asosiga qurilgan. O'zaro suhbatdan ma'lum bo'ladiki, g'ozlarning qorni och, ularni boqish kerak. Buni shoir o'yin vositasida ifoda etadi:

- G'ozlar, bir so'z deysizmi?
- G'a, g'a, g'a!
- Totli suli yeysizmi?
- Ha, ha, ha.
- Nega patni silaysizlar?
- G'oq, g'oq, g'oq.
- Mendan nima tilaysizlar?
- Boq, boq, boq!

Bu xildagi she'rlar kichikintoylarni mustaqil fikrlashga, turmush taassurotlarini to'plab, ulardan xulosa chiqarishga o'rgatadi.

Bolalarning, ayniqsa, jajji qizchalarning sevimli mashg'ulotlaridan biri qo'g'irchoq o'ynashdir. Yo'ldosh Sulaymonning „Qo'g'irchoq“ she'rida qo'g'irchoqlarni asrab-avaylash, oddiy bir o'yinchoq vositasida kattalarning mehnatini e'zozlash masalasi o'rtaga tashlanadi:

Quyosh bilan teng turib,
Ozoda kiyintirib,
Senga taqamiz marjon,
Qo'g'irchoq, qo'g'irchoqjon.
Qo'ldan qo'ymaymiz sira,
Yuqtirmaymiz gard, shira.
Ovunchoqsan bizlarga,
Qo'g'irchoqsan bizlarga.

Har qanday yozuvchi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga o'qib beriladigan asar tilining badiiy jihatdan puxta-pishiqligiga, tushunarli, aniq va ravonligiga alohida e'tibor beradi. Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan asarlar hayot haqida muayyan tasavvur berishi bilan birga, ularga zavq-shavq bag'ishlaydi. Masalan, Shukur Sa'dullaning „Lola va mushuk“ she'rini olib ko'raylik. Bu

asar juda oddiy. Misralari ham sodda. U bir o'qishdayoq kichkintoy mehrini o'ziga tortadi, uni uyqudan barvaqt turishga, yuvib-tarinishga, ozoda, pokiza bo'lishga o'rgatadi. Bolaning uy hayvonlariga, jonivorlarga mehribon, g'amxo'rligini oshiradi:

Men Lolaman, Lolaman,
Ozoda qiz bolaman.
Erta bilan turaman,
Yuz-qo'limni yuvaman.
Mushugim bor Qoramosh,
O'zi judayam yuvosh.
Mendan oldin turadi,
Yuz-qo'lini yuvadi.

Xulosa qilib aytganda, bu davr bolalari o'zlari tinglagan asarlari yordamida asta-sekin atrof-muhit bilan tanishadilar, ona yurtga mehr-oqibatli bo'lishni, tabiatni asrashni, mehnatni sevishni o'rganadilar.

Maktab yoshidagi kichik bolalar kitobxonligi

Bu yoshdagi bolalar kitobxonligi avvalgisidan biroz farq qiladi. Bu farq bolalarning yoshi, bilimi, saviyasi bilan bog'liq. Maktabgacha yoshdagi bolalar, asosan, tarbiyachilari, ota-onalari yordamida badiiy asarlar bilan tanishsalar, boshlang'ich sinf o'quvchilari bu ishni mustaqil bajaradilar. Mustaqillik ularga ishonch va zavq-shavq bag'ishlaydi.

Bu yoshdagi bolalarni tevarak-atrofdagi turli voqea-hodisalar nihoyatda qiziqtiradi. Ularning bizni qurshagan olam haqidagi savollariga badiiy asarlarda mufassal javob berilgan.

Bu davr bolalariga tavsiya etiladigan asarlarning hajmi avvalgisiga nisbatan kattaroq, ma'no va mazmuni murakkabroq bo'lishidan tashqari, harflari ham yirik-yirik bo'lib, rasm va bo'yoqlarga boy bo'lishi talab etiladi.

Bu davr bolalar kitobxonligida kichkintoy albatta bajarishi zarur bo'lgan mas'uliyat bor. Masalan, ota-ona, tarbiyachi, muallim topshirig'ini so'zsiz ado etish, namunali o'qish, yurish-turishda o'zgalarga ibrat bo'lish, ona-Vatanni sevish va boshqalar.

Shu o'rinda Quddus Muhammadiyning „Avval o'yla, so'ngra so'zla“ she'ri yuksak darajada turadi. Chunki bola maktabga qadam qo'yishi bilan uning bolaligi, hayotga mas'uliyatsizligi

tugaydi. Har bir bosgan qadamiga, gapiradigan gapiga e'tibor berishi talab etiladi:

O'ylamasdan so'zlash qanday?
Menimcha, bu mumkin emas.
Odam o'yab so'zlaydi,
O'ylamasang so'z unmas.
O'ylamasdan so'zlagan so'z
Odamni xafa qilarg.
So'z qovushmay, o'ng-u ters,
Ma'noni chappa qilarg.

Qachonki bola kams'o'z, odobli bo'lsa, yaxshi o'qiydi, maktab uning jonajon uyiga, bilim maskaniga aylanib qoladi. Ilyos Muslimning „Maktabim“ she'ridagi qahramon kabi bir umr shu maktabni sevib qoladi:

Ona kabi mehribon,
Ilm-fanlarga makon,
Yayrab o'qiyman har on,
Qadrdonim maktabim.

Senda darslar xilma-xil,
O'qib, o'samiz har yil,
Sevinchlarga to'lar dil,
Qadrdonim maktabim!

A'lo o'qishdir burchim,
Sarf etaman bor kuchim.
Ishlayman xalqim uchun,
Qadrdonim maktabim!

Shu zaylda bolada kasb-hunarga ishtiyoq, ona-Vatanga sadoqat, ota-onaga muhabbat paydo bo'ladi.

Bu yoshdagi bolalar yana sehrli-fantastik ertak, sarguzasht, hikoya, qissa va dostonlarni ham sevib o'qiydilar. Quddus Muhammadiyning „Erkinjon oyga chiqibdi“ (*doston*), Yusuf Shomansurning „Oydan kelgan bolalar“ (*doston*), Anvar Obidjonning „Dahshatli Meshpolvon“ (*ertak-qissa*) kabi asarlari shu yoshdagi bolalarga mo'ljallab yozilgan.

O'rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi

Bu yoshdagi bolalar o'zlari mustaqil ravishda kitob o'qib qolmay, balki o'qigan kitoblardagi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga o'rganadilar, zarurat bo'lsa, ular ko'rsatadigan mardlik va jasoratlarni takrorlashga hozirlanadilar.

Sharq mutafakkirlaridan Al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Ahmad Yugnakiy, Al-Buxoriy, Forobiy, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy kabilarning yaratgan asarlari bu davr bolalar dunyoqarashini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bu yoshdagi bolalarga xalqimizning shonli tarixi, bugungi hayoti haqida yozilgan turli janrdagi asarlarni tavsiya etish mumkin. „Shiroq“, „To'maris“, „Spitamen“ kabi afsonalar bilan birga Oybek, G'afur G'ulom, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Hakim Nazir, Shukur Sa'dulla, Anvar Obidjon va boshqalarning zamonaviy mavzudagi eng yaxshi asarlari muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Ko'rib o'tganimizdek, bolalar adabiyoti o'ziga xos xususiyatlari bilan kattalar adabiyotidan farq qiladi. Bolalar yozuvchisi dunyo voqealarini bolalar tasavvuri, tushunchasini nazarda tutib tasvirlaydi. Shu orqali kichikintoylarni olg'a intilishga chaqiradi, hayotni chuqur sevishga yordam beradi. Bolalar adabiyotida didaktika ohangi ustun turadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Yosh avlod tarbiyasida bolalar adabiyotining ahamiyati qanday?
2. Bolalar kitobxonligi necha qismdan iborat?
3. Bolalar adabiyotining kattalar adabiyotidan farqi nimada?

BOLALAR FOLKLORI

Ma'lumki, og'zaki adabiyot yozma adabiyot paydo bo'lmagan ilgari, uzoq o'tmishdanoq mavjud bo'lgan. Bu adabiyot xalq badiiy kamoloti va ma'naviy boyligining bitmas-tuganmas xazinasidir. Xalq og'zaki ijodi turmush tajribalari asosida yuzaga kelgan bo'lib, mehnat jarayoni bilan chambarchas bog'langan. Xalq donoligi shu mehnat jarayonining turli va o'ziga xos shart-sharoitlariga muvofiq ravishda bolalar uchun ham ajoyib ertaklar, qo'shiqlar, topishmoqlar, maqollar yaratgan. Ularni bolalar juda sevim tinglaydilar va o'qiydilar. Xalq og'zaki ijodi bilan bolalar maktabgacha tarbiya yoshidan boshlab tanisha boshlaydilar. Xalq og'zaki poetik ijodidagi obrazlarning yorqinligi, so'z ma'nolarining aniqligi, matnning ohangdorligi, musiqiyligi kabi xususiyatlar bola ruhiga o'ram, huzur bag'ishlaydi, uni o'ziga mahliyo etadi.

Yana bir narsani alohida ta'kidlab o'tish lozimki, kichik va o'rta yoshdagi bolalar qahramonlik dostonlarini zavq-shavq bilan o'qishadi, ertak, qo'shiq va topishmoqlarga g'oyat qiziqishadi. Xalq og'zaki poetik ijodida yaxshilik yomonlik ustidan, to'g'rilik egirlik ustidan g'alaba qiladi, mehnatkash xalqning intilishlari, turli orzu, istaklari haqqoniy va favqulodda qiziqarli ravishda hikoya qilinadi.

Ko'rinib turibdiki, xalq og'zaki ijodida mehnat ahlining urf-odat, tabiat va jamiyat hodisalariga bo'lgan munosabati, baxtli hayot haqidagi ezgu tilak va orzulari, qayg'u va shodlik hislari, ularning qahramonlik, vatanparvarlik va insonparvarlik tuyg'ulari, dushmanga nisbatan g'azab va nafratlari, yengilmas iroda-yu haqiqat, adolat, baxt haqidagi o'y va tushunchalari aks ettiriladi.

QO'SHIQLAR

Bola tarbiyasida qo'shiqning roli juda katta. Qo'shiq lirikaning eng qadimgi shakllaridan biri bo'lib, kuylashga mo'ljallangan bir necha bandli she'r dan iboratdir. Qo'shiqlar kuy-ohang bilan aytiladi. Ba'zan qo'shiq o'yin bilan birga ijro etiladi. Demak, qo'shiq uchun she'r va kuy kerak. Qo'shiq xalq og'zaki ijodining eng ko'p tarqalgan va ommalashib ketgan janrlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, „Alla“ qo'shig'i yetakchi o'rinda turadi. Beshik qo'shig'i — allada kichikintoyning dastlabki tabassumi, ilk bor

qo'l-oyoqlarini qimirlatishi, imo-ishorani tushunishi kuylanadi. Ona endigina olamga kelgan do'mbog'idan shod, xursand holda berilib alla aytadi. Garchand norasida allaning mohiyati nimadan iborat ekanligini hali uncha his etmasa-da, baribir ona alla aytaveradi. Ona o'z allasida atrofini qurshab turgan olamni qo'shib aytadi. Butun borliq kechasi uxlashi — dam olishi va shu jumladan, kichkintoyi ham uxlashi zarurligini berilib aytadi:

Yot, bolam, uxla, qo'zim,
Uylarda o'chdi chiroq.
Uxlar asalarilar,
Uxlar baliqlar tinchroq.
Ko'kda oy yarqiraydi,
Derazadan qaraydi.
Ko'zlaring yumgin, qo'zim,
Yot, quvonchim, qunduzim!
Alla, alla,
Suv sepganday, uylar tinch...
Qorong'i hujralar tinch...
Hech darvoza tiq etmas.
Ko'zlaringni yum, qo'zim,
Ovunchog'im, qunduzim!
Alla, alla.
Qushcham g'amsiz yashaydi,
Uning har dam vaqti chog'.
Shirinliklar mo'l-u ko'l,
Ko'pdir qiziq o'yinchoq.
Bari sengadir, qo'zim!
Yig'lama, quvonchim, qunduzim!
Alla, alla.
Alla, alla, alla-yo.
Uxla qo'zim, alla-yo.
Yum ko'zingni, yulduzim,
Yum-yum ko'zingni, qunduzim.

Ona uchun bolaning ovunishi, tinchligi, tabassumi kerak. Norasida chehrasida paydo bo'lgan dastlabki kulgu ona uchun katta shodlik, bayram hisoblanadi, uning butun vujudini nurga burkab yuboradi:

Dilimdagi himmatim, alla,
Og'zimdagi novvotim, alla,
Daryo sug'va to'layotir, alla,
O'g'lim menga kulayotir, alla,
O'g'lim menga qarab kulsa, alla,
Ko'nglim nurga to'layotir, alla.

Ovuntirish — allani hamma — onalar, buvilar, bobolar aytishadi. Alla asta-sekin ommaviy qo'shiqqa aylanadi. Qo'shiqlar uzoq yillar mobaynida davom etadi. Aytaylik, chaqaloqni birinchi bor beshikka solayotganda aytiladigan qo'shiqlarda, avvalo, beshikka ta'rif-tavsif beriladi. Aslida beshik yog'och-taxta. Paxta, par va matoran bilan burkanganda u yumshoq, har qanday murg'akka huzurbaxsh joy bo'lishi har bir beshik qo'shig'ida chiroyli ifodaga ega:

Beshigi taxta,
Orqasi paxta.
Egasi keldi,
Kuchugi qoch.
Ichida yotganning
Bahrini och.

Chaqaloq beshikka maza qilib uxlab, orom olib bo'lgach, norasidan beshikdan olayotganda aytiladigan qo'shiq ham nihoyatda muxtasar aytiladi. Alloh beshikkdagi chaqaloqqa xotirjamlikni ato etganligini, shu sababli hech qanday sharpa — dushman uning uyqusini buza olmaganligini quyidagi to'rtlikdan bilib olish qiyin emas:

Taqa-tuqi gavora bo'lsin,
Dushmani ovora bo'lsin.
Uyqusi beshikka qolsin,
Dushmani eshikka qolsin.

Xalqda chaqaloq uchun xavfli kunlar ham borligi alohida qo'shiqlarda ta'kidlanadi. To'qqiz kunlik bo'ldimi, tamom, u yashab qolishi, endilikda xavf-xatardan butunlay xoli bo'lib olganligi, do'st ustiga do'st o'rtirib, shu xonadonning haqiqiy a'zosisga aylanib qolganligi mana bu qo'shiqda to'la-to'kis ifoda etilgan:

To'qqizdan o'tdi bu bola,
Endilikda o'lmas bu bola.
Bog'larning g'o'rasi bu bola,
Bolalar jo'rasi bu bola.
Shu uyning to'rasi bu bola,
Shams-u qamar-u sitora,
Hamrohidir shu bola.

Xalq hayotda hech qachon shoshilmaydi, shoshqaloqlikka yo'l ham qo'ymaydi. Hamma narsa o'z o'rni, o'z yo'lida bir me'yorda davom etishini orzu qiladi. Bu gapning tasdiqini o'sha yangi olamga kelgan chaqaloq, u bilan bog'liq bo'lgan rasm-rusum, misolida bilib olish ham mumkin. Mana, bolaning tishi ko'rindi:

Bu voqea ota-ona uchun ham, shu oila a'zolari-yu butun qavm-qarindoshlar uchun ham katta voqea.

Bahor keldi, qish chiqdi,
Chaqaolqqa tish chiqdi.
Kichkintoy deb o'ylamang,
Unga ham yumush chiqdi.
Ovqatini chaynashga,
Har kuni bir ish chiqdi.

Xuddi shuningdek, bola tetapoya qilib, birinchi bor qadam tashlaganda aytiladigan qo'shiq ham juda jozibali:

Adoq-adov yurisin,
Tikon shunga kirmasin.
Ko'zi qattiq bandalar,
Ko'zi shunga kirmasin.

Kiyim-lattaning umri qisqa, deyishadi keksalar. Bu gap xalq qo'shiqlarida ham o'z ifodasini topgan. Bolaga yangi kiyim kiydirilayotgan paytda aytiladigan qo'shiqlarda xalq gapning lo'ndasini aytib qo'ya qolgan:

Tepa-tepa to'zdiray,
Mingan otim o'zdiray.
Sen — bir yillik,
Men — yuz yillik.
Yoqasi moyli bo'lsin,
Etagi loyli bo'lsin,
Mayli, bir yilda to'zsini,
O'zi-chi, yuz yil kulsin!

Xalq qo'shiqlarida rasm-rusumlar rang-barang. Hammasi o'rinni. Hammasi zarur. Masalan, qizaloqning sochini ilk bor yuvib-taramda aytiladigan qo'shiqlarda sochning uzunligi, qalinligi, ko'rsak-kamligi obdan maqtaladi. Ayrim qo'shiqlarda sochning ta'rifi oy-uy quyosh bilan bog'lab kuylanadi. Baquvvat sochning uzunligi cho'zsa oy va quyoshga ham yetib borishi quvnoq misralarda ifodalanadi:

Oyda — qiloch,
Kunda — tutam.
Senga — kuyov,
Menga — palov.

Shu zaylda beshik qo'shiqlari kenja avlod kamolotida o'ziga xos tarbiya rolini o'taydi. Kichkintoylar ota-onalaridan, bobomolaridan chiroyli, ta'sirli alla, qo'shiqlar tinglab, tillari biyron,

o'ktam, ziyrak bo'lib ulg'ayay ekanlar endilikda o'zlari ham hayot yo'llarida qo'shiq to'qib, qo'shiqlar qanotida o'sib-ulg'ayishga harakat qiladilar. Bunday qo'shiqlarning oliy namunasi „Chittigul“ turkumiga kiradigan qo'shiqlar bo'lishi mumkin. „Chittigul“da mavzu nihoyatda rang-barang va juda jozibali. Chunonchi:

Oq sholiga ko'k sholi,
Oq sholini oqlaylik,
Ko'k sholini ko'klaylik,
Yaxshi kunga saqlaylik,
Ha-yu, chittigul,
Ha-yu, chittigul

ingari misralarga nazar soladigan bo'lsak, turi, rangini eslatish orqali sholi hosili juda mo'l bo'lganligini; bu mo'l-ko'l sholini pala-partish qilib yeb tamomlamasdan, balki uni ehtiyoqlab, tejamkorlik bilan ishlatish dardkorligi bolalar tilidan chiroyli tasvirlangan. Bugungi kunda tejamkorlik, iqtisod haqida bolalarga ko'p gapiramiz. Yuqoridagi qo'shiqdan ayon bo'lishicha, otabobolarimiz azaldan har bir narsani tejab-tergab ishlatishni o'z farzandlariga qattiq o'rgatib kelishgan. Endi mana bu misralarga rasm soling:

Jo'xorilar bo'ldi oq,
Qo'nma, shum qorayaloq!
Agar qo'nsang, urayin,
Bo'lar oyog'ing cho'loq.
Ha-yu, huvv!

Ko'rinib turibdiki, kattalarning mehnati bilan jo'xori ekilgan. Bugungi kunda u hosilga kirgan. Agar jo'xori qo'riqlanmaydigan bo'lsa, qarg'a, quzg'unlar yeb, ekinni barbod qiladi. Bu ish kenja avlod — bolaga topshirilgan. Bolaning g'ayrat-shijoati, ekinni saqlab qolish uchun urinishi, o'ylaymizki, bugungi bolalarga ham namuna bo'ladi. „Agar qo'nsang, urayin, bo'lar oyog'ing cho'loq“ deyishi qaysi bolani kattalarning mehnatiga ko'maklashishga da'vat etmaydi deysiz! Lekin bolalarni qushlarga don berishga, in qurishga ham o'rgatish kerak.

Yuqorida ko'rib o'tiganimizdek, go'shiqlar bolalarning nafosatini o'stirishga, ularni hayot va mehnatga muhabbat, vatanparvarlik, do'stlik, insonparvarlik kabi oliyanob fazilatlar ruhida tarbiyalashga yordam beradi.

MAQOLLAR

Bolalar xalq og'zaki ijodida maqollar yetakchi o'rinda turadi. Xalq yaratgan g'oyat ixcham, chuqur va tugal ma'noli gaplar maqol deb yuritiladi. Maqol xalqning, bir necha avlodlarning aql-u farosati hamda turmush tajribasining yakuni, ular donishmandligining mahsulidir. Maqollarda hayotning achchiq-chuchugini tatib ko'rgan, turmushdagi hodisalarga aql ko'zi bilan qaraydigan, sof vijdonli, oliyjanob mehnat ahlining biror voqea-hodisadan, biror kishidan yoki biror ishdan chiqqan xulosasi bayon qilinadi. Bu xulosa biror kishi uchun (ko'proq bolalar uchun) yo'l ko'rsatuvchi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Maqollar xalqning aql-idroki, ijtimoiy-tarixiy tajribasi, kurashi hamda mehnatning badiiy ifodasi sifatida yaratib kelinmoqda.

Maqollar chuqur ma'noni ifoda eta bilishi, ixcham, pishiq va puxtaligi bilan xalq og'zaki ijodining boshqa turlaridan farq qiladi. Ularda mehnatkash xalqning orzu-umidlari, o'zaro munosabatlari, vatanparvarlik, insonparvarlik xislatlari, o'y-fikrlari o'ziga xos shaklda aks etgan bo'ladi. Shu sababdan ular bolalarni to'g'ri, mantiqiy fikrlashga, maqsadni qisqa, ixcham va lo'nda bayon etishga o'rgatadi, ularning badiiy didini oshiradi, tarixiy hodisalarning mohiyatini yaxshiroq, chuqurroq payqab olishga yordam beradi. Bundan tashqari, maqollar ona tilining eng nozik badiiy xususiyatlarini bilishga va so'z boyligini ham oshirishga ko'maklashuvchi bir vosita sifatida xizmat qiladi.

Shuning uchun ham so'z san'atkorlari, shuningdek, bolalar yozuvchilari xalq og'zaki ijodiga, ayniqsa, maqollarga ko'proq murojaat etganlar va ulardan unumli foydalanganlar.

Maqollar mavzu jihatidan boy, xilma-xil va rang-barangdir. Ularda ona-Vatanni sevis, uni tashqi va ichki dushmanlardan ko'z qorachig'idek saqlash, unga sodiq bo'lish g'oyalari juda ixcham, ohangdor bir shaklda, obrazli ifodalarda gavalantirilgandir.

Bulbul chamanni sevar,
Odam — Vatanni.

Ona yuring omon bo'lsa,
Rangi ro'yning somon bo'lmas.

Do'stlik, birodarlik, dushmanga nafrat, ahillik va birdamlik g'oyalari ham maqollarning asosiy mag'izini tashkil etadi:

Ko'kka boqma, ko'pga boq!

Do'st so'zini tashlama,
Tashlab boshing qashlama.

Maqollarda mehnat — insonning ko'rki, ziynati sifatida ifoda etiladi. Shuningdek, hamkorlikda, kengashib qilingan mehnat serunum bo'ladi, degan g'oya ilgari suriladi:

Daryo suvini bahor toshirar,
Odam qadriini mehnat oshirar.

Daraxt yaprog'i bilan ko'rkam,
Odam — mehnati bilan.

Ko'pgina maqollarda yoshlar ilm-hunarli bo'lishga chaqiriladi:

Bilagi zo'r birni yiqar,
Bilimi zo'r mingni yiqar.

Ilm — aql chirog'i.

Til, nutq madaniyati va dinolik haqida ham anchagina maqollar yaratilgan:

Tilga e'tibor — elga e'tibor.

Dono aytsa — el aytgani,
Elning g'amini yeb aytgani.

TOPISHMOQLAR

Topishmoq ham xalq og'zaki ijodining eng qadimgi va boy janrlaridan biridir. Topishmoqlar, odatda, xalqning urf-odatlarini, ruhiyati hamda axloqiy-estetik qarashlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'ladi. Topishmoqda narsaning bir necha xil belgilari yashirin, sirli holda beriladi va har bir topishmoqning zamirida topilishi lozim bo'lgan bir ma'no va „kim?“ „nima?“ so'roqlarida yashirin javob yotadi. Odamlar shu so'roqlarga qarab, topishmoqda yashiringan narsani topishga harakat qiladilar. Ayniqsa, bolalar topishmoqdagi jumboqni bilishga, uni topishga juda qiziqadilar.

Topishmoqlar mavzusi tabiat va kundalik hayotda uchrab turadigan aniq hodisa va narsalardan iborat bo'ladi. Odatda, topilishi lozim bo'lgan narsa yoki hodisaning biror belgisi taqqoslash yo'li bilan obrazli ifodalanaadi. Masalan, „Yer tagida oltin qoziq, u hammaga bo'lar oziq“. Bu topishmoqda sabzning tus jihatidan

oltin rangiga yaqinligi, shaklan qozoqqa o'xshashligi, uning tuproq ostida bitishi va tanovul qilish mumkinligi eslatiladi.

„*Pak-pakana bo'yi bor, yetti qavat to'ni bor*“ topishmog'ida pak-pakana bo'yi, yetti qavat to'ni kabi belgilar piyoz ekanligini ko'rsatib turadi. „*Dum-dumaloq, jajji oy, chaqib yesang g'ij-g'ij moy*“ topishmog'ida dum-dumaloq, chaqsang — g'ij-g'ij moy kabi belgilar uning yong'oq ekanligiga ishoradir.

Ba'zi topishmoqlar narsaning bajaradigan vazifasiga, harakatiga, uning nimadan yoki qanday ishlanganligiga qarab, shu xususiyatlar asosida yaratilishi mumkin:

„*Qo'li yo'q, oyog'i yo'q, uy poylar*“ (qulf).

Topishmoqlar ko'proq istiora asosiga qurilgan bo'lishi mumkin: „*Bir otasi, bir onasi, necha yuz ming bolasi*“ (Quyosh, oy, yulduzlar).

Mubolag'a yo'li bilan yaratilgan topishmoqlar ham anchagina: „*Bir chuqurda ming chuqur*“ (angishvona). „*O'zi bir qarich, soqoli ming qarich*“ (ip-igna).

Ba'zi topishmoqlar so'zlarning ohangdosh bo'lib kelishiga asoslanadi: „*Zuv-zuv borar, zuv-zuv kelar, doston o'qir, g'alvir to'qir*“ (ari). „*Osti tosh, usti tosh, o'rtasida jonli bosh*“ (toshbaqa).

Topishmoqlar xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti rivojlanishi bilan o'zgarib boradi, yangi-yangi ma'no va mazmun ifoda etadi.

Bolalarning fikr doirasini kengaytirishda, aql-idrokklarini rivojlantirishda, kuzatuvchanlik hislarini, nafosat tuyg'ularini o'stirishda topishmoqlar muhim rol o'ynaydi.

Qisqacha topishmoqlarda xalq donishmandligi aks etadi. Ular o'ziga xos mazmunni ifodalash shakli bilan bolalarni ziyraklikka, kuzatuvchanlikka o'rgatadi, ularning qobiliyatlarini o'stiradi.

TEZ AYTISH

Tez aytish xalq og'zaki ijodining o'ziga xos janri hisoblanadi. Tez aytish bolalarda aqliy o'tkirlik va zukkolikni tarbiyalaydi. Masalan, „*O'ktam ko'm-ko'k ko'rkam ko'klam rasmini ko'm-ko'k qalamda chizmoqchi*“, „*Zanjir, sarjin, anjir*“, „*Oq o'tloq — oppoq o'tloq*“, „*Jo'ja cho'chib go'ja cho'qir*“.

Xalq og'zaki ijodida alliteratsiya hamda muayyan tovushlar takrori asosiga qurilgan tez aytish namunalari she'riy shaklda ham yaratiladi:

Soma allalaydi,
Lola allalaydi.

Non yasashasanni,
Sholi sanashasanni?

Bolalarni biyron so'zlashga o'rgatib, ularga estetik zavq beradigan, fikr va qobiliyatlarini o'stiradigan, xotiralarini mustahkamlaydigan bunday tez aytishlarning kichkintoylar adabiyotidagi roli va o'rni katta.

ERTAKLAR

Xalq og'zaki poetik ijodidagi eng boy va rang-barang janrlardan biri ertaklardir. Xalq tomonidan yaratilgan ko'plab ertaklarda bolalarning o'ziga xos hayoti chetlab o'tilmagan. Hatto turli yoshdagi bolalar uchun juda ko'p maxsus ertaklar yaratilgan.

Ertakning muhim xususiyatlaridan biri uning hamisha xalq hayoti, kurashi, tarixi, ruhiy olami, dunyoqurashi, urf-odatlar bilan chambarchas bog'lanishi, insonlarga axloqiy va ma'naviy yo'ldosh bo'lib kelishidadir. Ertaklar insonning ma'naviy va jismoniy kuchiga ishonch ruhi bilan sug'orilgan bo'lib, ijobiy kuchlar tabiat va ijtimoiy hayotda o'ziga dushman bo'lgan kuchlarga qarshi kurashda doimo g'olib chiqadi. Xalq ertaklarida ijtimoiy muhim masalalar odilona hal etiladi. Ertaklar sodda va tushunarli bo'lgani uchun har qanday kitobxonga tez yetib boradi. O'tmishda yaratilgan ertaklarda xalqchilik kurashi o'zining haqqoniy badiiy ifodasini topgandir. Xalqning kelajakka bo'lgan ishonchi, adolatning adolatsizlik ustidan g'alabasi, yorug'likning zulmatni yengishi, ozod va baxtiyor hayotga erishish g'oyalari yorqin obrazlar orqali tasvirlangan.

Xalq ertaklari o'z xususiyatlariga ko'ra bir necha turga bo'linadi: hayotiy ertaklar, hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli-afsonaviy ertaklar, ijtimoiy-maishiy ertaklar.

Xalq ertaklarida el-yurti ko'z qorachig'iday avaylab saqlovchi ajoyib qahramonlar ulug'lanadi, ayollarning haq-huquqlari himoya qilinadi, uzoq masofalar yaqin qilinadi, kishilar xarakteridagi yaramas odatlar, noma'qul illatlar tanqid ostiga olinadi, mardlik, ephillik, dovyuraklik, mehnatsevarlik, halollik, vafodorlik, saxiyluk g'oyalari ulug'lanadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga o'qib, hikoya qilib beriladigan ertaklar

Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo'ladi. Avval eslatib o'tganimizdek, bu yoshdagi bolalar hali olam nima ekanligini bilmaydilar. Shuning uchun ularga tavsiya etiladigan ertaklar tabiiy, hayvonot olami, do'stlik, mehnat ahli, jamoa, odob-axloq to'g'risida bo'lishi foydadan xoli bo'lmaydi.

Bu davr bolalariga „Chivinboy“, „Qizg'anchiq it“, „Tuyaqush bilan qoplon“, „Maqtanchiq quyon“, „Rostgo'y bola“, „Arilarning g'azabi“, „Tulki bilan tuma“, „Sholg'om“, „Qumursqa“, „Kaptar sovg'asi“ kabi ertaklarni o'qib berish foydalidir.

Bog'cha tarbiyachilari va ota-onalar oldidagi vazifalardan eng muhimi kichikintoylarni mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashdir. Bolani yoshligidan boshlab bir ishga o'rgatish, kichikinalik vaqtidanoq unga bir yumush berib, ish qilishga odatlantirish lozim. Unga beriladigan ish ahamiyatsiz, hatto „ish“ nomi berishga loyiq bo'lmasa ham undan keladigan foyda juda katta. Chunki bunday ishlar mehnatni sevishga o'rgatadi.

Bola bog'chadagidayoq o'sib, ulg'ayib yashashning asosi ish, mehnat deb kamol topmog'i zarur. Bog'chada qilinishi kerak bo'lgan yumushlarni bolaning o'zi erkin bajarsin, xatolari uchun o'zini javobgar sezsin. Ishlaganda ham uning natijasini o'ylab, fikr yuritib, to'g'ri ishlash uchun g'ayrat qilishga ko'niksin.

Ammo bu borada shu narsani ham ta'kidlab o'tish kerakki, bu malakalar birdan hosil bo'lmaydi, balki asta-sekin yuzaga keladi. Lekin zaminni erta, bog'chadan boshlab qo'yish kerak. Bolada mehnat qilish malakasi vujudga kelsa, u ota-onasi, kattalarning ko'rsatib turishini kutib o'tirmay, mehnatni o'zi eplab ketaveradi.

Ishga o'rganish va o'rgatishda diqqat qilinadigan yana bir narsa har ishini o'z vaqtida bajarishdir. Ishga odatlanish qancha muhim bo'lsa, ishini o'z vaqtida bajarish shu darajada muhim, balki undan ham muhimroqdir. Har ishini o'z vaqtida bajarmay, keyinga qoldirish ko'p ishlarning yig'ilib qolishiga, ko'pining yuzaki, sifatsiz ishlashiga yoki butunlay qolib ketishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun har ishini o'z vaqtida g'ayrat va matonat bilan bajarish lozimdir. Chunki dunyodagi barcha tirik narsalar harakatda bo'ladi, intiladi va shu tufayli hayot uchun zarur bo'lgan

narsalarga yetishadi. Hatto eng zaif hisoblangan arilar, chumollilar va qushlar ham intilishda bo'lib, yozda qish g'amini yeydilar.

Bu yoshdagi bolalar hayvonlar o'rtasidagi o'zaro ahillik va do'stlik kabi xislatlarni bilishni istaydilar. Hayvonot olamida do'stga mehribonlik ko'rsatish, bir-biriga g'amxo'r bo'lish, yordam qo'lini cho'zish bor ekanligi „Arslon bilan it“, „Tuyaqush bilan qoplon“, „Echki, qo'y va bo'rilar“ kabi ertaklarda beriladi. „Tuyaqush bilan qoplon“ ertagiga nazar tashlaydigan bo'lsak, unda xuddi odamlar orasida bo'lganidek, hayvonlar o'rtasida ham bir-birlariga yordam berish, ayniqsa, boshlariga kulfat tushganda yurakdan, samimiy ko'maklashish g'oyasi yotadi: Qoplonning boshiga musibat tushibdi. Tomog'iga katta bir suyak qadalib qolibdi. Dod-faryod qilibdi. Tuyaqush yordamga kelib:

— Osmonga qarab og'zingni ochib tur, men suyakni olib qo'yay, — debdi qoplonga.

Qoplon osmonga qarab og'zini ochib turibdi. Tuyaqush uzun tumshug'ini qoplonning og'ziga solib, tiqilib turgan suyakni sug'urib tashladi.

Qoplonning ko'zlari ravshan bo'lib, o'limgan qutulibdi.

Biroz joni orom olgandan keyin qoplon tuyaqushga qarab shunday debdi:

— Sen mard ekansan, menga yaxshilik qilding, endi ikkalamiz do'st bo'lamiz, zarur vaqtda bir-birimizga yordamga kelamiz, — debdi.

Tuyaqushga bu gap ma'qul bo'libdi. Tuyaqush bilan qoplon ikkalalari do'st bo'libdilar.

Xalqda „O'zga bilan do'st bo'ldingmi, bir umrga bo'l, uni yaxshi-yomon kunlaringda sinama va unga riyokorlik ko'rsatma“, degan gap bor. Tuyaqush bu yo'ldan bormabdi.

Oradan ko'p vaqt o'tibdi, kunlardan bir kun u qoplonni sinamoqchi bo'lib, jo'rttaga:

— Voy dod, o'lyapman, qoplon, meni qutqar! — deya bor ovozi bilan qoplonni yordamga chaqiribdi.

Qoplon chin so'zli, do'stga sadoqatli, g'amxo'r va mehribon bo'lganligi uchun zudlik bilan tuyaqushning oldiga shox-butoqlar orasidan ustidagi junlari yuliniib, harsillab yetib kelibdi. Lekin u tuyaqushning yuzidagi tabassumni ko'rib hayron bo'libdi. Tuyaqushning surbetlik bilan „Ko'rmaganima ancha vaqt bo'ldi, ahd-paymonimiz esingdan chiqib qolmadimi, deb sinab

ko'rmoqchi edim", degan gapidan qoplon qattiq ranjibdi, dili og'ribdi, do'stidan ko'ngli qolibdi.

Do'stini aldagan o'zini aldagan bo'ladi. Sen birovni bir marta aldingmi, tamom, u senga ikkinchi marta ishonmaydi. Tuya-qush bilan ham xuddi shunday bo'libdi. Boshqa kuni bo'ri uni ushlab yeb qo'ymoqchi bo'lib turganida, qancha baqirib-chaqirmasin, qoplon tuyaqushning ovozini eshitsa ham, „Do'stim jo'rttaga doqlayapti“, deb o'ylabdi va uning oldiga bormabdi. Tuyaqush bo'riga yem bo'libdi.

Qo'li ochiq bo'lish, saxiylik qilish, do'stga sodiqlik namunasini ko'rsatish bu davrda tinglaydigan ehtaklarning katta qismini tashkil etishi kerak. „Tulki bilan Turna“ ertagiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu holning butunlay teskarisini ko'ramiz. Dunyoda tulki zotidan mug'ambir, pismiq, aldatchi, riyokor bo'lmasa kerak. Ko'p ehtaklarda turna insonga yaqin yuradi, unga ko'maklashadi, yordam beradi, saxiylikda ibrat ko'rsatadi.

Ertakda tulki va turnaning bir-birlarini uylariga chaqirib mehmon qilishlari haqida gap boradi. Maqtanchoq, mug'ambir, ayyor tulki oddiy, sodd turnani uyiga chaqirib:

— Albatta kelgin, jonginam, albatta, azizam, yaxshilab mehmon qilaman! — debdi.

Ba'zan yangi do'stingni fe'l-atvori qanday ekanligini yaxshi bilmay yuradigai borini oshkor qiladigan bolalar kabi turna ham tulkiga ishonadi, chinakamiga meni mehmon qilar ekan-da, degan o'y-xayol bilan uning uyiga keladi. Tulki shirguruch pishirib, uni likopchada turnaning oldiga qo'yadi. U, uzun tumshug'i bilan likopchaga taq-taq uradi, ammo hech narsa yeya olmaydi. Ayyor tulki esa bir zumda shirguruchni o'zi yeb bo'ladi.

Ertakda turnaga alam qiladigan joyi shuki, tulki o'zi pishirgan taomni o'zi yeb, yana xushomadgo'ylik bilan: — Aybga qo'sh-maysan-da, jon do'stim! Yaxshilab mehmon qilishga boshqa narsa topa olmadim! — deya surbetlik qilib turishi bolalarning qahr-g'azabini keltiradi. Ularni hayotda tulki kabi ochko'z, aldatchi bo'lmaslikka da'vat etadi.

Ertakda turnaning ham bo'sh kelmasligi, tulkini uyiga chorlab, mo'ndiga o'zi tayyorlagan ovqatni quyib, uni bir zumdayoq, uzun tumshug'i bilan o'zi yeb qo'yishi kichkintolarni xursand qiladi. Ularda qilmish-qidirmish, sen birovga nima qilsang, senga ham, albatta, qaytib keladi, degan tushuncha hosil bo'ladi.

Xullas, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar o'zlari tinglagan ehtaklari yordamida atrof olam bilan tanishib, nima yaxshi-yu, nima yomonligini bilib o'saveradilar.

Maktab yoshidagi kichik bolalarga tavsiya etiladigan ehtaklar

Avval ta'kidlab o'tganimizdek, bu davr bolalari maktabga o'zlari mustaqil boradigan, ozmi-o'pmi kitoblar o'qiydigan darjada bo'ladi. Bu davr bolalarga o'qish uchun tavsiya etiladigan ehtaklarning ham ko'p qismi ona-Vatan, tabiat, axloq-odob, mehnat, o'qish haqida bo'lishi talab etiladi. „Zumrad va Qimmat“, „Oltin tarvuz“, „Dehqon bilan ayiq“, „Non va tilla“ (*arab xalq ertagi*), „Haqqush“ (*tojik xalq ertagi*), „Danak“ (*qirg'iz xalq ertagi*), „Qizg'anchiq Pak“ (*koreys xalq ertagi*), „Kuchuk va topirlik“ (*latish xalq ertagi*), „O'tinchi yigit“, „Bo'ri bilan echki“ singari asarlar kichik maktab yoshidagi bolalar sevib o'qiydigan ehtaklardir.

Bu yoshdagi bolalarga ko'proq ig'vo, g'iybat, munofiqlikdan yiroq bo'lgan ehtaklar yoqadi. Negaki, yaxshi, mukammal tarbiyalangan bola boshqalarga hech bir ozor yetkazmasligini, takabburlik qilmasligini, hech kimga haqorat ko'zi bilan qaramasligini, rostgo'y bo'lishini avvalgi davr bolalar kitobxonligida tavsiya etilgan ehtaklar orqali bilib olishgan. Demak, u o'zidan kattalarga hurmatli, kichiklarga shafqatli va marhamatli, shirin so'zli va xushmuomala bo'ladi. Mana shularga o'xshash go'zal xislatli bolalarni el sevadi, e'zozlaydi. „Zumrad bilan Qimmat“ ertagidagi Zumrad xuddi shunday fazilatli obrazlardan biridir.

Zumrad! Xalq orzu qilgan, istagan, e'zozlagan qizlarning yorqin timsoli. Bugungi qizaloqlar Zumradan qanchalik ibrat olishsa, Zumrad kabi chiroyli, odobli, muloyim, aqlli, mehnat-sevar bo'lishsa arziydi. Qarang, yo'lda lolalar, rang-barang gullar Zumradni ko'rib boshlarini egib, unga salom beradilar. Zumrad maysalar ustida o'tirib dam olganida, gullar uni olqishlab, bul-bullar quvonib, unga qo'shiqlar aytib beradilar. Xo'sh, bunday maqto'v, bunday e'zoz qaysi qizaloqqa yoqmaydi! Hammaga yoqadi. Bunga muayassar bo'lish uchun esa tinimsiz mehnat qilish, kattalarning, ota-onalarning, muallimlarning o'git-nasihatlariga qattiq amal qilish kerak. Ana o'shandagina xuddi Zumrad kabi behisob boylig-u shon-sharafa, hurmatga sazovor bo'lish mumkin.

Zumrad el sevadigan darajada chiroyli, odobli, muloyim, aqli. Uni bir ko'rgan, bir suhbatlashgan kishi yana ko'rsam, yana suhbatlashsam deb orzu qiladi.

Zumrad otasini, odamlarni yaxshi ko'radi, hayvonlarni, tabiatni, maysa-yu o'tloqni sevadi, ularga xizmat qiladi. Hamma-siga muloyim boqib, qo'li bilan silab-siypalab erkalaydi. Bundan gullar, o't-o'lanlar, bulbullar quvonib, unga ta'zim qilishadi, qo'shiqlar aytib berishadi.

Mehnatkash xalq o'z farzandlarini xuddi Zumrad kabi ishchan, mehribon, iboli, boy-badavlat bo'lishini orzu qilgan, lekin Qimmat kabi erka, tantiq, ishyoqmaslarni yomon ko'rgan. Qimmat obrazi ishlamay tishlashga o'rganib qolgan, injiq, muttaham va bedavo farzandni eslatadi.

Bizda va, ayniqsa, ertlarkda o'zidan kattalarni hurmat qilish va keksalarni e'zozlash, odamoxunlik va mehnatsevarlik, iboli va hayoililik asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Savol tug'iladi. Xo'sh, Qimmatda yuqoridagi fazilatlardan qaysi biri mavjud? Hech qaysisi yo'q.

Xalq farzandiga to'g'ri tarbiya bera olmagan onani yoqtirmaydi. Shuning uchun har ikkalasi ham o'limga mahkum — ajdar yutib yuboradi. Bu holga xalq aslo achinmaydi, aksincha, to'g'ri bo'libdi, deb mamnun bo'ladi.

Kitobxon bolalar ham hayotda Qimmat qiyofasiga tushib qolmaslik uchun o'zlarini o'nglab olishga, mehnatni sevishga, ko'proq dars qilishga, kitob o'qishga intiladigan bo'ladilar. Axir Qimmatni ishyoqmaslik, odobsizligi tufayli juda ko'p narsalar xush ko'rmaydi. Hatto uning yurish-turishi, xatti-harakati kuchug-u sehrgar kampirga ham ma'qul bo'lmaydi. Dangasaligi, kekkayganligi, qo'rs, qo'polligi o'zining boshiga yetadi.

Mehnatkash xalq bechorahollik bilan hayot kechirgan, ko'pincha ochlik, yupunlik ularning bir umr hamrohi bo'lgan. Uzun turlari bir-birlarini ovutish, ko'ngillarini ko'tarish maqsadida ehtaklar aytishgan. O'zlari to'qigan ehtaklar zaminida unumli mehnat qilish, farzand rohatini ko'rish, baxtiyor bo'lish va boshqa ko'pgina g'oyalar yotadi. O'rni kelganda birdaniga boy-badavlat bo'lib, behisob boylik bilan el-yurtini, boy-badavlatlarni qoyil qoldirish mehnatkash xalqning ezu tilagi bo'lib kelganligi hech kimga sir emas. „Oltin tarvuz“ ertagi xuddi shunday o'y-xoyal, oliy istak bilan to'qilgandir.

„Oltin tarvuz“ yosh kitobxonni ko'p narsaga o'rgatadi. Birinchidan, mehnatkash bo'lish, chunki dehqon o'z yeriga

qayta-qayta ishlov beradi. Ikkinchidan, parranda-yu darrandaga g'amxo'rlik qilish, negaki dehqonning uyda yeydigan hech vaqosi yo'q. Laylakni so'yib yeyishi mumkin edi. Ammo u bu ishni qilmaydi:

Bir bor ekan, bir yo'q ekan, qadim o'tgan zamonda bir kambag'al dehqon bor ekan. Uning atigi bir tanori yori bor ekan. Dehqon yer hayday boshlabdi. Yerni ikki marta haydab bo'lib, yaqinidagi katta soyning bo'yida salqinlab o'tirsa, osmonda uchib ketayotgan bir laylak yerga qattiq zarb bilan tushibdi. Dehqon qarasa, laylakning qanoti singan ekan. Dehqon haligi laylakni darrov uyiga olib borib, siniq qanotiga taxta bog'lab, uni bir qancha vaqt boqibdi. Laylak sog'ayib, uchib ketibdi.

Laylakka qayta umr bag'ishlagan dehqon biror narsadan umidvor emas. Shu majruh laylakni davolab, uning yordami bilan behisob boylikka ega bo'laman, degan fikr uning xayoliga, o'yiga ham kelmagan. Laylak tashlab ketgan tarvuz urug'ini yerga ekib, unga mehr bilan ishlov berar ekan bu — oltin (tarvuz) degan tushunchaning o'zi unda bo'lmagan.

Dehqon ochko'z emas, bir parcha nonni ham o'zgalar bilan, qo'ni-qo'shni, o'ziga o'xshagan kambag'allar bilan baham ko'radiganlardan. Sabr-toqat bilan tarvuzlarning obdan pishishini, yetilishini kutgan dehqonning yaqin qarindoshlarini, oshna-og'aynilarini ham mehmonga chaqirishi va tarvuz so'yishi kitobxon bolalarda yaxshi taassurot qoldiradi:

Dehqon bir kuni tarvuzdan uchtasini uzib, uyiga olib ketibdi. Tarvuzlar juda katta ekan. Dehqon o'zining yaqin qarindoshlarini va oshna-og'aynilarini mehmonga chaqiribdi. Bir mahal tarvuzga pichoq urs, pichoq sira botmas emish. Uni qo'yib, ikkinchisini so'ymochi bo'libdi, pichoq o'tmabdi, uchinchisi ham shunday bo'libdi. Dehqon ham, mehmonlar ham hayron bo'lishibdi. Yerga bir urib yorib qarasalor, ichi to'la tilla emish. Kambag'al sevinib ketib, hammasini mehmonlarga ulashibdi, ular ham xursand bo'lib, uy-uyilariga tarqabдилar. Uch tup tarvuzning har biri o'ntadan solgan ekan. Dehqon qolgan tarvuzlarni ham yig'ib olibdi. Shunday qilib kambag'al dehqon juda boyib ketibdi.

Xalq voqeani bunday qoldirmoqchi emas. Yon-atrofda gillarni, kambag'allarning boyib ketganini ko'ra olmaydiganlarni hech bo'lmasa ertak orqali tanqid qilmoqchi, ularning jirkanch xayollari-yu ashaddiy yovuzliklarini, boylik va davlat deb qing'ir ishlarga ham qo'l urishlarini oshkor qilish maqsadida qo'shni — xasis boy obrazini to'qigan.

Dehqon qanoti sinib, to'dasi bilan ucha olmay qolgan laylakka yaxshilik qilib, oyog'iga taxta bog'lab tuzatgan va laylakning in'omi bilan behisob boylikka ega bo'lgan bo'lsa, boy bu voqeadan xabar topgach, sog' laylakning oyog'ini sindirib, so'ng davolaydi. Bu laylak ham boyning dalasiga tarvuz urug'ini tashlab ketadi. Biroq tarvuzdan oltin emas, balki qovog'arilar chiqib, ko'pchilikni chaqadi. Boyning halok bo'lishi esa yosh kitobxonda unga nisbatan achinish hissini uyg'otmaydi. Aksincha, u tabiatga, qushlarga ziyon yetkazganligi, boylik ustiga behisob boylikka erishish uchun laylakning oyog'ini sindirishigina sababli bu ish to'g'ri bo'ldi, degan ijobiy xulosaga keladi, xolos.

O'rta va katta maktab yoshidagi bolalarga tavsiya etiladigan e'tiklar

Maktabgacha ta'lim va kichik maktab yoshidagi bolalarga tavsiya etiladigan e'tiklar yuqorida ko'rib o'tganimizdek hajm jihattidan kichkina, mazmuni sodda bo'lishidan tashqari, rasm va bo'yoqlar bilan boy bo'lishini ham ta'kidlab o'tgan edik. Bu ikki guruhga kiruvchi e'tiklar vositasida tabiat, ona-Vatan, hayvonot olamiga g'amxo'rlik qilish, to'g'ri so'zli, odobli bo'lish, kattalarni hurmat qilish, kichiklarni e'zozlash singari masalalar kichiktoylarning ong-tushunchalariga yetkazilishini eslatib o'tish lozim.

Endilikda bu davr bolalari o'qish uchun tavsiya etiladigan e'tiklarning asosiy qismi dovyuraklik, vatanparvarlikdan tashqari, yaxshi kasb-kor egasi bo'lish, xalq va Vatan uchun jon fido qilishga chorlovchi e'tiklardan iborat bo'ladi. „Pahlavon Rustam“, „Birlashgan o'zar“, „Uch og'a-ini botirlar“, „Egri bilan To'g'ri“, „Ona yer farzandi“, „Sardorning oyni ushlab olmoqchi bo'lgani“ (*turk xalq ertagi*), „Donishmand qiz“ (*xitoy xalq ertagi*), „Qadrdon uyning mixi“ (*shved xalq ertagi*), „Chollar, ho'kizlar, Bo'rka va pop“ (*gruzin xalq ertagi*) singari e'tiklarni o'qish uchun tavsiya etish mumkin.

Ota-bobolarimizdan qolgan iboratomuz bir gap bor: yaxshi hayot kechirish insonning o'ziga bog'liq. U nechog'lik to'g'ri so'zli, aqlli, tadbirkor, pok ko'ngilli bo'lsa, do'stga, vatanga xiyonat qilmasa, yolg'on gapirmasa, topshirilgan ishni o'z vaqtida bajarib, va'dasiga vaflo qilsa, uni el dildan sevadi, hurmat qiladi, e'tiklardan ana shu fikrlarni uqish mumkin.

Bizga o'zgina bo'lsa ham e'zgulik qilgan odamga e'zgulik qaytarish burchimiz ekan, dunyoga kelishimizga sababchi bo'lgan,

o'stirgan, tarbiya qilgan ota-onalarimizga doimo muhabbat, hurmat, itoat va xizmat qilish bo'yinimizdagi sharaflari burchdir. Bu sharaflari burchni ado qilib, ota-onalarning olgan farzand, shubhasiz, dunyoda baxtli, saodatli bo'lib yashaydi. Buning yorqin namunasini „Uch og'a-ini botirlar“ ertagida ko'rishimiz mumkin. Ertakdagi ota uzoqni ko'zlab ish ko'radiganlardan. O'g'illariga yaxshi tarbiya beradi. Natijada o'g'illari ota izmidan borib, komil insonlar bo'lib kamol topadilar. Ota duosi, o'git-nasihatlarini dillariga jo qilib olganliklari uchun hayotda kam bo'lmaydilar.

Uch zabardast o'g'il. Uchovlarining o'g'illari ko'ksida, otaga ta'zimda. Aql, kuch — jasoratda tengi yo'q bu yigitlar odobda butun olamni qoyil qoldiradilar. Negaki, ta'lim va tarbiya shunday bo'lgan. Ota birinchidan, kambag'al, ikkinchidan, botir — pahlavon o'g'illarini ko'zining tirikligida hayotda o'z yo'llarini topib olishlarini orzu qiladi.

Darvoqe, odam qanchalik tarbiyali va halol-pokligi o'zga odamlar bilan do'stlashganda, ko'pincha safarga chiqqanda, mard — pahlavonligi esa kurashda, jangda bilindi. Ota xuddi shunday reja, o'y bilan farzandlarini uzoq safarga jo'natadi. Bunday olib qaraganda otaning boshqa otalardan uncha farqi yo'qdek tuyuladi. Ammo ertakni sinchiklab o'qib, ota nasihatiga nazar tashlaydigan bo'lsangiz u dunyodagi eng bilimdon, uzoqni ko'ra oladigan, aql-zakovatda tengsiz bir inson ekanligini sezasiz. Otaning farzandlariga aytdigan so'zi — nasihati bir jumlagina. Lekin uning ma'nosi, ta'siri, kuchi olamcha bor.

Ota nasihatini bir necha bo'limlarga ajratib o'rganish mumkin. Nasihatning birinchisida har bir ota-onalarning o'z farzandiga olamga kelishi bilan unga yaxshi, o'ziga munosib so'z qo'yib, to'y-tomoshasini o'tkazib, o'qitishi, xat-savodli qilishi haqida gap boradi:

— O'g'illarim, men boy emasman, mendan qolgan davlat sizlarning maishatingiz uchun kifoya qilmaydi, o'zimdagi keyin baxtsiz bo'lib qolmanglar, deb sizlarni o'qitdim. Yaxshi ot qo'ydim. To'y qildim. Voyaga yetkazdim.

Hamma zamonlarda ham bola tarbiyasi muhim masalalardan biri hisoblangan. Nasihatning ikkinchi bo'limida bola tarbiyasi haqida so'z boradi. Bolani chinakamiga sog'lom, etik, kuch-quvvatli qilib voyaga yetkazish, ona-Vatan himoyasiga doimo tayyor kishilar qilib tarbiyalash, foydali mehnat ko'nikmalariga e'tibor berish ta'kidlanadi:

— Sizlarni uch narsa bilan tarbiya qildim. Birinchidan, sog'lom vujudli qilib tarbiyaladim — quvvatli bo'ldingiz. Ikkinchidan, yarog' bilan tanishtirdim — yarog' ishlatishta usta bo'ldingiz. Uchinchidan, qo'rqitmay o'stirdim — qo'rqoq bo'lmay, botir bo'ldingiz.

Nasihatning uchinchi bo'limi juda muhim. Unda to'g'ri, halol, pok insonlar bo'lish suv bilan havodek zarurligi, ayni paytda, maqtancholik va dangasalik yomon illatlarga olib kelishi keskin qoralanadi:

— Yana uch narsani aytaman, quloqlaringizga quyib olinglar, eslaringizdan chiqarmanglar. To'g'ri bo'ling — bexavotir bo'lasiz. Maqtanchoq bo'lmang — xijolat tortmaysiz. Dangasa bo'lmang — baxtsiz bo'lmaysiz.

„Uch og'a-ini botirlar“ ertagining qahramonlari mehribon, o'z vaqtida qattiqqo'l, shu bilan birga talabchan ota tarbiyasini olganliklari uchun safarda katta muvaffaqiyatlarga erishadilar. Yo'lda o'zlariga duch kelgan barcha to'siqlarni yengib, botir va dovyurakliklari bilan el-yurtini lol qoldirib, baxtiyor bo'ladilar.

Har bir bola dunyoda olim va fozil bo'lishga, o'zini soflik va to'g'rilik ziynati bilan bezashga intilishi, Vatan va xalqiga munosib xizmat qilishi shart. O'z ota-onasini esa halol xizmatlari bilan mamnun etishi kerak. Yoshligidan mehnat qilishga intilgan, to'g'riso'z va sofdil inson doimo el-yurt oqlishiga muyassar bo'lgan.

Xullas, kimki xalq og'zaki ijodiga mehr qo'ysa, ayniqsa, ertaklarni ko'proq o'qisa, hayotda kam bo'lmaydi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Bolalar adabiyotida folklorning o'rni qanday?
2. Alla-qo'shiq deganda nimani tushunasiz?
3. Ertak janri qanday turlarga bo'linadi?
4. Maqol, tez aytish, topishmoq haqida nima bilasiz?

O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTI

Ma'lumki, boy va rang-barang xalq og'zaki ijodi namunalari yozma adabiyotning maydonga kelishi va rivojlanishida boy manba bo'lib xizmat qiladi. Bu yerda yana bir narsani ta'kidlab o'tish kerak: badiiy adabiyot taraqqiyoti jamiyatning umumiy taraqqiyoti bilan ham uzviy bog'liq. Bu jihatdan Mahmud Koshg'ariyning „Devon-u lug'otit turk“ asarini eslab o'tish o'rindir. XI asrning buyuk tilshunos olimi bu kitobda bizga ko'p ma'lumotlar beradi. Unda XI asr adabiyoti bilan birga, avvalgi zamonlarda paydo bo'lib, og'izdan og'izga, avloddan avlodga ko'chib yurgan qo'shiq va lirik she'rlardan namunalar ham keltirilgan. Ayniqsa, mehnat, qahramonlik, marosim, mavsum qo'shiqlari haqida batafsil ma'lumot beriladi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojibning „Qutadg'u bilig“ (*Saodatga olib boruvchi bilim*), Ahmad Yugnakiyning „Hibat ul-haqoyiq“ (*Sevimli haqiqatlar*) dostonlarida hamda Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniylarning asarlarida til, ilm, fan, axloq-odob masalalari qamrab olinadi. Haydar Xorazmiy, Qutb, Durbek, Sakkokiy, Lutfiy shoirning shoiralarning adolatlik va zulmni qoralashga, oddiy insonning og'ir ahvoriga achinish, orzu-armonlarini qisman bo'lsa-da yoritishga qaratilgan asarlari tarixda muhim rol o'ynaydi. Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy g'azallari timsolida XV asr o'zbek she'riyati hayotiy voqealarni aks ettirish sohasida katta badiiy tajriba to'pladi. Bu tajriba Alisher Navoiydek buyuk san'atkorning voyaga yetishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni tayyorladi.

Alisher Navoiy butun faoliyati va ijodini insonning baxt-saodatini uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, o'zaro urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga sarflagan, donishmand davlat arbobi, o'zbek mumtoz adabiy tiliga asos solgan va o'zbek mumtoz adabiyotini yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'targan buyuk so'z san'atkori bo'lib, davrning madaniy hayotiga rahbarlik qildi, ilm-fan, san'at va adabiyot ahliga homiylik qildi, ko'plab shogirdlar yetishtirdi.

Alisher Navoiy „Hayrat ul-abror“ (*Yaxshi kishilarning hayratlanishi*) dostonining 40- bobida rostgo'ylikning ajoyib fazilati ekanligini maqtib yozadi: „Har kim o'ziga to'g'rilik (halollik)ni odat qilgandan keyin charxning teskari aylangan bilan nima

ishi bor? Yo'l qancha to'g'ri bo'lsa, (manzil) shuncha yaqin. Nayza to'g'ri bo'lganidan doim boshi yuqori. Arqon har narsaga chirmashgani uchun mol, qo'yarni bog'laydi. Sarvning qomati to'g'ri bo'lgani uchun xazon kulfatidan omonda va doimo yam-yashil... Kimning qo'li egri bo'lsa, u o'g'ri bo'ladi. Kim o'g'rilik bilan mashhur bo'lsa, xalq uning qo'lini kesib to'g'ri qiladi.

Navoii Sohibqironning uzugi — muhridagi „Rosti — rusti“ (*rostlik* — *xaloslik*) yoki „Kuch — adolatda“ degan shiorning amalga oshgani uchun mamlakat ahli farovon yashaganini aytadi.

XI — XVI asrlarda yashab ijod etgan Zahiriddin Muhammad Boburning „Boburnoma“ asarida o'sha davr hayotiga doir tarixiy voqealar bilan birga, ilm-fanga oid qimmatli ma'lumotlar berilgan, turli xalqlarning urf-odatları, tili, san'ati va adabiyoti yoritilgan.

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan ikki buyuk shoir Muhammadniyoz Nishotiy va Muhammad Sharif Gulxaniylar ijodi mumtoz adabiyotimiz tarixida alohida ajralib turadi. Nishotiyning xalq og'zaki ijodi asosida yaratgan „Husn-u dil“ dostoni ishq-muhabbat, aql-farosat, odob-axloqqa bag'ishlangan. Shu narsa diqqatga sazovorki, dostonda har biri mustaqil asar bo'la oladigan „Shohboz va bulbul“, „Gul va Daf“, „Nay va Shamshod“, „Kosayi Chin Nargis“, „Binafsha va chang“ kabi masallar ham berilgan. Bu masallarning barchasida el-yurtga foyda keltirish, maqtanchoq bo'lmaslik, ortiqcha kibr-havoning zarari kabi mavzularning yoritilishi bolalar uchun har jihatdan ibratlidir.

Gulxaniy ham „Zarbulmasal“ asarida o'zining muhim ijtimoiy qarashlarini, el-ulus taqdiriga munosabatini qiziqarli masallar orqali ifodalagan.

Munis mehnatkash xalqning og'ir ahvoriga qattiq achindi, ilm-fan va adabiyot ahlining xor-zorligidan qayg'urdi. Shoir kishilarni bilim olishga, kitob o'qishga, johil va yomonlardan uzoq bo'lishga chaqirdi. Munis „Savodi ta'lim“ risolasi orqali bolalarni o'qitish va tarbiyalash ishiga katta hissa qo'shdi. Uning ma'rifatparvarlik g'oyalari o'zidan keyin yashagan Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar kabi shoirlarning ijodiga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Ma'rifatparvarlikni bayroq qilib ko'targan Abdulla Avloniy, Hamza, Fitrat, Elbek, Munavvarqorilar tomonidan yozilgan darslik va qo'llanmalarda bolalar hayoti, o'qishi, axloq-odob haqida materiallar beriladi.

Abdulla Avloniyniing („Birinci muallim“, „Ikkinchi muallim“, „Maktab gulistoni“, „Turkiy guliston yoxud axloq“),

Hamza Hakimzoda Niyoziyning („Yengil adabiyot“, „Axloq hikoyalari“, „Qiroat kitobi“) asarlarida yangi davr nafasi ufura boshladi.

O'tgan asrning 20- yillarida Fitrat, Cho'lpon, Usmon Nosir, G'afur G'ulom, G'ayratiy, Shokir Sulaymon, Oybek va boshqalarning katta yoshdagi bolalar uchun yozgan asarlarida ilm va mehnatga chaqiriq keng o'rin oldi.

Kattalar adabiyotining jo'shqin kuychisi Usmon Nosir o'zining „Bog'im“ sh'rida inson mehnat qilsa, bog' yaratasa, inson mehnati hech qachon yo'q bo'lmasligini, ayniqsa, u bog' barpo qiladigan bo'lsa, uning dov-daraxti manguilikka daxldor ekanligini quyidagicha ta'rifladi, bolalarni mehnat qilishga, bog'-rog'larni ko'paytirishga chorladi:

Bargdek uzilib ketsam,
Unutmas meni bog'im.
Ishimni hurmat qilur,
Gullardan haykal qurur.
She'rlarim yangrab qolur,
Ming yillardan keyin ham
Unutmas meni bog'im.

Inson hayotda ishonch bilan yashashi kerak. Ayniqsa, odamlarga, xalqqa ishonch har bir bolada bo'lishi lozim. Insonni inson qiladigan ham, uni bor qiladigan ham, yer bilan yakson qiladigan ham xalq. Xalqni sevis, xalqqa ergashish azaldan bor bo'lgan. Shoir Cho'lpon ham xalqning naqadar buyuk kuch-qudratga ega ekanligini, bolalar yurish-turishda, o'qishda, odob-axloqda xalqqa ergashsa, xalqning og'irini yengil qiladigan bo'lsa, o'sib, ulg'ayib har qanday ishning qulog'ini ushlaydigan bo'lsa, aslo kam bo'lmasligini „Xalq“ asarida juda xalqona ohangda, hikmatlar shaklida aytadi:

Xalq dengizdir, xalq to'liqdir, xalq kuchdir,
Xalq isyonidir, xalq olovdir, xalq o'chdir.
...Butun kuchni xalq ichidan olaylik,
Quchoq ochib xalq ichiga boraylik!

Bolalar adabiyoti yildan yilga shakllanib, ko'zga tashlana boshladi. Ayniqsa, bu yillarda yuqoridagi qalamkashlarning safiga Z. Diyor, D. Oppoqova, M. Fayziy, I. Muslim, A. Rahmat, Sh. Sa'dulla, S. Jo'ra, M. Oqilova, Q. Muhammadiy, H. Nazirlarning kelib qo'shilishi katta voqea bo'ldi. Ular bolalarni yaxshi

o'qishga, ilm-fan nurlaridan bahramand bo'lishga, davrning haqiqiy o'g'il-qizlari bo'lib kamol topishga targ'ib etadilar.

Bolalar adabiyoti yildan yilga rivojlanib bordi. 30- yillarga kelib, o'zining professional shoir va yozuvchilariga ega bo'ldi. Poeziya (Zafar Diyor, Adham Rahmat, Ilyos Muslim, Shukur Sa'dulla, Sulton Jo'ra, Mahmuda Oqilova, Quddus Muhammadiy), proza (Majid Fayziy, Dorjiya Oppoqova, Hakim Nazir), dramaturgiya (Zafar Diyor, Dorjiya Oppoqova) sohalarida bolalar ijodkorlari yetishib chiqdilar. Sadriddin Ayniy, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Oybek, Shokir Sulaymon, Elbek va G'ayratlilar ham o'zbek bolalar adabiyotini yuksaltirish ishiga o'z hisslarini qo'shdilar.

Bu davrda Zafar Diyorning „Qo'shiqlar“ (1933), „Tantana“ (1936), „She'rlar“ (1939), „Muborak“ (1940), „She'r va hikoyalar“ (1940) to'plamlari va „Mashinist“ (1935) poemasi, „Baxtli yoshlik“ dramasi, „Jo'natish“, „Nojo'yaliklar“ hikoyalari; A. Rahmatning „Dum“ (1938), „Baxtli yoshlik“ (1939), „Zavqli allalalar“ (1940), „She'rlar“ (1940), „Hiylagar tulki“ (1940) kitoblari; Sulton Jo'raning „Fidokor“ (1940); Ilyos Muslimning „O'suv“ (1932), „Zaharxandalar“ (1932) to'plamlari, „Miqti keldi“ poemasi (1934); Shukur Sa'dullaning „Hayqiriq“ (1933) to'plamlari bosilib chiqdi.

Bu davrda qardosh xalqlar adabiyotidan juda ko'plab asarlar o'zbek tiliga tarjima qilindi. Buning natijasida o'zbek bolalar adabiyoti har tomonlama boyib bordi. Ayniqsa, „Yosh turkistonliklar“, „Bolalar yo'ldoshi“, „Bolalar dunyosi“, „O'zgaruvchi yoshlar“, „Yosh kuch“ kabi nashrlarning yo'lga qo'yilishi bolalar adabiyotining har tomonlama rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Kullas, bolalar adabiyotining mavzu doirasi kengaya bordi. Yoshlik, maktab hayoti, ona yurt tabiati, xalqlar do'stligi, ilm, hunar va texnikaga muhabbat mavzulari bolalar adabiyotidan keng o'rin oldi.

Xalqimizda „Ona yurtning omon bo'lsa, rangi ro'ying somon bo'lmas“, degan naql bor. Ikkinchi jahon urushi yillarida Oybek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Sobir Abdulla, Uyg'un, Maqsud Shayxzoda, Zafar Diyor, Amin Umariy, G'ayratlilar, Mirtemir, Ilyos Muslim, Sulton Jo'ra va boshqalar fashist bosqinchilarining yer bilan yakson bo'lishiga komil ishonch g'oyasi bilan yo'g'rilgan asarlar yaratdilar. Uyg'unning „Xayrlashuv“, Zafar Diyorning „Kichkina jangchi“, Ilyos Muslimning „Yovni

tutday to'kamiz“, Sulton Jo'raning „Tekstil kombinati to'quvchilari“, Ra'no Uzoqovaning „Talpin, yurak“ she'rlari bolalar adabiyotida urushni la'natlovchi dastlabki asarlardan bo'ldi.

Bu davr bolalar adabiyotining asosiy mavzusini urush davridagi xalq qahramonlarining fashist bosqinchilariga qarshi jasoratlarga to'la kurashi „Xat“ (Hamid Olimjon), „Sen yetim emassan“ (G'afur G'ulom), „Vatan haqida“, „Yigitlarga“ (Oybek), „Kurash nechun?“, „Kapitan Gastello“ (Maqsud Shayxzoda), „Vatan haqida qo'shiq“ (Uyg'un), „Vatan“, „Chavandoz“ (Temir Fattoh), „Qurol bering menga ham!“, „Bizning oila“ (Zafar Diyor), „To'ychi Muhammad“ (Sulton Jo'ra), „Onamning aytganlari“ (Adham Rahmat), „Biz yengamiz“ (Hasan Said) kabi asarlarda o'z ifodasini topdi.

Zafar Diyor yaratgan qahramonlar yosh bo'lishiga qaramay juda qasoskor. Ular tinchlik, osoyishtalik shaydolari, nemis-fashist bosqinchilarini qattiq qahr-g'azab bilan la'natlaydilar. Z. Diyor „Qurol bering menga ham!“ she'rida lirik qahramon tilidan shunday misralarni bitadi:

Meni kichik demangiz,
Kamsitmangiz kuchimni,
Bosqinchidan olgundir
Xalq qasosi — o'chimni!

Nemis-fashist bosqinchilari barcha qatori yosh bolalarning ham osuda hayotini buzdi. Ularni daryo, ko'llar bo'yida baliq tutib, hordiq chiqarishdan, bilim olib, quvnoq o'yin-kulgu bilan yashashdan mahrum etdi. Shuning uchun ham yosh vatanparvar butun xalq bilan bir tan, bir jon bo'lib, qo'lida qurol bilan dushmanidan o'ch olishga shaylandi:

Qurol bering menga ham,
Qurol bering menga ham.
Razil nemis boshiga
Men ham solay katta g'am, —

deya shijoat ko'rsatishi bilan diqqatni tortadi. Urush davri bolalar adabiyotida front orqasini mustahkamlash ishi ham alohida mavzu bo'lib qolgan edi. Zafar Diyorning „Maktab — sening fronting“, „Poyezd ketar frontga“, „Temirchilar minbari“, Shukur Sa'dullaning „Yoshlik“, „Sen nima qilding?“ kabi asarlarida bolalarning front orqasini mustahkamlashdagi jangovar mehnatlari namoyon bo'ldi.

Urushdan so'nggi davr bolalar she'riyatida ona-Vatan, go'zal diyor, hur o'lkamiz to'g'risida yaratilgan asarlar diqqatga sazovordir. „Yashna, Vatan“ (*I. Muslim*), „Obod o'lkam“, „Yurtimizning yuragi“ (*P. Mo'min*), „Mening Vatanim“, „Baxtli bolalar“ (*Q. Hikmat*), „O'lkamizning tongi o'tmoqda“ (*A. Rahmat*), „Dehqon bobo va o'n ikki bolakay qissasi“ (*A. Oripov*), „Ona degan so'z“ (*O. Majnun*) va hokazo. Bu mavzuda yaratilgan she'rlarni sanagan bilan tamom bo'lmaydi.

Abdulla Oripovning „Dehqon bobo va o'n ikki bolakay qissasi“ she'ri bolalar adabiyotining keyingi yillarda qo'lga kiritgan jiddiy yutuqlaridan bo'ldi. O'zbek bolalar she'riyatida O'zbekiston haqida ko'plab asarlar bor. A. Oripov ularni takrorlamasdan o'ziga xos original asar yozgan. She'r qahramonlari o'n ikki viloyatdan chiqqan a'loch, jamoatchi o'quvchi bolalar. Ular o'z joylarining tarixini yaxshi bilishadi. Poyezdda o'zlariga hamroh bo'lgan boboning savollariga lo'nda-lo'nda qilib javob berishadi. O'zbekistondagi har bir viloyatning o'ziga xos boyligi, shaharlari, bag'rikeng odamlari kitobxon ko'z o'ngida bir-bir gavdalanadi.

O'zaro suhbat asosiga qurilgan bu she'rda boboning yakuniy nutqi juda salmoqli. To'rt misra she'r bilan tobora gullab-yashnab borayotgan, o'ziga mustaqil bo'lib, o'z taqdirini o'zi bunyod etayotgan diyorimizning husni jamoli, salobati va qudrati bir butunligicha ifoda etilgan:

Siz atagan har bir joy
Bitta bo'ston bo'ladi,
Hammasini qo'shsangiz,
O'zbekiston bo'ladi.

O'zbek xalqi avvaldan mehnatkash xalq. Ishchanlik bizga otabobalarimizdan meros bo'lib qolgan. Q. Muhammadining „Etik“, „Buvimning hikoyasi“, H. Yoqubovning „Sirdaryo oftobi“, Shukur Sa'dullaning „Hovlimizning bolalari“, „Dastyor qiz“, „Bog'bon qiz“, Ilyos Muslimning „Oyxon va rayhon“, „Ishchan asalarilar“, „Sening sovg'ang“, Po'lat Mo'minning „Dalalarga qarasham“, „Oftob chiqdi olamga“, Quddat Hikmatning „Bobo va nabira“, „Jo'jam, yurma laqillab“, Tolib Yo'ldoshning „Vaqt qadri“, Yusuf Shomansurning „Baraka“, „Tikuvchi“ she'rlari bevosita mehnat mavzusiga bag'ishlangan.

Shoirimiz o'z asarlarida bolalarni mehnatkash bo'lishga, mehnat ahlini hurmat qilishga, ularning peshona terlari evaziga bunyod etilgan narsalarni e'zozlashga, asrab-avaylashga da'vat qiluvchi she'rlari bilan kitobxon mehrini qozonmoqdalar.

Bolalarni bog'cha yoshidan boshlaboq tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalash muhim ishlardan biri hisoblanadi. Bolalar ijodkorlari bu masalaga alohida e'tibor bermoqdalar. „Kichkina bog'bon haqida doston“, „Suv bilan suhbat“, „Yuksak tog', keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa“ (*Z. Diyov*), „To'rt fasl“ (*Sh. Sa'dulla*), „Bizning bog'ga kelinglar“ (*G. G'ulom*), „Boychechak“, „G'uncha“ (*Uyg'un*), „O'rik gullaganda“ (*H. Olimjon*), „Yurtimiz tabiati“, „Tillaqo'ng'iz“ (*I. Muslim*), „Tabiat alifbosi“, „Qanotli do'stlar“ (*Q. Muhammadiy*), „Bahor“, „Tog' manzarasi“, „Suv“ (*Q. Hikmat*), „Toshbaqa“ (*Y. Shomansur*), „Bir cho'ntak yong'oq“ (*M. A'zam*), „Kamalak afsonasi“ (*O. Majnun*) va boshqalar shular jumlasiga kiradi. Bular orasida Shukur Sa'dullaning „Kichkina qushcha“ asari alohida ajralib turadi. Unda bolalarning qushlarga bo'lgan mehri, g'amxo'rligi misralar qatiga chuqur singdiriladi.

Bolalar shoiri Olim Mahkam o'ziga o'zi talabchan qalamkashlardan biri. U o'zining har bir asarini qayta-qayta ishlaydi, tilining sodda, badiiy mukammal bo'lishiga katta e'tibor beradi. Uning „Kapalak“ she'rini olib ko'raylik. To'rt misradan iborat bu asar naqadar oddiy, naqadar sodda. Ammo juda ta'sirchan. She'rda insonlar u yodga tursin, hatto, hasharot-u qurt-qumursqalar ham tabiatning mudom guldek yashnab turishi tarafdori ekanligi ayon bo'ladi:

— Kapalakjon, beri kel,
Buncha parvoz etasan?
— Meni quvma, Erkinjon,
Gulni bosib ketasan.

Bugungi o'zbek bolalar she'riyatida haqida gap ketar ekan, maktab hayotini aks ettiradigan asarlar haqida alohida to'xtalib o'tish kerak. Hamma narsa o'qishga, maktabga bog'liq. Maktab mavzusida yozilgan she'rlarda ozoda xonalar, unda qaynayotgan baxtli hayot, bolalarning ilm-fan nurlaridan bahramand bo'lishga intilishdek ijobiy fazilatlar ifodalanadi.

Po'lat Mo'minning „Xoh o'qishda, xoh ishda“, „Sinfimiz qo'shig'i“, „Ustozlar“, Ergash Raimovning „Endi katta bolaman“ kabi asarlarida shu kunning nafari sezilib turadi.

Odatda, bolalar orzular qanotida yashaydi. „Endi katta bolaman“ she'rida bolaning orzu-niyati nihoyatda buyuk — tezroq o'sib, ulg'ayib maktab o'quvchisi bo'lish:

Bultur edim oltida,
Yoshim yetmay qoldi-da.
Maktabga yozishmadi,
O'qishga olishmadi.
Yillar yurmas ketiga,
Bu yil to'ldim yettiga.
Endi katta bolaman,
Men maktabga boraman.

Ikkinchi jahon urushidan keyin o'tgan davr ichida o'nlab poemalar, ertaklar, dostonlar maydonga keldi. Oybekning „Zafar va Zahro“, „Bobom“, Quddus Muhammadiyning „Dunyoda eng kuchli nima?“, „Solijon“, Shukur Sa'dullaning „Laqma it“, „Ikki donishmand“, Po'lat Mo'minning „O'rinsoblar“, „Eh, rosa shirin ekan“, „Xolning jiyron velosipedi“, „Oltin nay“, „Jalil eshitgan ertak“, Quddus Hikmatning „Toshbaqalar hujumi“, „Bobodehqon hangomasi“, „Chovkar“, „Chirchiq farzandi“, Ramz Bobojonning „Cho'pon o'g'li“, Safar Barnoyevning „Biz dehqon bolasimiz“, „Oltin shahar haqida afsona“, „Oltin oshiqlar“, Miraziz A'zamning „Aqli bolalar“, „Bedananing buvisi“, Toshpo'lat Hamidning „Asrorqulning qo'chqori“, Ergash Raimovning „Bir dona yaproq“, Azim Usmonning „G'aroyib ajdarho“, Kavsar Turdiyevning „Toshkesarlar mamlakatida“ kabi doston va ertak-dostonlari yaratildi.

Hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida she'riyat rivojlangani kabi nasrda ham salmoqli asarlar yuzaga keldi. Yozuvchilarning yangidan yangi avlodlari kamol topdi. Ayniqsa, hikoyachilik o'sdi. Bolalarning yoshi, qiziqishi, dunyoqarashiga to'la javob bera oladigan hikoyalar bunyod etildi. Hakim Nazir, Yoqubjon Shukurov, Shukur Sa'dulla, Xudoyberdi To'xtaboyev, Turg'unboi G'oiyov, Rahmat Azizxo'jayev, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Sobir Yunusov, Oqiljon Husanov, Mahmud Murodov, Nodir Nazarov, Ergash Raimov, Safar Barnoyev, Abusaid Ko'chimov, Anvar Obidjon va boshqalar o'nlab hikoyalar to'plamlari bosilib chiqdi.

Juda ko'p hikoyalarda kichikintoylarning hayotlari o'z ifodasini topmoqda. Shodmonbek Otaboyevning „Itolg'i“ hikoyasi

qush, qurt-qumursqalarni sevish, ardoqlashga qaratilgan. Itolg'i chumchuq va chug'urchuqlarni tutib olib yeydigan qush. Shukurali aka Itolg'ini jiyani Shavkatga sovg'a qiladi. Shavkat uzum qo'riqlashda undan foydalanmoqchi edi. Ammo qush ularnikida o'zini erkin sezmaydi. Buning sababini surishtirganda Shavkatning otasi bu qush ozod va erkinlikni qo'msayotganligini tushuntiradi. Shavkat qushlarni yaxshi ko'radigan, rahmdil bola. U Itolg'ini qafasda uch kun zo'rg'a ushlab turadi. Qafasda qush emas, o'zi o'tirgandek bo'ladi va Itolg'ini qafasdan butunlay chiqarib yuboradi. Qush bolaga „rahmat“ degandek parvoz qilib ketadi.

Bolalar qissachiligida ham ko'plab yaxshi asarlar yaratildi. Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhordan tortib bugungi kunga qadar hisoblaydigan bo'lsak, ularning soni nihoyatda o'sdi. Bunga misol qilib Hakim Nazir, Shukur Sa'dulla, Xudoyberdi To'xtaboyev, Hojiakbar Shayxov, Anvar Obidjon, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Habib Po'latov, Muqimjon Niyo'zov, Rustam Rahmonov, Iboxon, Shukur Xolmirzayev, Oqiljon Husanov, Marva Jaloliddinova, Asad Dilmurod, Abusaid Ko'chimov, Ergash Raimov, Mamatqul Hazratqulov va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Bu davr bolalar qissachiligining mavzu doirasi juda kengaydi. Kattalarning mehnati, ularning jasoratlari („Yonar daryo“, ikkinchi jahon urushida ishtirok etish („Rustamjonning sarguzashtlari“), tobora gullab-yashnab borayotgan go'zal shaharlarimiz va bag'rikeng, insonparvar odamlarimiz („Komandirning boshidan kechirganlari“), o'tmishda zulmkorlarga qarshi kurash, baxtli va yorug' kun uchun itilish („Kachal polvon“), ikkinchi jahon urushi davrida bolalar hayoti va ularning daladagi faoliyati („Changalzordagi sharpa“), chorvadorlarga ko'mak („Oq o'tli“), o'quvchilarning dalachilik brigadalari („Zamon“), sho'x va o'zboshimcha bolalar, ularning qayta tarbiyasi („Bizning roman“) kabi mavzular bu davr qissachiligida yetakchi o'rinda turadi.

Bu davr bolalar qissachiligida sarguzasht, ilmiy-fantastika janrlari ham rivoj topdi. Xudoyberdi To'xtaboyev („Sariq devni minib“, „Qasoskorning oltin boshi“, „Shirin qovunlar mamlakatida“), Hojiakbar Shayxov („Samo mahvaridagi namoyish“, „Shom kamari“, „Ajddodlar xotirasi“), Mahkam Mahmudov („Teskari ko'zlar sayyorasi“), Anvar Obidjon („0099 nomerli

yolg'onchi", „Dahshatli meshpolvon"), Olloyor („Fazogir chumoli"), Oqiljon Husanov („Tog'da o'sgan bola") va boshqalar bu janrda samarali ijod qilmoqdalar.

Bolalar tarbiyasida dramaturgiya janrida yaratilgan asarlar ham katta rol o'ynaydi. Hakim Nazir, Adham Rahmat, Po'lat Mo'min, Mamarasul Boboyev, Turg'unboy G'oyipov, Narimon Orifjonov, Latif Mahmudov, Farhod Musajonlarning pyesalari o'zining bolalarbopligi bilan kichkintoylar quvonchiga quvonch qo'shib kelmoqda.

Hozirgi zamon o'zbek bolalar badiiy adabiyoti bilan birga bolalar adabiyotshunosligi va adabiy tanqid ham pog'onama-pog'ona o'sdi, rivojlandi. Bir qator darslik, qo'llanma, majmua, monografiya, kitoblar yozildi. O'nlab nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Shu zaylda hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyoti rivojlanishda davom etmoqda. U yangi yozuvchilar, yangi asarlar bilan tobora boyib bormoqda. Bir so'z bilan aytganda, bu adabiyot mustaqil O'zbekistonimizning tobora gullab-yashnashi uchun xizmat qilmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Bolalar adabiyotining paydo bo'lishi haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Bu adabiyotning maydonga kelishida Sharq allomalarning roli nimada?
3. O'tgan asrning 20 — 30- yillarida kimlar bolalar adabiyoti bo'yicha ijod qildi?
4. O'tgan davrda she'riyat, nasr, dramaturgiya, bolalar adabiyotshunosligining rivoji qanday bo'ldi?
5. Bolalar adabiyotining mustaqillik yillari davri yutuqlari to'g'risida nimalarni bilasiz?

Alisher Navoiy

(1441 — 1501)

O'zbek xalqining ulug' mutafakkiri, ma'rifatparvari va buyuk shoiri Alisher Navoiy yoshlarni tarbiyalash ishiga alohida e'tibor berdi. U bolalarni ilm-hunarni, mehnatni sevishga undab, o'rganilgan ilm va hunarni xalq, vatan yo'lida sarf qilish zarurligini uqtirdi.

Alisher Navoiy ilm, ma'rifat haqida ajoyib fikrlarni olg'a surdi. U aql, ilm insonning eng go'zal va zaruriy fazilatlaridan biri, har bir kishining eng muhim burchi ilm olishdir, deb hisobladi. Navoiyning fikricha, ilm-fanni egallash uchun yoshlikdan boshlab astoydil o'qish-o'rganish kerak: „Yoshligingda yig'il bilimni, qarigach sarf qilg'il ani", degan shoiring o'zi ham juda yoshligidan ta'lim oladi, o'qishga beriladi. U yoshligidanoq ko'p she'rlarni yod bilgan. Jumladan, Fariddin Attorning „Mantiq ut-tayr" („Qush nutqi") asarini bolalik chog'laridayoq qayta-qayta o'qib, yod olgan. Alisher Navoiy keyinchalik maktab va maorif masalalariga katta ahamiyat berdi. U mehnatkash xalq bolalarini o'qitish va tarbiyalash uchun maktablar ochish va madrasalar qurish to'g'risida g'amxo'rlik qildi. Alisher Navoiy Astrobodda surgunda yurganida podsho Husayn Boyqaroga yozgan xatida o'g'il va qiz bolalar uchun maktablar ochishni talab qilgani, shaxsan o'zi madrasalar qurishda tashabbus ko'rsatgani buning yaqqol dalilidir. Navoiyning fikricha, maktab xalqqa nur keltiradi, unga to'g'ri yo'l ko'rsatadi, bolalarni bilimli qiladi. U o'zining „Ixtlosiya" madrasasi yonida maktab ochib, bolalarni o'qitish va tarbiyalash uchun zarur sharoit yaratib, buning uchun lozim bo'lgan mablag' ajratadi.

Navoiy dars beruvchini quyoshga o'xshatadi va bu quyosh o'z atrofidagi yulduzlarga nur sochadi, ya'ni hali ilmdan bexabar bo'lgan toliblarga ilm nurini sochadi, ma'rifat beradi, deydi.

Alisher Navoiy ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarini ko'proq barkamol insonni ifodalovchi ijobiy obrazlar yaratish orqali bayon qiladi. Ilm-ma'rifat, axloq-odob masalalariga doir fikrlarini esa ilmiy-falsafiy va didaktik asarlarida bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga cheksiz ishonadi, komil ishonch bilan ilm-fanning fazilati juda katta, deb hisoblaydi.

Buyuk so'z san'atkori va mutafakkiri o'zining bir qancha asarlarida bolalar tarbiyasiga oid fikrlarini aytish bilangina kifoyalaniq qolmasdan, balki „Hayrat ul-abror“, „Farhod va Shirin“, „Layli va Majnun“ kabi dostonlarining ayrim boblarini shu masalaga bag'ishlaydi. „Hayrat ul-abror“ (*Yaxshi kishilarning hayratlanishi*) falsafiy-ta'limiy dostonidir. Navoiy bu asarida o'zining falsafiy, ijtimoiy-siyosiy hamda kishilarga ta'lim va o'g'it berish masalalariga katta e'tibor beradi. Dostonda zolim hukmdorlarni qoralab, ikkiyuzlamachi, riyokor ruhoniylarning sir-asrorlarini keskin fosh etadi. Xususan, shoir saxiylik, odob va kamtarinlik, ota-onaga hurmat, rostgo'ylik va to'g'rilik, ilmning foydasi va kambag'al o'quvchilarning bu yo'lda chekkan azob-lari haqida batafsil to'xtalib o'tadi.

„Hayrat ul-abror“ asarining bir necha boblari odob-axloq va ta'lim-tarbiya masalasiga bag'ishlangan. Navoiy bu dostonning oltinchi maqolotida odob va kamtarlikni ulug'lab, ta'lim-tarbiyaga doir qimmatli fikr-mulohazalarini bayon qilish bilan birga, takabbur va odobsiz kishilarni qattiq qoralaydi. Shoir dostonning bu maqolotida bola tarbiyasi, uni o'stirish, o'qitish va balog'atga yetkazish hamda bu borada ota-onalarning vazifalari haqida batafsil fikr yuritadi. Shoir yoshlarni ota-onaning xizmatini bajarishga, ularni hurmat qilishga, ularga nisbatan hamisha mehr-muhabbatli bo'lishga chaqiradi, ota-onani oy va quyosh deb ta'riflaydi:

Boshni fido ayla ato qoshig'a,
Jismini qil sadqa ano boshig'a...
Tun-kununga aylagali nurposh,
Birisin oy angla, birisin quyosh...

Dostonning sakkizinchi maqolotida Navoiy yolg'izlikka nisbatan ko'pchilik — jamoatni ulug'lab, kishilarning bir-birlari bilan ahil, do'st bo'lishlarini istaydi:

... Yo'q hunari yolg'uz esa, o'z ishi,

Qayda kishi sonida yolg'uz kishi?

Fard! kishi davrda topmas navo,

Yolg'uz ovuchdin² kim etmish sado?...
—

„Hayrat ul-abror“ning o'ninchi maqoloti rostgo'ylik, halollik va to'g'rilikka bag'ishlangan. Navoiy unda kishilarni rostgo'y va to'g'ri bo'lishga chaqiradi, yolg'onchilik va egriqlikning zararli oqibatlarini keskin fosh etadi. Shoir yolg'on so'zlashning yomon oqibatini „Sher bilan Durroj“ masalida ovchining tuzog'iga tushgan Durroj timsolida hikoya qiladi.

Dostonning o'n birinchi maqolotida Navoiy ilm-fanga, ilm ahliga yuksak baho beradi. Kishilarni ilm olishga, olimlarni izzat-hurmat qilishga chaqiradi. Shu bilan birga, shoir o'sha davrda mehnatkash va musofir talabalarning ilm olish yo'lidagi chekkan mashaqqatlaridan, ilm-fan egalarining muhtojlikda yashaganlaridan afsus-nadomatlar chekadi.

Navoiy ilmdan amalda foydalanish zarurligini ta'kidlaydi:

Ilm, Navoiy, senga maqsud bil,
Endiki ilm o'ldi amal aylagil.

Navoiy yaramas odat va xulq-atvorlarni shafqatsiz qoralashi, oliyanob insoniy fazilatlarini qadrlashi, bolalarni o'qish, o'rganish va yuksak odobli, a'lo xulqli bo'lishga chaqirishi katta ahamiyatga ega bo'lib, bolalar adabiyotining shakllanishida juda muhimdir. Uning bir qator axloqiy-ta'limiy qarashlari hozirgi kunda ham o'z qadr-qimmatini saqlab kelmoqda.

„Farhod va Shirin“ dostonida shoir chin sevgi va vafo, do'stlik va sadoqat, mehnat va ijodkorlik, vatanparvarlik hamda qahramonlik g'oyalarini tarannum etadi. Doston yoshlar va bolalarga atab yozilmagan, lekin asarning ko'pgina boblari bolalar va yoshlar hayotiga, ularning tarbiyasiga bag'ishlangandir. Shoir dostonda Farhodning bolalik chog'laridanoq ilm-hunarga, mehnatga bo'lgan muhabbatini zo'r mahorat va chuqur samimiyat bilan tasvirlagan. Bu Navoiyning bola tarbiyasiga va uning bilim olishiga katta e'tibor bilan qaraganligini ko'rsatadi.

Farhod yoshlik chog'idanoq juda aqlli, zehnlari bola bo'lib o'sadi. U maktabda zo'r havas va qunt bilan o'qiydi. Tabiiyot, matematika, mantiq kabi fanlarni tez orada o'rganib oladi. Yosh Farhodning

¹ Fard — yakka, yolg'iz. ² Ovuch — hovuch, qo'l kafti.

ilmga bo'lgan havas va muhabbatini sezgan ota-onasi unga bilim berishni munosib ko'rdi. Jahonning mashhur olimlari Farhodga turfa fanlardan saboq o'qitardi. Natijada eng murakkab va pinhoniy ilmlar unga o'z sir-asrorini to'liq namoyon etadi. U qunt va chidam bilan o'qib, bilimdon va zukko inson bo'lib yetishadi. Shoir Farhod hayotini bunday jonli lavhalarida tasvirlash orqali bolalar tarbiyasiga alohida e'tibor berishga chaqiradi, ularni yoshligidan boshlab o'qitish zarurligini, bunda ota-onaning vazifasi nihoyatda katta ekanligini, bolalarga ilm o'rgatish muhimligini ta'kidlaydi.

Farhod qaysi fanni o'qimasin, uni darrov tushunib oluvchi qobiliyat egasi sifatida tasvirlanadi:

Agar bir qatla ko'rdi bir saboqni,
Yana ochmoq yo'q erdi ul varaqni.
Ne so'znikim, o'qib ko'ng'laya yozib,
Dema ko'ng'liki, jahon lavhiga qozib.

U davrda bolalar chuqur, yodaki o'qitilar edi. Bolalar o'zlari yodlagan narsalarining ma'nosiga tushunmas ham edilar. Shunday bir vaqtda Navoiy bolalarni ilm-fanga qunt qilish, o'qilgan narsaning ma'no-mazmunini tushunib olishga undar edi:

O'qib o'tmak, uqib o'tmak shiori,
Qolib yonida, safha-safha bori...

Farhodning qunt qilib, ma'nosini tushunib o'qishi natijasida ko'p ilmlarni egallaganligi ta'kidlanadi:

Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,
Bilib tahqiqini kash etmagan ilm.

Shu tariqa Navoiy bolalarni ilmnı puxta egallashga chaqirib, buyuk pedagog hamda murabbiy sifatida ularni tarbiyalash va o'stirish yo'llarini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, dostonida Farhod jismoniy tomondan chiniqqan yigit sifatida tasvirlanadi. U suvda suzish, chavandozlik va qilichbozlik sirlarini mehr bilan o'rganadi. Alisher Navoiy yoshligidan boshlab ilmga berilgan, jismoniy jihatdan chiniqqan Farhodni har tomonlamma mukammal, ma'naviy, jismoniy go'zal, yetuk yigit timsolida beradi. Shuningdek, Navoiy Farhodni mehnat va hunarga katta havasli, sartaroshlik, rassomlik va naqqoshlik hunarlarini ham mukammal egallab olgan yigit sifatida ulug'laydi.

Ilm va hunarni egallagan, jismoniy jihatdan chiniqqan, mehnatsevar Farhod kamtarin, mazlumlarga g'amxo'r, sofdil, mard va oliyjanob, jasur inson bo'lib yetishadi.

Farhod boshchiligida va uning bevosita fidokorona mehnati natijasida katta kanal („Hayot daryosi“) va hovuz („Najot dengizi“) qaziladi. Navoiy Farhodni suvsiz yerlarga suv chiqargan qahramon, mehnat sohasida mo'jizalar ko'rsatgan bahodir yigit sifatida ta'rifiyladi. U ilm va hunarni omma manfaati uchun xizmat ettirish lozim deb hisoblaydi. Farhod Shirinni qidirib, Armanistonga borganda, arman yurtida tog'da kanal qazish uchun qiynalib ishlayotgan kishilarni ko'radi va:

Hunarni asrabon netkumdir oxir,
Olib tufroqqamu ketkumdir oxir! —

deya, o'z bilimi, hunar va g'ayratini ishga soladi, kanal qazuvchilar mashaqqatini yengillashtiradi va xalq o'rtasida katta shuhrat qozonadi.

Bu qahramonning muhim xislatlari undagi qahramonlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik va do'stlik tuyg'ularidir. Farhod el-yurtining obodonligi uchun kurashadi hamda insonlarga ofat keltiruvchi dushmanlarga qarshi jang qilib, ularni mardona yengadi. Bundan tashqari, Navoiy Farhod, Shirin va Shopur imsolari orqali xalqlar do'stligi g'oyasini ilgari suradi. Farhodning arman qizi Shirinni sevisi va eronlik Shopur bilan do'stlashuvi xalqlar do'stligi g'oyasining yorqin namunasi.

Navoiy Farhodning jasoratini badiiy tasvir etar ekan, uning mamlakat obodonligi va tinchligi, xalqlar farovonligi va ilm bobida qilgan xizmatlarini chuqur mazmunli misralarda uyg'unlashtiradi:

Ki to olam, binosi bo'ldi bunyod,
Bu yanglig' qilmadi ish odamizod.

Alisher Navoiyning „Farhod va Shirin“ dostonida ilgari surilgan yuksak insoniy xislatlar, insonparvarlik g'oyalari yosh kitobxonlar ma'naviyatiga ham chuqur ta'sir etadi, ularni xalq, vatan uchun kerakli inson bo'lib yetishishlariga xizmat qiladi.

Buyuk shoir bolalarning o'qishi va tarbiyasiga doir fikrlarini „Layli va Majnun“ dostonida ham ilgari surgan. Yangi maktablar bino qilish g'oyalarini targ'ib qilgan Navoiy maktablarda o'g'il bolalar bilan bir qatorda qizlarning ham o'qishlarini orzu qiladi.

Alisher Navoiy o'zining Farhod, Qays, Iskandar va boshqa ijobiy obrazlarida tarbiyalanish, ta'lim olish borasida bosib o'tgan

yo'lini, kamolotga yetish bosqichlarini tasvirlab, bolaning voyaga yetishida tarbiyaning katta kuch-qudratga ega ekanligini alohida uqtiradi.

Shoirning 1500- yilda yaratgan „Mahbub ul-qulub“ (*Ko'ngil-larning sevgani*) asari ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy qarashlari bayon etilgani bilan qiziqarli.

Navoiy bu asarida sabr, qanoat, kamtarinlik (*Muqbil va Mudbir*), vafo, hayo, karam (muruvvat), saxovat, himmat, oliyanoblik, mardlik, hilm (muloyim tabiatlilik), do'stlik, ilgama qilish, shirinso'zlik, rostgo'ylik kabi fazilatlarini ulug'laydi, aksincha, baxillik, badfe'llik, hasadgo'ylik, chaqimchilik, xasislik, yolg'onchilik, tamagirlik, nodonlik (bilimsizlik), takabburlik, mayxo'rlik (badmastlik), badnafslilik (ochko'zlik) kabi yomon illatlarni qattiq qoralaydi: „*Chin so'z — mo'tabar, yaxshi so'z — muxtasar. Ko'p so'zlovchi — zeriktiruvchi. Kishi aybini gapiruvchi — o'ziga yomonlik sog'inuvchi*“ (birovlarining aybini izlashdan ko'ra, odam o'z ayblarini topib, ulardan qutulishi oqillikdir, demoqchi bo'ladi shoir). *Agar so'z go'zallik ziynati bilan bezalmasa ham, unga chinlik bezagi yetarli! Yolg'onchining gapi qanchalik chiroyli bo'lsa, shunchalik qabihdir. Aqlli odam yolg'on gapirmas, ammo barcha rost gaplarni ayta verish ham to'g'ri emas*“.

Navoiy xushmuomala, ochiq yuzli odamlarni maqtaidi: „*Ochiq yuzidan xaloyiqqa xursandlik, chuchuk so'zidan el-yurtga xurramlik. Tilini tiyolgan odam — donishmand, oqil. So'ziga erk bergan*“ (ko'p vaysagan) *odam — beandisha va pastkash. Yolg'onchi Haq oldida gunohkor, xalq oldida sharmanda. Tilga ixtiyorsiz — elga e'tiborsiz*“.

„Mahbub ul-qulub“ 3 qismdan iborat. Kitobning 1- qismi „Halollik ahvoli va afoli va ahvolining kayfiyatida“, ya'ni kishilarning fe'l-atvori va gap-so'zlarining ahamiyati haqida bo'lib, bunda Navoiy donishmand va murabbiy, ulkan madaniyat arbobi sifatida ilm-fan, san'at va adabiyotning ahamiyatini targ'ib qiladi, malakali, iqtidorli o'qituvchilarni, olimlarni, shoirlarni, san'atkorlarni maqtaidi, ularni hurmat qilishga va qadrlashga chaqiradi. O'qish ham, o'qitish ham og'ir va mas'uliyatli ish, u qunt, havas va mehnat talab qiladi, deb uqtiradi Navoiy. Bu o'rinda u murabbiylarning halol xizmatlarini alohida ta'kidlaydi.

Haq yo'linda kim senga bir harf o'qutmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganch ila.

Kitobning 2- qismi, asosan, axloqiy masalalarga bag'ishlangan. Bu bobda yaxshi fazilat va yomon xislatlar tahlil qilinadi. To'g'rirog'i, insonda bo'lishi kerak bo'lgan odob-axloq haqida gap boradi. Masalan, qanoatni olaylik. Navoiy qanoatli odamlarni sevadi, ularga havasi keladi. Kimki qanoatli bo'lsa, unday odamni el sevishini, e'zozlashini ta'kidlaydi. Mutafakkir qanoatni bir buloqqa — chashmaga o'xshatadi. Negaki buloq suvini qancha olgan bilan qurimaydi, u bir xazinadirki, undagi boylik sochilgan bilan kamaymaydi. U bir ekinzorki, urug'i izzat va shavkat hosilini beradi. U bir daraxtki, unda qaram bo'lmaslik va hurmat mevasi bordir. Bu bobda sabr, tavoze haqida ham ko'p ibratli gaplar aytiladi.

„Turli foydali maslahatlar va maqollar“, deb nomlagan 3- qismida turli tashbehlar berilgan. Bu qismda ko'proq o'qish, ilm olish, kasb-kor egasi bo'lish va boshqa masalalar o'rtaga tashlanadi.

Alisher Navoiy o'z asarlarida xalq og'zaki ijodidan, ayniqsa, maqollardan samarali foydalanish bilan birga, o'zi ham ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan, maqollarga yaqin bo'lgan bir qancha hikmatlar yaratadi. Masalan:

Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q.

Tilga e'tiborsiz — elga e'tiborsiz.

Oz-oz o'rganib dono bo'lur,

Qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur.

Bilmaganni so'rab o'rgangan — olim,

Orlanib so'ramagan o'ziga zolim.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Alisher Navoiyning bolaligi, o'qishi to'g'risida qanday tushuncha hosil qildingiz?
2. Navoiy qaysi dostonlarini bolalar tarbiyasi masalasiga bag'ishladi?
3. Navoiyning odob-axloq haqidagi qaysi asarlarini bilasiz?

Muhammad Sharif Gulxaniy

Isonkor kuychi Gulxaniy XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan va bu davr o'zbek adabiyotida o'ziga xos o'rinda turadigan yozuvchidir. Uning asl ism-sharifi Muhammad Sharif bo'lib, Gulxaniy esa uning adabiy taxallusidir. Taxminlarga ko'ra, u XVIII asrning 70- yillari hozirgi Xo'jand viloyatining Darvoza qishlog'ida dunyoga keladi.

Bo'lajak yozuvchining bolaligi o'zi olamga kelgan tog' qishlog'ida o'tadi. Bu yerda ozmi-ko'pmi o'qib, savod chiqaradi, adabiyotga bo'lgan havasi ortadi. She'riyatga oid ko'plab asarlar o'qiydi, xalq og'zaki ijodini berilib o'rganadi va asta-sekin she'riy mashqlari boshlanadi. U o'z ilmini oshirish maqsadida avval Namangan, so'ngra Farg'onaga keladi, qiziqchiligi, hozir-javoblari va hajviy she'rlari bilan kishilar o'rtaida tanila boshlaydi. Ayniqsa, g'ariblik turkumidagi ruboiy va to'rtliklari bilan el og'ziga tushadi. Shoir keyinchalik Qo'qonga keladi va qiyinchilik bilan kun kechiradi. U o'zbekcha she'rlariga Gulxaniy, tojikcha she'rlariga Jurvat deb taxallus qo'yadi.

Gulxaniy bir necha yil Qo'qon xoni Olimxon saroyida navkar bo'lib xizmat qilgan, janglarda qahramonlik ko'rsatgan bo'lsa-da, ammo ochlik, yupunlik, muhtojlik uning hamrohi bo'lib qolaveradi.

Gulxaniyning „Ber menga“ radifli she'ri uning navkarlik davrida yozilgan asaridir. G'azal och qolgan kishining o'z xo'jayinidan non so'rashi bilan boshlanib, lirik qahramon — navkarning qalb amlari so'nggi baytlarda izchil ochila boradi.

Bu g'azalga chuqurroq nazar tashlansa, unda faqat yakka, ochlikdan tinkasi qurigan ayrim shaxs haqida gapirilmay, balki

katta ijtimoiy masala — Olimxonning navkarlari orasidagi ichki hayot sharoiti haqida gap boradi. G'azalda lirik qahramonning qiyafasi umumlashma timsol darajasiga ko'tarilgan, chunki Olimxon navkarlaridan faqat Gulxaniy xon iltifotiga sazovor bo'lolmadi, degan qarorga kelish yanglishdir. Demak, lirik qahramon — navkar o'z boshidan kechirganlarini bayon qilish asosida Olimxonning navkarlarga muruvvatsizligi va qo'shindagi tartibsizlikni fosh qiladi. O'z huquqini yoqlash bilan boshqa navkarlarni ham ana shunday ish ko'rishga da'vat etadi:

Hazratim, ochlikdan o'ldim, yegani non ber menga,
Kofir o'lg'ayman agar desamki, bahmon ber menga.
Mosh-u bug'doy-u guruch berkim, shular menga kerak,
Hech aytmasman aqiu-lal'u marjon ber menga.
Egnima yopiq berib, qornimni to'yg'iz non bilan,
Senga bilo kim demasman din-u iymon ber menga.
Navkaring ochlikdan o'lsa, nega hayfling kelmagay,
Ey tabibi hoziqim, dori-yu darmon ber menga.
Non-u to'n ber, benavolik dardidan qutqar meni,
Men qachon aytdimki, Qorun ganjidek qon ber menga...
Gulxaniy ni e'yitlar to'pidan kamsitmagil,
Fo'ta ber, ot ber, to'n-u chakmon ber menga.

Xalq zolim deb atagan Olimxondan keyin Qo'qon taxtiga ehiqqan Umarxon hukmronligi davrida ham Gulxaniy turmushida hech qanday o'zgarish bo'lmadi.

Gulxaniy avval adashib, turmushim yaxshi bo'larmikan, qornim nonga to'yarmikan, degan o'y-umidlari bilan Umarxon saroyidagi maddoh shoirlar guruhiga qo'shiladi. Xonni maqtab qasida va g'azallar yozadi. Qasidalarida Umarxonni ko'klarga ko'tarib maqtaydi, xonga unda bo'lmagan yaxshi xislatlarni taqadi, uni fuqaroparvar, adolatparvar, zulm va haqsizlikka xotima beruvchi kishi qilib tasvirlaydi va bu bilan xonni ana shunday jijoib xislatlar egasi bo'lishga da'vat etadi. Ammo Umarxon saroyidagi fisoq-fujurlar, munofiqliklar, xon va uni o'rab olgan arkoni davlat tayanchlari tomonidan xalq boshiga keltirilgan qora kunlar Gulxaniydek hassos shoirming saroy ahliga bo'lgan munosabatini o'zgartirib yubordi: endi u ba'zan ixtiyoriy ravishda ba'zan payrovlik qilib shohni ta'riflashdan chekinadigan bo'ldi, o'z e'tirozlarini bildira boshladi.

Gulxaniy XIX asrning birinchi yarmida vafot etdi. „Zarbul-

masal“ xalq ertaklari taxlitida yozilgan mukammal mazmunli o‘tkir hajviy asardir. Gulxaniy o‘zining bu asarida xalqning mazmundor maqollari, hikmatli so‘zlari va qochirmlaridan mohirlik bilan foydalandi. U hukmdorlar va ularning laganbardorlarini, saroy ahlining yaramas kirdikorlarini majoz yo‘li bilan o‘tkir hajv ostiga oladi. Chunki u mehnatkash xalqning og‘ir, mashaqqatli hayotini o‘z ko‘zi bilan ko‘rdi, saroy bazmlari, keti uzilmas mayparastliklar xalqni talash hisobiga bo‘lishini payqadi va bunday salbiy ishlar uning ko‘zini ochdi. Natijada unda saroy ahliga nisbatan nafrat hissi tobora oshib bordi. Ammo shoir, sharoitga ko‘ra, hukmron doiralardan noroziligini va nafratini ochiq-oydin ifodalay olmas edi. Shuning uchun majoziy shakldagi „Zarbulmasal“ asarini yozishga kirishdi. Asarda shoirming maqsadi, hayotga, uni o‘rab olgan muhitga, hokim tabaqalarga bo‘lgan munosabati to‘g‘ridan to‘g‘ri ifoda etilmay, balki hayvonlar, qushlar va shunga o‘xshash majoziy obrazlarning tasviri orqali ifodalandi. Shoir shu zaylda o‘zi yashagan zamon uchun aniq voqea-hodisalarni, ularga o‘zining munosabatini, qarashlarini tasvirladi.

Muallif o‘z masallarida majoziy qiyofalar orqali o‘sha davrdagi hukmron sinf vakillarini fosh qiladi, mamlakatga xarobalik, xalqqa qashshoqlik keltirgan o‘zaro urushlarga qarshi ommaning noroziligini ifodalaydi.

Gulxaniy o‘z zamonida sodir bo‘lgan talon-tarajlik, xalqni qiynash, ortiqcha soliqlar solish kabi voqealarni ochiqdan ochiq yoza olmas edi. U buni faqat ertak yo‘li bilan amalga oshirish mumkin ekanligini tushunardi. Shuning uchun Yapaloqqush va Boyo‘g‘li bir-biriga quda bo‘lishi voqeasini keltiradi. Bu ikki quda to‘y bahonasi bilan mamlakatni xonavayron qiladi. Yozuvchi Ko‘rqush, Hudhud, Kulonkirsulton, Sho‘ranul, Malik shohim va Kordonlarning bir-birlariga aytgan masallari, hikoyalari orqali asarning g‘oyaviy mazmunini ochadi.

Yapaloqqush va Boyo‘g‘li yuqori tabaqa vakillari. Ularning xatti-harakatlari ochko‘z va qonxo‘r fikr, aldanchi va shayton tulkilarga o‘xshaydi. Bularning o‘y-fikrlari, yurish-turishlari, shumlik, shahar va qishloqlarning vayron bo‘lishi ular uchun bayramdir.

Gulxaniy „Maymun bilan Najjor“ masalida hunar va hunar ahlini ulug‘ladi, qo‘lingdan kelmaydigan ishga aslo urinib kulgi

bo‘lma, ko‘r-ko‘rona bировga taqlid qilib falokatga yo‘liqma, degan fikrni maymun qismati orqali ko‘rsatadi.

Najjor juda aqlli va mohir hunarmand sifatida tasvirlanadi. U ijtimoiy-foydali mehnat bilan shug‘ullanishni har narsadan yuqori qo‘yadi. Gulxaniy Najjor va uning mehnatini, duradgorlik mahoratini katta muhabbat bilan tasvirlar ekan, hattoki maymun ham mehnatga muhabbat bilan qaraydi, hunarga va hunar egasiga uning havasi keladi, degan fikrni olg‘a suradi.

Mehnatkash xalqning og‘ir hayoti, huquqsizligi va nochorligi, bir so‘z bilan aytganda ayanchli qismati „Tuya bilan bo‘taloq“da o‘ziga xos badiiy ta’sirli qilib beriladi.

Gulxaniyning tasvirlashicha, tuya hayotda ezilgan, tutqun, erk-ixtiyorsiz, og‘ir mehnat bandasi hamda qul qismatiga mahkum etilgan mehnatkashlarning majoziy timsolidir. Bo‘taloq esa ona sutiga ham to‘yolmay, og‘ir mashaqqatli hayot kechirgan, och-yalang‘ochlikda, muhtojlikda yashagan erkisiz mehnatkash bolalarning timsolidir.

Gulxaniyning „Toshbaqa va Chayon“ masalida bir-biriga zid va qarama-qarshi ikki timsol berilgan: Toshbaqa — aqlli, farosatli, safarlarda ko‘p yurib, ancha tajriba orttirgan, insofli, sodiq va qadrdon do‘st timsoli. U o‘z hamrohi Chayonning suvdan o‘ta olmasligini bilgach, unga yordam qo‘lini cho‘zadi. Lekin Toshbaqa Chayonning xiyonatini — „sen bilmaysanmi Chayonning muddaosi xoh do‘stning ko‘ksiga, xoh dushmaning orqasiga bo‘lsin nish urishdir“ degan javobini eshitgach, uni halok qiladi. Gulxaniy bu masali orqali Chayonga o‘xshagan odamlar bilan do‘st va hamroh bo‘lmaslikka, kishi o‘zini va taqdirini o‘shanday kishilarga topshirib qo‘ymaslikka chaqiradi.

Chayon butun umri bo‘yi bировlarga yomonlik qilgan, ularga ziyon-zahmat yetkazgan, yaxshilikni bilmaydigan, yaxshilikka yomonlik qaytaradigan, xiyonatkor toifalarning ramziy qiyofasidir.

Gulxaniy shu zaylda hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotining maydonga kelishida barakali hissa qo‘shgan qalamkashdir.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Gulxaniyning tarjimai holi haqida nimalarni bilasiz?
2. „Zarbulmasal“dan kutilgan maqsad nima?
3. Gulxaniyning qanday masallarini bilasiz?

Abdulla Avloniy

(1878 — 1934)

Buyuklarning, el-yurtga xizmati singgan ulug' kishilarning nomlari mangukka daxldor bo'ladi. Asrlar osha unday odamlarning xizmatlari ko'z-ko'z qilinaveradi. Ana shunday ulug' zotlardan biri, mashhur muallim, tashkilotchi, shoir Abdulla Avloniydir. Prezidentimiz qachon ta'lim-tarbiya haqida gapiradigan bo'lsa, albatta, Abdulla Avloniy haqida to'xtaladi. Uning ibratomuz so'zi va ishini misol qilib aytadi: „Men Abdulla Avloniyning „Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir“ degan fikrini ko'p mushohada qilaman, “— deb, bu muallimning bosib o'tgan hayot yo'lini yoshlarga ibrat qilib ko'rsatadi.

Ha, ana shunday maqtovgaga loyiq inson, o'zbek madaniyatining ulkan vakillaridan biri, pedagog, jamoat arbobi va yozuvchi Abdulla Avloniy 1878-yilda Toshkent shahrida to'quvchi oilasida dunyoga keldi.

Abdulla Avloniy boshlang'ich diniy maktabda va madrasada o'qidi, ilm-fanga ixlos qo'ydi. O'zbek va boshqa Sharq xalqlari adabiyotini berilib o'rgandi. Abdulla Avloniy 14 yoshidan boshlab oq she'rilar yozishni mashq qila boshladi. Uning bu davrda yozgan ilk she'r'lari o'sha davr vaqti matbuot sahifalarida bosilib turdi.

Abdulla Avloniy xalqni ilm-fan nurlaridan bahramand qilishni o'zining birdan bir burchi deb bildi va 1904-yilda o'zi yashab turgan joyda — Mirobodda maktab ochdi.

Abdulla Avloniy maktab har tomonlama bolani o'ziga tortishi uchun harakat qiladi. Uning qo'lidan duradgorlik ishlari ham kelar edi. Shuning uchun u yozuv taxtasi, parta yasab, barcha o'quv jihozlarini o'zgartirdi. Bu yerda o'qiydigan bolalarning ko'pchiligini

kambag'allarning bolalari tashkil etganligi sababli muallim boy-budavlat do'stlarining ko'magida „Jamiyati xayriya“ tashkil etadi. Bu bilan bolalarga bepul kiyim-bosh, oziq-ovqat, daftar, qalam berilishini ta'minlaydi.

Avloniy ochgan maktabning shuhrati tobora ortib, o'quvchilarning soni ko'payib boradi.

Abdulla Avloniy o'zi tashkil qilgan maktabda bolalar diqqatini asosiy fanlarga jalb etib, ularning tezda savodini chiqarishga va aniq fanlardan bahramand bo'lishlariga harakat qildi. U bolalarga jug'rofiya, tarix, adabiyot, til, hisob, handasa, hikmat (fizika) kabi fanlardan ma'lumotlar berdi.

U 1907-yilda „Shuhrat“ deb nomlangan gazeta tashkil etdi va uning sahifalarida mehnatkash xalq manfaatlarini himoya qilishga doir fikrlarni targ'ib etdi. Jumladan, gazetaning birinchi sonida: „Matbuot har insonga o'z holini ko'rsatuvchi, ahvol-olamdan sabab beruvchi, qorong'u kunlarni yorituvchi, xalq orasida fikr tarqatuvchi, ilm, ittifoq, hikmat g'oyalari yoyuvchidir“, deb yozgan edi.

Abdulla Avloniy „Adabiyot yoxud milliy she'rilar“ deb nomlangan to'rt qismdan iborat bo'lgan darsligida yoshlarni maorif-madaniyatga chorlaydi, yaramas xulq-odatlarini esa tanqid qiladi.

O'sha davr xalq pedagogikasida Abdulla Avloniyning „Birinchi muallim“ — „Alifbe“, „Ikkinchi muallim“ — „O'qish“ kitoblari katta rol o'ynadi.

Bu kitoblarda Avloniy o'tmish adabiyotimizning eng yaxshi an'analari davom ettirdi, ilm va ma'rifatning ahamiyatini yangichasiga talqin etdi.

„Birinchi muallim“da Avloniy dastavval 32 harfni yolg'iz yoziladigan shakllarini bir sahifa alifbo tartibida bergan. Shu sahifada alifning so'zning boshida, o'rtasida va oxirida yozilishini ko'rsatgan, so'ng alifni barcha „bosh harflar“ga qo'shib, bo'g'inlar hosil qilgan.

„Ikkinchi muallim“da axloq-odoba doir, halollik va poklikka oid turli she'rlar, hikoya, masal va ertaklar jamlangan, rang-barang allegorik qiyofalardan ustalik bilan foydalangan.

Kitob „Maktab“ she'ri bilan boshlanadi. Unda kimki maktabga borsa, o'qisa, savodxon bo'lsa, juda ko'p narsalarga erishishi chiroyli ta'riflanadi:

Maktab dur-u gavhar sochar,
Maktab sizga jannat ochar,
Maktab jaholatdan qochar,
G'ayrat qilib o'qing, o'g'lon!

Maktab sizni inson qilur,
Maktab hayo ehson qilur,
Maktab g'ami vayron qilur,
G'ayrat qilib o'qing, o'g'lon!

Darslikda ko'plab ibratomuz she'r, hikoya va ertaklar berilgan.

Abdulla Avloniy 1904- yildan umrining oxiriga qadar o'qituvchi bo'lib ishladi. U ko'plab she'rlar, „Maktab gulistoni“, „Turkiy guliston yoxud axloq“ kabi darsliklar bilan hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotiga poydevor qo'ygan edi. Uzoq yillar qayta-qayta nashr etilgan „Turkiy guliston yoxud axloq“ Yusuf Xos Hojibning „Qutadg'u bilig“, Nosir Xusravning „Saodatnoma“, Sa'diyning „Guliston“ va „Bo'ston“, Jomiyning „Bahoriston“, Navoiyning „Mahbub ul-qulub“, Donishning „Farzandlarga vasiyat“ asarlari kabi o'ziga xos tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Unda Abdulla Avloniy o'zining ijtimoiy va axloqiy qarashlarini bayon etgan. Asarning so'zboshisida muallif bu haqda shunday yozadi: „Men bu asarimni maktablarimizning yuqori sinflarida ta'lim bermak ila barobar ulug' adabiyot muhiblari — axloq havaskorlarining e'tiborlariga taqdim qildim“.

Darslikdagi har bir bo'lim ta'lim-tarbiyaning muhim bir masalasiga bag'ishlangan bo'lib, ularning biri ikkinchisini to'ldiradi, takomillashtiradi. Har bir bo'limda kichik hajmli, ibratli hikoyalar keltiriladi, she'riy parchalarda yoki hikmatli so'zlarda „qissadan hissa“ chiqariladi. Yozuvchi bu asarida xalq og'zaki ijodidan keng foydalangan.

Abdulla Avloniyning „Bahor keldi“, „Bulbul“, „Bola ila gul“, „Yolg'onchi cho'pon“, „Tulki ila qarq'a“ kabi juda ko'p she'rlari kichik yoshdagi bolalarga bag'ishlangan.

„Maktab bolasi“ she'ri boshlang'ich sinf o'quvchilari hayotidan olib yozilgan. Asarda ishyoqmas, dangasa bolaning qalbidan o'qishga muhabbat uyg'onishi umumiy yo'sinda bayon etiladi:

Yo'ga soldi til ila yo'ldoshin,
Maktabga moyil ayladi boshin,

Soldi o'rtog'ining so'zina quloq,
Bosdi ul ham o'quv yo'lina oyog'.
Ikki birga bo'ldilar mullo,
Chiqdi xat-u savod ham imlo.

Shu tariqa shoir qissadan hissa chiqarar ekan, „Yaxshi bilan yusang yetarsan muridga“ g'oyasini ilgari suradi.

Abdulla Avloniy o'zbek adabiyotida drama janrining rivojlanishiga ham katta hissa qo'shdi. Uning „Advokatlik osonmi?“, „Pinak“, „Biz va siz“ pyesalari adabiyotimiz tarixida o'chmas iz qoldirdi.

Abdulla Avloniy 1934- yilda vafot etdi. U ma'rifatchi, shoir, dramaturg, jurnalist, rejissor, tarjimon, aktyor, jamoatchi, muallif sifatida xalqimiz qalbidan mangu saqlanib qoldi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. A. Avloniyning qanday darsliklarini bilasiz va ularning mazmuni nimalardan iborat?
2. Abdulla Avloniy o'zining qaysi kitob va asarlari bilan hozirgi o'zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga hissa qo'shgan?
3. Abdulla Avloniyning dramatik asarlari haqida nima bilasiz?

Hamza Hakimzoda Niyoziy

(1889 — 1929)

Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889- yilda Qo'qon shahrida tabib oilasida tavallud topdi. Uning pedagogik faoliyati 1911- yildan boshlandi. U dastlab Qo'qon shahrining Hojibek guzarida kambag'allarning farzandlari va yetim-yesir bolalar uchun maktab ochdi.

Hamza mehnatkash xalq ommasi va uning bolalarini o'qitish va tarbiyalash maqsadida, ularni moddiy jihatdan ta'minlashni nazarda tutib „Yordam jamiyati“ tashkil qildi. Shu jamiyat orqali u o'quvchilarni o'quv qurollari, kiyim-kechak va oziq-ovqat bilan ta'minlab turdi.

1914- yilda jahon urushining boshlanishi Turkiston boshiga tushgan balo bo'ladi. Urush ta'sirida mehnatkash xalq yanada qashshoqlashadi, bolalar nihoyatda ayanchli ahvolda qoladilar. Bu hol Hamzaga ta'sir qiladi. Shoir ularning og'ir ahvolini ifodalovchi she'r va maqolalari bilan matbuotda muntazam ravishda qatnashib turadi. Hamza 1914- yilda „Sadoyi Turkiston“ ro'znomasida bosilgan she'rda xalq ahvolini shunday ta'riflaydi:

...Kambag'allar titrashib yurgay yalang'och izg'ushub,
Oh, bu faqir-u asorat onlari sayyoddir,
Dil shikasta, bag'ri xun, ko'zida yosh shashqator,
Otasiz, baxtsiz yetimlar holiga faryoddir.

Shunday sharoitda Hamza „bir iloj qilib kambag'al bolalarni aqchasiz... tarbiya va o'quvga boshlarini band qilmoq“ choralarini izlaydi, she'r va maqolalarida bolalarni o'qishga chaqiradi. Bu g'oyani Hamza „O'qi“ she'rda bayon etadi. O'sha yili u yetim va kambag'al bolalar uchun „Doril yetim“ (*Yetimlar maktabi*)ni ochadi va o'zi o'qituvchilik qiladi. Hamza birinchi sinf o'quvchilari uchun „Yengil

adabiyot“, 2- sinf uchun „Axloq hikoyalari“ o'qish kitoblarini tuzadi.

Hamza 1915- yilda Marg'ilonga borib, kambag'al bolalari uchun maktab ochadi. 1918- yilda Farg'onaga borib o'qituvchilikni davom ettiradi va u yerda yosh san'atkor-xilosmandlarni to'plab, „Sayyor dram trupa“ tashkil qiladi. 1919- yilning boshlarida Hamza Qo'qondagi 1- boqimsiz bolalar uyiga mudir qilib tayinlanadi. Bu yerda u uch sinfli maktab ochib, o'zi o'qituvchilik qiladi. 1922 — 1924- yillarda shoir Qoraqalpog'istonning Xo'jayli tumanidagi 1- bolalar uyi mudiri va o'qituvchisi bo'lib ishlaydi. 1925- yilda esa Farg'onaning Avval qishlog'iga o'qituvchi qilib tayinlanadi va g'oyat og'ir sharoitda ishlaydi. Ayni vaqtda u xalqni yangi zamon qurilishi tomon chaqiruvchi ijodini davom ettiradi.

Shoir 1928 — 1929- yillarda Shohimardonga borib o'qituvchilik qiladi.

Hamzaning tarbiyachilik faoliyatini uning shu mavzuda yozgan asarlari yanada to'ldiradi. Uning ilm va tarbiyaviy mavzuda yaratgan „Ilm ista“, „Maktab“, „Kitob“, „O'qi“, „Qalam“, „Hikoya“, „To'g'riso'z bola“, „Hikoyat“, „Toshbaqa va Chayon“, „Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi“ kabi she'rlari xarakterlidir. Bu asarlar shoirning 1914- yilgacha bo'lgan ijodidan namuna sifatida tahsinga loyiqdir.

Hamza xalqni o'qitish, savdonon qilish uchun tinimsiz intiladi va kurashadi, maktablar uchun darslik va qo'llanmalar yozishni o'ziga maqsad qilib oladi. Hamza yozgan darsliklar uning o'sha davrdagi dunyoqarashi, badiiy ijodi, bolalar adabiyotini tushunishi haqida ko'pgina ma'lumot beradi. Bu g'oya „Yengil adabiyot“da o'z aksini topgan.

Muallim-olimning bu kitobidan munosib o'rin olgan „Maktab xususida“ asari alohida ajralib turadi. U bu she'rda maktabni millatning quyoshiga, guli va bog'iga o'xshatib ta'riflaydi:

Maktab millat quyoshi,
Balki ko'z ila qoshi.
Ko'zsiz, qoshsiz kishining
Qanday xunukdir boshi.

Maktab millat saroyi,
Ilm-u adabning joyi.
Dunyoda eng saodat
Axtarlarning joyi.

Maktab millatning guli,
Millat aning bulbuli.
Maktabsiz qolgan millat
Boshga chamanning quli...

„Birinci sinf bolasining soʻzi“ sheʼrida shoir oʻsha quyoshga, nurga, gulga, baxtga intilgan oʻquvchining yozuv va chizuvini oʻrganib olib baxtga erishayotganligini uning nomidan quyidagi misralarda bayon qiladi:

Mening oʻqub, yozganim,
Oltin, kumush qazganim,
Tilak sari uchuvga
Goʻyo qanot yozganim.

Hamza xuddi shu darslikdan oʻrin olgan „Toʻgʻri soʻzla“ sheʼrida har qanday holatda ham, hatto boshingga qilich kelganda ham toʻgʻri soʻz boʻl, deb oʻz oʻquvchisini, yosh kitobxonni toʻgʻrisoʻz boʻlishga undaydi:

Toʻgʻri soʻzla, ey oʻgʻul,
Til burmagʻil yolgʻonga hech.
Bir masal bor: toʻgʻrisoʻzlar
Boshini kesmas qilich.

Hamzaning „Yengil adabiyot“ga kiritgan sheʼrlaridagi bosh qahramonlarning belgisi xususiyatlaridan biri — toʻgʻrisoʻzlik. Shoir bolalarni toʻgʻri va rostgoʻy boʻlishga, zararli va foydasiz ishlardan qochib, ijobiy ishlar bilan shugʻullanishga, kishilarning yaxshi sifatlaridan ibrat olishga chaqirgan. „Toʻgʻrisoʻz bola“ sheʼrida bu fikr yanada jonli chiqqanini koʻramiz. Hamza bu sheʼrida barcha narsa pul va boylik bilan oʻlchangan jamiyatda hamma narsadan koʻra haqiqatni ustun qoʻygan ijobiy qahramon bola obrazini yaratadi.

Bir bola oʻqishdan qaytayotganida ikki kishi uning oldini toʻsib, biri dedi: „*Tanga berurman senga, soʻzla birozgina yolgʻon menga*“. Shunda bola unga juda donolik bilan javob beradi:

Soʻzlang, ako, qomatingizga qarab,
Bu soʻzingiz aslida yolgʻon erur,
Tangaga yolgʻonni kim olgan erur,
Sizda koʻp ekan oʻzi yolgʻon, ako,
Siz oni avval sotib aylang ado.
Qolsa kamib, yetmay agar sizdanam,
Oʻrtogʻingizda koʻp erur bizdanam.
Ofarin aytdilar oning soʻziga
Tangani xolis berubon oʻziga.
Hissa: kimki toʻgʻri soʻzi har qachon,
Tekkizadir doimiy boʻyla hison.

Hamza bu sheʼrida bolalarni yoshligidanoq rostgoʻylik ruhida tarbiyalash lozimligini uqtiradi, ularni yolgʻonchilik va aldandehlikdan uzoqroq yurishga chaqiradi.

Shu kitobda „Qimorning boshi“ degan bir sheʼr bor. Unda shoir Hoshimjon degan bolaning ayanchli qismatidan toʻgʻri xulosa chiqarishga chaqiradi. Hoshimjonning „Toʻptosh“, „Justini-toq“ degan oʻyinlarni oʻynashdan asta-sekin qimor oʻynashga oʻtganini, bora-bora qimorga mukkasidan ketib, oxiri bor-yoʻgʻini qimorga boy berganini, nihoyat uning goʻloxlikka tushib, sorlikda oʻlib ketganini ifoda etadi.

„Oʻqish kitobi“ Hamzaning ikkinchi darsligidir. Unda toʻqqizta dars boʻlib, ularning har biri axloqiy masalaga bagʻishlangan. Barcha hikoyalarning qahramoni ijobiy fazilatlarini oʻzida mujassamlantirgan maktab oʻquvchisidir.

„Bir aqli maktab bolasining oʻz-oʻzicha domlasining qilgan tarbiyalari yodiga tushib, fikrlanib, degan soʻzlari“ sarlavhali ikkinchi darsda bolaning nutq-taʼrifi vositasida ustoz obrazi chiziladi. Hamza oʻzi orzu qilgan oʻqituvchini bola tilidan bunday taʼriflaydi:

Oʻylasak, bizni erurlar chin otamiz shul kishi,
Chunki bizga bilmaganni bildirur ustodimiz...
Ota birlan onamizdan yaxshiroq shafqat qilib,
Bizdagi har kamchilikni koʻrsatur ustodimiz...
Asta-asta bizda boʻlgan har yomon, shum feʼlni,
Har kuni aylab nasihat, yoʻqotur ustodimiz.

Yoshlarni insonparvarlik ruhida tarbiyalash ishiga Hamza alohida ahamiyat beradi. Odamlarga mehr-u muhabbat qoʻyish, kishilarning qadr-qimmatiga yetish, ularni hurmat qilib, izzat-ikrom bilan muomala qilish yoshlardagi insonparvarlikning asosidir. Yoshlarni bunday ruhda tarbiyalash, dastavval, bolalarning eng yaqin kishilariga, ayniqsa, ota-onasiga nisbatan muhabbat tuygʻularini rivojlantirishdan boshlanishi kerak. Shoir ota-onani hurmat qilishni bolaning eng yuksak insoniy fazilatlaridan biri deb hisoblaydi. „Ul aqllik otasini ham qilgan tarbiya va shafqatlarini yod etib degan soʻzi“ sarlavhali uchinchi va „Ul aqllik bolaning mushfiqa enasi uchinda qilgan tashakkurlari“ nomli toʻrtinchi darslarida ota-onalar qiyofasi chiziladi.

Hamza kitobda otaning lirik obrazini chizarkan, uning amri xalq amridan ham kuchli, deb taʼriflaydi. Onani esa „otamizdan

ham muqaddas onamiz“ tarzida ulug‘laydi. Ayni chog‘da, o‘tananing bola tarbiyasi uchun mas‘ul ekanligi ta‘kidlanadi.

„O‘qish kitobi“dagi bir necha she‘rlar o‘qish, ilm olish, maktab hamda kitobning ta‘rifiga bag‘ishlanadi. Jumladan, „O‘qi“ she‘rida shoir o‘qish natijasida kambag‘al-bechoralarning asoratdan qutulib, madaniyat va san‘atdan bahramand bo‘lishi turgan gap deb uqtiradi. O‘qishning qadrini muallif o‘qituvchi-ustozlar tilidan shunday ta‘riflaydi:

Gar dilingda o‘ylagan orzuga yetmoq istasang,
Qimmat umring qilmag‘il behudaga bekor, o‘qi!..
Ey o‘g‘il! Dunyoda bo‘lmoq istasang oliyanob,
O‘qig‘il maktab kelib, zinhor o‘qi, mingbor o‘qi!

U „Maktab“ she‘rida „O‘qub ilm-u adab bo‘lgay garang hushyor maktabdin“ deb „Insonni inson qatoriga qo‘shish“, insonni kamolotga yetkazish va uni oliyanob, fazilatli kishi qilib yetishtirishda maktabning roli katta ekanligini ko‘rsatadi. Shoir maktab tarbiyasining ahamiyatini yuksak baholaydi, uni sirlarning xazinasi, odamni odam qiladigan joy deb ko‘rsatadi.

Hamza bolalarni ilmi, odobli hamda hunarli qilishda kitobning ahamiyati nihoyatda katta ekanligini „Kitob“ she‘rida sodda, obrazli, mazmundor misralarda tasvirlab berdi. U o‘z she‘rida „Kitob bilim manbayi“, „Ko‘zning nuri, dil huzuri, dillarning darmoni!...“, „Har balodan asraguvchi eng muhim qimmat yarog“ kabi sifat va ta‘riflar bilan kitobni yuksakka ko‘taradi. Shu bilan birga, har bir kishi ko‘nglidagi orzusiga yetishi uchun „Ilm manbayi bo‘lgan kitob“ni sevishi, savodli bo‘lishi lozimligini uqtiradi:

Har ko‘ngilning orzusi shul erur obihayot,
Qadrini bilgan kishiga, shubhasiz, jondir kitob...
Ko‘zning nuri, dil huzuri, dillarning darmonidur,
Har qorong‘u dilga go‘yo mohitobondur kitob...
Har kishi yoshlikda qilsa ozgina g‘ayrat agar,
Tez zamonda oshno bo‘lmog‘i osondir kitob.

Mumtoz adabiyotimizda qalam haqida juda ko‘p falsafiy she‘rlar yozilgan. Hamzaning „Qalam“ deb nomlangan she‘ri ham ana shunday asarlardan hisoblanadi. Shoir qalamni ma‘rifat ramzi sifatida „Qoradir garchi izi nuri haqiqatdir o‘zi“ deya qadrlaydi.

Hamza „Ilm ista“ she‘rida yoshlarga murojaat qilib kishining ko‘zlagan murod-maqsdalariga erishishida ilm olishning ahamiyati

katta ekanligini aytadi, yoshlarni ilm olishga, dunyo sirlarini o‘rganishga da‘vat qiladi. U ilmi kishi bilan ilmsiz kishini bir-biriga solishtirib, ilmi kishini porloq o‘ftobga, ilmsiz kishini qorong‘i kechaga o‘xshatadi. Shuning uchun ham Hamza ilmfanning mohiyatini tushuntiradi va yoshlarni ilm o‘rganishga undaydi:

Har murod-u maqsadingga yetmoq istarsan murod,
Ko‘z ochib bedor bo‘l: darkor ilm, darkor ilm!
Ul haqiqat oynig‘a sayqal istarsan, Nihon,
Ilm ista, ilm ista, istag‘il zinhor ilm!

Shoir ilm-fanning kuch-qudratini, kishilar ongini o‘stirishdagi bag‘oyat katta rolini bolalarga sodda va ravon misralarda ifoda qiladi:

...Olim bo‘lsak qancha biz,
Har bid‘atni yanchamiz.
Jahl otlig‘ dushmani,
Ko‘ksina tig‘ sanchamiz.

Shoir „Hikoya“ asarida bolalarni yolg‘on gapirmaslikka, rostgo‘y bo‘lishga chaqiradi. Bu g‘oya xolasining pulini o‘g‘irlagan oiladagi katta o‘g‘ilning siri fosh etilishi vositasida ifodalanadi. Shoir sharmanda bo‘lgan bola haqida gapirib, qissadan hissa chiqaradi:

Hissa, kimi bo‘yla xiyonat qilur,
Bir kun o‘zin shuyla xijolat qilur.

„O‘qish kitobi“dagi asarlarning ko‘pchiligida o‘z zamonasi uchun g‘oyat ilg‘or fikrlar olg‘a suriladi. Ayniqsa, undagi maktab, kitob, qalam, ilm, o‘qituvchi, bola tarbiyasida o‘tananing roli haqidagi she‘rlar, „Toshbaqa bilan Chayon“ kabi ibratli asarlar hozirgi vaqtda ham kitobxonlarga manzur bo‘lgan va ma‘rifiy-estetik tarbiya beradigan asarlar sirasidandir. Ana shu g‘oyaviy va badiiy yuksak, o‘quvchilarga manzur bo‘lgan asarlar „O‘qish kitobi“ni o‘zbek bolalar adabiyotining noyob namunalaridan deb hisoblash uchun asos bo‘ladi.

Hamza 1925-yilda „Ikkinchi sinf uchun qiroat kitobi“ darsligini yozdi. Bu kitob g‘oyaviy mavzusi jihatidan Alisher Navoiyning „Hayrat ul-abror“ asariga yaqin turadi. Kitob bolalar ruhiga mos qilib, nasriy yo‘l bilan yozilgan. Undagi birinchi asar — „Ilm“da ma‘rifatlilik, ilmi bo‘lish shunday sharhlanadi:

„Ey bolalar, har bir inson bolasiga dunyoda eng avval zarur va lozim bo'lgan narsa ilmk o'lmoqdir. Ilmsiz kishini butun inson demak ayni xatodir...“

Kitobdagi barcha darslar ana shunday tafsilot bilan boshlanadi, so'ng bir bayt she'r keltiriladi:

Ilmsiz har kishi uchsa havoga,
Ko'ngil berma aningdek xudnamoga.

Hamza ilm haqidagi hikoyalaridan keyingilarini axloq, odob masalalariga bag'ishlaydi. Xususan, muallif darslikda bola tarbiyasida ota-onaning beqiyos rolini yuqori baholaydi.

Hamza bu asarida xalq og'zaki ijodidan unumli foydalangan. Asarning badiiy shaklini belgilashda bolalar adabiyotining talablari to'la ko'zda tutilgan, fikr sodda, ixcham. Ayni vaqtda jonli til va obrazli iboralar bilan bayon qilingan.

Asarning boshidan oyoq beva-bechora, mehnatkash omma manfaatini himoya qilish va ma'rifatga da'vat etish ruhi bilan sug'orilganligi Hamzaning haqiqiy ma'rifatparvar shoir ekanini tasdiqlaydi.

1915- yilda Hamzaning „Milliy ashulalar“ to'plami bosilib chiqdi. Bu to'plamdagi she'rlarning ko'pchiligida ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib etish davom etadi. Hamza avvalgi she'rlarida ilmiy va yaxshi xulqli kishilarni ma'rifatparvar deb ko'rsatgan bo'lsa, endi u o'z xalqi uchun jonini ham ayamaydigan, yuksak ijtimoiy ongli shaxslarni ma'rifatparvar deb talqin qildi. Bu uning ijodiga ijtimoiy voqelik ta'sir etganini, ijodkorning g'oyaviy tomondan o'sganini ko'rsatadi.

Shoir „Milliy ashulalar“, „Oq gul“, „Qizil gul“, „Yashil gul“ va boshqa to'plamlarida qo'shiqlar bilan xalq ommasini madaniyatli bo'lishga undaydi, zulmdan shikoyat qiladi, ijtimoiy faollikka chaqiradi.

Mashhur tarbiyachi, atoqli shoir, dramaturg va bastakor Hamza Hakimzoda Niyoziy mehnatkash xalqni, shuningdek, yosh avlodni o'qitish, ma'rifatli qilish, tarbiyalash ishiga o'zining butun iqtidorini, umrini bag'ishladi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Hamzaning qanday darslik kitoblarini bilasiz?
2. „O'qi“, „Ilm ista“, „Maktab“ asarlarida shoir nimaga chaqiradi?
3. Shoirning qanday masallarini bilasiz?

G'afur G'ulom

(1903 — 1966)

Otashnafas kuychi G'afur G'ulom hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotining yuksalishida muhim o'rin egallaydi.

1918- yilda G'afur G'ulom 8 oylik muallimlar tayyorlash kursiga kirib o'qidi va 1919- yildan boshlab tarbiyachilik, o'qituvchilik ishlari bilan shug'ullana boshladi. Yoshlarni bilim va madaniyat quchog'iga tortishda u astoydil xizmat qildi. U Toshkentdagi „Urfon“ nomli maktab qoshidagi boquvchisiz bolalar uyida tarbiyachi va mudir bo'lib ishladi.

1923- yildan adabiyot maydoniga qadam qo'ygan G'afur G'ulom o'z ijodini bolalarga atab she'r yozishdan boshladi. U butun ijodi davomida yosh avlodni unutmadi va unga munosib adabiy meros qoldirdi. Shoirning „Mukofot“ (1940), „She'rlar“ (1946), „Tongotar qo'shig'i“ (1949), „Bari seniki“ (1953), „Bir g'uncha ochilguncha“ (1955), „Siz mening yoshligimsiz“ (1958) she'riy to'plamlari, o'rta va katta yoshdagi bolalar uchun „Shum bola“, „Tirilgan murda“ (1934), „Yodgor“ (1935) kabi ajoyib asarlari bolalar adabiyotida munosib o'rin tutadi.

G'afur G'ulom „Yasha, deymen, o'g'lim!“ she'rida fan va texnikani egallashni havas qilgan, qalbi qahramonlik ruhi bilan to'lib-toshgan, cheksiz osmonga uchib, yulduzdan yulduzga o'tishni orzu qilgan zamonaizmning ilg'or yosh qahramoni tuyg'ularini o'g'li misolida tarannum etadi. Shoir bolalardagi qahramonlikka bo'lgan zo'r havasni sezgirlik bilan ilg'ab olib, uni mohirlik bilan ifodalab bergan. Ota bilan bolaning suhbat shaklida yozilgan bu she'rda o'g'ilning qo'rqmaslik va irodalilik xislatlari jonli tafsilot va obrazlar orqali ochiladi. She'rda bolalarning ichki kechinmalari, xarakteri, hamma narsani bilishga bo'lgan qiziquvchanlik holatlari kulgili usulda, ta'sirli ifodalangan.

„Tursunali nega varrakdan voz kechdi?“ she'rida G'afur G'ulom texnikaning kuch-qudratini kichik yoshdagi bolalar saviyasiga mos vositalar — varrak va aeroplan orqali ko'rsatadi. Shoir buni varrakning kuchsizligi bilan aeroplaning kuchlilikini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish va jonlantirish usuli orqali mohirona ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan. Shoir aeroplarda tinmay baland va uzoqlarga uchgan qahramon obrazini chizar ekan, bolalarda zamonimizning shunday qahramoniga nisbatan mehr-muhabbat uyg'otadi. Shu bilan birga, muallim she'rida Vatanimiz qudrati va go'zalligini shoirona tasvirlaydi, bolalarni hayotda tug'ilayotgan yangiliklar bilan tanishtiradi, ularning hammasi ijodiy mehnat orqali yaratilganligini kuylab, ularni zamonimiz qahramonlari izidan borishga, fanning cho'qqilarini egallashga undaydi.

Aeroplaning uchar otga o'xshab ketishi bolaning xayoliga muvofiq keladi. Shoir aeroplan talqinida bolani uni minib olishga, „Fanning eng cho'qqisi“ ga uchirib olib borishga chaqiradi. Bunday havas ishtiyoqi yosh yurakni to'liqlantiradi va bola samolyot minishga qat'iy ahd qiladi.

Shoir „Bari seniki“ she'rida yuksak vatanparvarlik g'oyasini ilgari suradi. Ayni chog'da, o'z xalqining baxtini, go'zal Vatanning istiqbolini kuylagan shoir hayotga bo'lgan muhabbatini Vatanga bo'lgan muhabbati tuyg'usi bilan yonma-yon ko'radi, bolalarga ikkovini bir butun holda tushuntiradi. Buni shoir bola tilidan quyidagicha ifodalaydi:

Muncha ham chiroylisan, aziz Vatanim,
Bodomday ming ko'z bilan sevar badanim.
Sensan avval-oxir, sensan sevganim,
Jonim, yurak qonim, hatto shu tanim
Bir butun holicha bari seniki.

„Ahmad yomon bola emas-ku, ammo....“ she'rida Ahmad obrazini orqali „Sog'lom tando — sog' aql“ maqolidagi mazmuni o'ziga xos tarzda yoritadi. Shoirning mahorati shundaki, shartlik asosida Ahmadning tana a'zolarini jonlantiradi va Ahmad o'z tozaligiga befarq qaragach, bu a'zolar majlis qilib har biri so'zga chiqadi va egasidan norozi ekanliklarini aytib, uni tanqid qilishadi. G'afur G'ulom doktorning foydali maslahatlariga amal qilgan Ahmadning keyinchalik ozoda, sog'lom va intizomli bo'lib qolishi bilan birga, a'lochi o'quvchiga aylanganligini ishonarli tasvirlaydi:

Qo'llari ham sevinchidan chapakda,
Butun a'zo bir-biriga ko'makda.
Endi Ahmad sog'lom, toza, a'lochi,
Me'da kuchli, tishlari misli inji.

Shoir „Nortojining kurak tishi“ she'rida ham bolalarni Nortoji obrazi orqali tozalikka rioya qilishga undaydi. Kichik kitobxon diqqatini dastlab olti yoshli Nortojining „... chollar kabi kemshik“ ekanligiga qaratadi:

Oldingi to'rtta kurak tishining
Sog'i yo'q — hammasi chirik, darz ketgan.
Ba'zisi juda past, ba'zisi baland,
Ba'zisi lab yular — misli tikan.

„Nortojining kurak tishi“da shoir obrazli tasvirlar orqali Nortoji xarakteriga xos bo'lgan erinchoqlik va yalqovlikni, tozalikka rioya qilmasligini o'ziga xos yo'sinda fosh etadi. Xususan, Nortoji tishining kovagidan joy olgan narsalarni tasvirlar ekan, uning kulgili holatini „Karnaydag og'zini ochishi bilan sassiq hid hammaga bilinib ketdi“, „Oldingi kurak tishida bir hafta burungi ovqat qoldig'i“ kabi misralar orqali yanada bo'rttirib gavdalantiradi. She'rida tozalikka rioya qilmaslikning zararli oqibati bolalarga g'oyat hayotiy va xarakterli misralarda yetkaziladi.

G'afur G'ulom Nortojining o'z nuqsonlarini to'g'ri anglab, tozalikka rioya qiluvchi bolaga aylanganligini ifodalab, ibratli xulosa chiqaradi:

Bilasizmi, o'rtog'lar, bu dori nima?
Bir quti poroshok, kichkina cho'tka...
Endi Nortojining tishlari durday;
Og'riqni, sasisini bilmaydi, toza.
Har kimki, tishini tozalab tursa,
Joni orom olar, o'zi pokiza!

Demak, shoir she'rlaridan kelib chiqadigan muhim xulosa shunchaki bayon yoki pand-nasihat tarzida emas, balki jonli tasvir, obrazli ifoda orqali beriladi. Bu kabi xulosalar kichikintoylar ma'naviyatiga tezroq yetib boradi.

Shuni ta'kidlash zarurki, G'afur G'ulom „Shum bola“, „Tirilgan murda“, „Yodgor“ asarlari bilan bolalar adabiyoti nasri janrining yuksalishiga ham o'zining munosib ulushini qo'shdi.

G'afur G'ulomning „Tirilgan murda“ asarida jamiyatga dog' bo'lib tushadigan dangasalik o'rtasidagi kurash asosida mehnatning

tarbiyalovchi qudrati ko'rsatiladi. Muallif ijodiy maqsadni Mamajonning boshidan kechirganlari va uning o'zi tomonidan yozilgan kundalik sahifalari vositasida kulgili tarzda hikoya qiladi. Asar prolog va epilogdan tashqari, olti fasldan iborat bo'lib, ularda mulla Mamajonning 1925- yildan to 1933- yilgacha o'tgan davrda boshidan kechirganlari yozilgan. Asarda G'afur G'ulom o'z qahramoniga „so'z“ berib, uning o'ziga xos xarakterini yaratadi.

Adibning „Tirilgan murda“ asari ikki qismdan iborat. Ikkinchi qismda uning jamoa xo'jaligiga kirishi va qayta tarbiyalanishi, farovon hayotga erishishi tasvirlanadi.

Yozuvchi Mamajonning yalqovligi va erinchoqligini chuqurroq ochish uchun, avval uni „Ming bir kecha“ ertaklaridagi Abutanbalning yalqovligi bilan taqqoslaydi: „Xo'sh desangiz, Bag'dod degan shaharda Abutanbal degan bir yalqov yigit o'z onasi qoshida yashar ekan. Abutanbal hech qanday ish qilmas ekan. Onasi topib kelgan ovqatni chaynab og'ziga solsa ham yutgani erinar ekan. Doimo yonboshlab yotar ekan-u, o'rnidan turishga hafsasalasi kelmas ekan. Mabodo qo'titg'idan ko'tarib, tikka turg'izib qo'ygan chog'ingizda ham oyoqlari bir-biroviga chalishib yiqilar ekan...“ Mamajonning sarguzashtlari, uning o'z tilidan so'zlatilishi bolalarga asar g'oyaviy mazmunini yaxshi tushunishga va ularning qiziquvchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Mamajon shu qadar yalqovki, u otasi ekip ketgan yarim tanobcha yerdagi jo'xorini qayirib olishga va buni pishirib tirikchilik o'tkazishga ham erinadi. Bu haqda uning o'zi shunday deydi: „Qaddimni ko'tarishdan ko'ra chollarning ko'yishlarini eshitish osonroq ko'rinar edi“.

Hatto yurishga ham hafsasalasi kelmagan yalqov Mamajon birdaniga ilg'or mehnatkash bo'lib qolmaydi. Davr voqeeligi, mehnatning shon-sharafi va qahramonlik ishiga aylanib, yalqovlikning tag-tomiri bilan yemirib tashlanishi Mamajon ongida illatlarni yo'qotib, uning o'zgarib borishida haqqoniy, aniq va hayotbaxsh kuch — jamoaning ta'siri ijobiy rol o'ynaydi. Mamajonni mehnatga jalb qilishda yaxshi odamlarning ko'rsatgan ijobiy namunalari Sattorqul obrazida mujassamlashtiriladi:

„Sattorqul akam qo'yarda-qo'ymay shudgorga olib chiqdi.

— Bas endi, yotaverma. Sal mehnatga ham qayish. Ranging joyiga kelib qopti. To'lishibsan. Yur men bilan, — dedi. Erinib uning ketidan keta boshladim. U qo'sh haydadi. Men otboshi yetakladim. Shudgor odamlar bilan to'la edi: birisi haydayotir, birisi mola bosayotir, boshqalari ketmon chopayotir“.

Bunday jo'shqin hayot, daladagi qaynoq mehnat Mamajonda asta-sekin ishga havas tuyg'usini uyg'ota boshlaydi. Yozuvchi bu obraz orqali mehnatsevarlik g'oyalari ilgari suradi.

Asarning tuzilishi o'ziga xos, qiziqarli, tili ravshan va soddadir. Mamajon tushida ko'rgan ayol: „G'unchadai tugilib kelgan qip-qizil lab, havoda uchib yurgan qallding' ochning muttasil qanotiday payvasta qora qosh, sochlarining uchi qo'ng'iroq boylaganday jingalak, yuzlari atirgulga o'xshagan tiniq pushti rang“ tarzida chizilgan. Shaxs tasvirida yoki „gaplarim zuvalasi pishmagan samirday uvalanib ketmoqda edi“ kabi iboralar asarga ziynat bag'ishlagan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida she'riyatning juda ko'p durdonalarini yaratgan G'afur G'ulom bolalarga ham ajoyib asarlar taqdim etdi. Uning bolalar uchun yaratgan asarlarida vatanparvarlik va baynalmilallik g'oyalari, qahramonlik va jasurlik, g'alabaga ishonch ohanglari yangraydi. Shoir „Navqiron naslimiz sinov oldida“ she'rida yoshlarning kelajagini ifodalab, ularni erk va baxt bergan vatanga munosib kishilar bo'lishga chaqiradi:

Bizning o'lkamizda yo'qolur ofat,
O'limni yengishga sizlar kandidat...
Ertaning, ey adib va shoirlari...
Kishilik ruhining injenerlari...
Siz osmon ilmini suvdai ichasiz,
Yulduzdan yulduzga zumda ko'chasiz...
A'lochi o'g'lonlar, a'lochi qizlar,
Vatan istagi ham xuddi ana shu.

Shoirning bu davrda yozgan noyob va go'zal asarlaridan biri „Sen yetim emassan“ she'ridir. Unda odamlarning ikkinchi jahon urushi yillarida yetim qolgan bolalarga bo'lgan vatanparvarlik, qardoshlik, insonparvarlik his-tuyg'ulari yuksak mahorat bilan tarannum etiladi:

Sen yetim emassan,
Tinchlan, jigarim,
Quyoshday mehribon,
Vataning — onang,
Zaminday vazmin-u,
Mehnatkash mushfiq,
Istagan narsangni tayyorlaguvchi
Xalq bor — otang bor.
Cho'chima, jigarim,
O'z uyingdasan.

abu Bu parchada Vatanning muazzamligini, uning mehri daryo kishilari quyma obrazlarda, lo'nda, ta'sirli ifodalanganligi har bir misrada ko'rinib turibdi. Shoir bolalarga yetimlik nima ekanligini tushuntirarkan, o'zining achchiq yetimlik qismatini eslash orqali asarning ta'sir kuchini yanada oshirishga erishgan:

...Men yetim o'sganman,
Oh, u yetimlik...
Voy, bechora jonim,
Desam arziydi,
Boshimni silashga,
Bir mehribon qo'l,
Bir og'iz shirin so'z
Nondek arzanda,
Men odam edim-ku,
Inson farzandi...

Shoir she'rida g'alabani muqarrarligini zo'r hayajon va ko'tarinki ruhda, obrazli misralarda ifoda etadi:

Tong yaqin,	Olam kezan....
Tong yaqin,	Haqorat yemirilur,
Oppoq tong yaqin...	Zulm yanchilur,
Ulug' oilaning	Jahonda bo'lurmiz,
Go'dak farzandi,	Ozod, muzaffar,
Bilib qo'y endi:	Sen yetim emassan,
Sen tezda ulg'ayib,	Mening jigarim!

G'afur G'ulomning bu she'ri yoshlarda Vatanga sadoqat, vatanparvarlik va baynalmilallik hamda bosqinchilarga nafrat tuyg'ularini tarbiyalashda katta ahamiyatga ega bo'lgan barkamol asardir.

Urushdan keyin G'afur G'ulom bolalar uchun „She'rlar“ (1946), „Tongotar qo'shig'i“ (1949), „Bari seniki“ (1953), „Bir g'uncha ochilguncha“ (1955), „Siz mening yoshligimsiz“ (1958) she'rlar to'plami va „Mening o'g'rigina bolam“ (1965) voqeiy hikoyasini yaratdi.

G'afur G'ulomning bu davr ijodida bolalarning o'ziga xos orzu-umidlari, yuksak ma'naviy olamlari, odob va axloqlari, o'qish va intilishlari asosiy mavzuga aylandi. Jumladan, shoir „Oltin medal“ she'rida o'rta maktabni bitirayotgan o'g'il va qizlarga ishonch va umid ko'zi bilan qaraydi. Ularni kela-jagimizning ishongan kishilari — „zamonlar tongining chiroqlari“ deb tasvirlaydi:

Sizsiz kelajak yo'q, siz axir xalqning
Ming yilni ko'rajak qarog'larisiz.
Sizsiz yorimaydi osmonda Zuhra,
Zamonlar tongining charog'larisiz.

Shoir o'lkamizning kelgusida yanada gullab-yashnashini, jahonda tengi yo'q diyorga aylanishini orzu qiladi va yoshlarni ana shunday Vatanga munosib farzand bo'lishga, ilm-fanni egallashga undaydi. U yoshlarning ilm-fanda kamol topishiga zo'r ishonch bilan qaraydi.

G'afur G'ulom bolalar va yoshlarni kattalarga, ayniqsa, otanaga mehr-muhabbatli qilib tarbiyalash mavzusida ko'plab she'rlar yaratdi. Shulardan biri „Ona“ she'idir. Shoir bu she'rida bag'ri ufqlardan ham keng onaning lirik obrazini yaratib, bolaning unga bo'lgan mehr-muhabbatini ifoda etadi.

Shoir bolani chaqaloqligidanoq mehr-muhabbat bilan asrab, avaylab tarbiyalab kelgan onani ta'riflab, bu mo'tabar zotni e'zozlaydi.

Shoir she'rida onaga murojaat etib, uni qoya, yuksak tog', chaman bog' hamda quyoshga qiyoslaydi va onani ulardan yuqori qo'yadi. Darhaqiqat dunyoda onadan ulug' zot yo'q! U borliqqa jon baxsh etuvchi, olamni nurga burkovchi o'tob misol qadrlri, hatto undan ham azizdir. She'r bolalarda onalarga chuqur muhabbat hissini uyg'otishda katta xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, akademik shoir G'afur G'ulom o'zbek bolalar adabiyotini yuksaltirishga barakali hissa qo'shdi. U yoshlar uchun yozgan asarlarida bolalarning quvnoq hayotini yurakdan berilib kuyladi. Uning asarlari bolalarni yaxshi inson bo'lib kamol topishga, a'lo o'qishga da'vat etadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoirning dastlabki she'rlari qaysilar?
2. „Bari seniki“, „Bilib qo'yi, seni Vatan kutadi!“ asarlarining tarbiyaviy ahamiyati nimada?
3. G'afur G'ulomning vatanparvarlik haqidagi qaysi asarlarini bilasiz?
4. Maktab gigiyenas haqidagi she'rlarini bilasizmi?

Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek

(1905 — 1968)

O'zining roman va qissalari, ilmiy-nazariy, siyosiy, badiiy-publististik asarlari, tarjimalari, ajoyib she'rlari, dostonlari, hikoyalari bilan o'zbek adabiyoti xazinasini boyitgan atqoli so'z san'atkorlaridan biri Oybek bolalar adabiyotiga ham munosib hissa qo'shgan ulkan adibdir. U yaratgan she'r va hikoyalar, qissa va dostonlar bolalar ma'naviyatiga samarali ta'sir etib, yosh avlod estetik didining shakllanishida katta rol o'ynamoqda. „Yosh yo'lchi“ (1925), „Gunafsha“ (1926), „Bolalikni eslab“ (1926), „Shaharcha bolalariga“ (1934), „Shoirming bolaligi“ (1937), „Eski va yangi bolalik“ (1937), „Odobli Tursun“, „Ahmadjon bog'bon“ (1971) kabi she'riy kitoblari, „Zafar va Zahro“ (1953), „Haqqo'ylar“ (1976), „Bobom“ (1957) kabi dostonlari, „Alishearning yoshligi“ (1975) qissasi, „Globus“ (1981) hikoyalar to'plami, „Bolalik“ kabi asarlari, ayniqsa, xarakterlidir.

Yozuvchi Oybekning bolaligi ham barcha mehnatkash xalq bolalari kabi kechadi. U yoshlikdan uy-ro'zg'orga qarashish, guzardan narsa olib kelish, suv tashish, o'tin yorish, qor kurash kabi yumushlarni bajaradi. Barcha bolalar kabi bahor vaqtlarida tomma-tom oshib varrak uchirar, dovuchcha qoqar, qish bo'lsa, oshiq o'ynar, xo'roz, tuxum va ti urishtirishlarda qatnashar, yoz kunlari onasining pinjida qarindosh-urug'larining bog'lariga „mehmon“ga borar, hayit, sayil va boshqa milliy bayram kezlari esa o'zida yo'q sevinib, dor o'yini, xalq qiziqchiliklarini, ko'ngilochar tomoshalarni ko'rishga muyassar bo'lar edi. Keyinchalik, „Shaharcha bolalariga“, „Shoirming bolaligi“ she'rlarida shu manzaralar o'z aksini topadi.

Oybekning bolalar va o'smirlarga bag'ishlangan she'riy asarlarida bugungi qaynoq hayot, ilm, hunar va mehnatga bo'lgan

muhabbat, vatanparvarlik, jamoatchilik, ijtimoiy burchni anglash kabi xususiyatlar aks etgan. Bu fazilatlar o'sha davrda Oybek asarlarining yetakchi mavzusiga aylanadi.

Shoir g'oyaviy-badiiy kuchli she'rlar bilan birga, bolalar va o'smirlar hayotini tasvirlovchi hikoyalar ham yozdi. 1981- yilda adibning „Globus“ nomli to'plami bosilib chiqdi. Bunda Oybekning shu vaqtgacha e'lon qilinmagan „Gulnor opa“ (1930), „Fanorchi ota“ (1930), „Singan umid“ (1930), „Tillatopar“ (1930) hikoyalari ham chop etilgan.

Oybek buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiyning bolalik yillari haqida hikoya qiluvchi „Alishearning yoshligi“ qissasini (1967) yozdi.

Ulug' Navoiy Oybekning sevimli siymolaridan biri edi. Bu haqda adib maqolalaridan birida shunday hikoya qiladi: „Navoiy she'riyati va Navoiy obrazi hamisha kuchli bir quyosh kabi ko'nglimni tortar edi. O'z asarlarimda Navoiy obrazini yaratishga zo'r mayl va istagim bor edi. Yoshligimdan beri Navoiyning o'lmas, adabiy she'rlarini sevib o'qir edim, uning jozibali g'azallari borgan sari ko'nglimga singib bordi, shakl va mazmunlari yuragimni mast va maftun etdi... U mening ko'nglimda, yodimda edi, butun borlig'imni band etgandi. Yursam-tursam hamisha Navoiyni o'ylar edim. Uning ma'nodor, aqlli ko'zlari, hamisha xushfe'l, rahmdil, olijanob qiyofasi, asl pok, ulug' qalbini his etardim, ko'z o'ngimda ko'radim...“

Oybek 1928- yildan boshlab Alisher Navoiy ijodini chuqur o'rganishga kirishdi. U dastlab, Navoiy ijodiga doir ko'pgina ilmiy maqolalarni o'qib o'rganadi. Keyinroq „Navoiy“, „Guli va Navoiy“ dostonlarini nashr ettiradi. Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan „Navoiy“ romanida ulug' shoir va mutafakkir hayotining kamolot davri tasvirlanadi. Buyuk shoirning bolaligi haqidagi qissasining yozilish tarixini adibning rafiqasi Zarifa Saidnosirova shunday izohlaydi:

„Alishearning yoshligini qalamga olish niyati adib qalbidagi qirqinchi yillarning boshlarida tug'ilgan bo'lib, „Navoiy“ romanini yozish davrida bu ishtiyoq yanada kuchaygan edi. Tili, uslubli jihatdan mazkur romanga yaqin bu qissa 1967- yilda tugallangan bo'lsa-da, o'ziga nisbatan g'oyatda talabchan adib uni qaytadan ishlash maqsadi bo'lgani uchun e'lon qilishga oshiqmadi“.

„Alishearning yoshligi“ qissasida Hirotdagi (taxminan 1447—1452- yillar) tarixiy voqealar, shahzodalarning Shohruh vatotidan keyingi o'zaro taxt uchun kurashlari va shu davrda o'tgan

Alisherning bolalik (to'rt yoshdan boshlab) yillari haqida hikoya qilinadi. Qissada Alisher obrazining takomili o'sha vaqtdagi tashqi muhit voqealari va ziddiyatlari bilan uzviy aloqada tasvirlanadi. Hukmron doira orasida mavqeyi ancha baland bo'lgan G'iyosiddin va Gulbegim bекaning oiladagi samimiyligi, o'zlarini sipo ham oqilona tutishlari farzandi Alisherning ham jismoniy, ham aqliy tomondan kamolotida muhim bo'lganligi haqqoniy tasvirlanadi.

Oybek qissadagi qahramonlar bilan o'quvchilarni tanishtirishda va Alisher fazilatlarining takomillashishini tasvirlashda G'iyosiddin Kichkina uyidagi mehmondorchilik lavhasidan ustalik bilan foydalangan. Qissa charaqlagan keng chorxari mehmonxonada mehmonlar, qavm-qarindosh, yaqin do'stlar yig'ilib ajoyib suxanvarlik va samimiy suhbat tasviri bilan boshlanadi. Oybek Alisherning otasi G'iyosiddin Kichkinani kamtar, yumshoq fe'li, ko'zlari aqlli, kalta soqoli o'ziga yarashgan, jussasi kichkina, hammaning hurmatini o'ziga tortgan kishi sifatida tasvirlaydi. Ko'pchilik uni G'iyosiddin Kichkina, yaqin do'stlari esa ko'pincha Kichik bahodir ham der edilar. Adib Malika Gavharshod saroyiga kelgan mehmonlar orasida Alisherning onasi Gulbegim beka ham borligini bayon etib, uni quyidagicha tasvirlaydi: „Xushbichim, kelishgan qomatli, yuzlari oppoq Gulbegimning ingichka qoshlari va jilvali mehlr chaqnagan qora ko'zlari go'zallikning eng zo'r omili edi. Katta zavq va did bilan kiyingan, yigirma besh yoshlardagi bu juvon yig'inlarda ko'zga darrov tashlanar, chehrasi issiq, yoqimli ayol edi“. Shunday qilib, Oybek asarning boshidagi o'quvchilar diqqatini Alisher otasining ajoyib, yoqimli fazilatlar bilan tanishtirishga tortadi.

Oybek o'sha davrdagi ijtimoiy, siyosiy muhit va taxt uchun bo'lgan dahshatli janglar manzarasini, o'zining turkiy she'rlari bilan mashhur bo'lgan Qobuliy Alisherning tog'asi ekanligini ham o'zaro suhbat lavhasi asosida ta'sirli bayon etadi:

„Hazrat Ulug'bek ilm dunyosida mangulik kashf etgan musharraf olimdurlar. Ko'ngillari barcha ilmlarning tajassumi bo'lmish bu zot tariximiz kitobida abadiy yorqin yulduzdirlar“, deb ta'rifini keltiradi.

Mehmondorchilik davrasida yosh Alisherga sulton Ulug'bekning tengsiz olimligi va donishmandligi, saltanatning tadbirkor namoyandasi ekanligi ma'lum bo'ladi. Alisher uning bu fazilatlariga chuqur muhabbat bilan qaraydi.

Oybek o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy va adabiy hayot hamda tarixiy shaxslar xarakterini bolalar va o'smirlar yoshi va saviyasiga mos holda qiziqarli qilib tasvirlaydi. Adib Alisher ongining shakllanishi va takomilida ota-onasi, Husayn Boyqaro bilan o'qigan chog'lari, tog'asi va boshqalar, ayniqsa, Ulug'bekning kashfiyotlari haqidagi hikoyalar ijodiy maktab bo'lganligini mahorat bilan tasvirlagan. Mehmonlar oldiga kirib borgan yosh Alisherning kattalarga bo'lgan samimiy hurmatini, she'rni chuqur did bilan tushuna bilishini, fahm-farosatliligini Oybek haqqoniy tasvirlaydi.

Yosh Alisher xarakteridagi o'ziga xos xislatlar uning bolalik chog'idanoq namoyon bo'lgan edi. Alisher siymosiga xos bo'lgan aqllilik, kattalarga bo'lgan samimiy hurmat, she'riyatni nozik his etish, g'azallarni g'oyat maromiga yetkazib ifodali o'qish, ayniqsa, „ot choptirishdan fikr yuritish yaxshiroqdir chamamda“, deya fikr yuritishi kitobxonda katta taassurot qoldirdi.

Alisherning keyinchalik buyuk davlat arbobi, ulkan shoir darajasiga yetishishida bu kabi fazilatlarining o'ziga yetarli asos bo'lib xizmat etmadi, albatta.

Oybek Alisher xususiyatining shakllanish jarayonini har bir lavha, chiziq, suhbat, yordamchi timsol va qahramonlar munosabati orqali ham badiiy asoslay olgan.

Alisherning o'qishga — maktabga bo'lgan havasini adib uning tilidan: „Ov qilmoq, merganlik — ermak narsa, lekin eng zo'r zaruriyat maktabdir. Turmushning ko'p sirlarini maktab o'rnatadi“, deb uning ilmga bo'lgan qiziqishini tasvirlaydi. Shu bilan birga, uning ota-onasi, qavm-qarindoshi va boshqalarning suhbat, shoirlarning g'azallari Alisherga katta ta'sir etganini qayd etadi.

Alisher o'zi yashagan davrning ziddiyatlarini hali o'zi u qadar anglab yetmaydi. Shuning uchun ham Shohruhning Abdullatif bilan, Abdullatifning Xonzodabegim va Gavharshodabegim bilan Ulug'bek to'g'arisidagi munozaralari mag'zini chaqa olmaydi. Ulug'bek to'g'arisida porloq taassurotga ega bo'lgan ziyar Alisher Abdullatifning o'z otasiga qarshi gaplaridan dastlab hayron qoladi va ikkilanadi. Biroq u shundayligicha qolavermaydi.

Alisherga xos fazilatlaridan yana biri kattalarning fikr-mulohazalarini sinchkovlik bilan tinglash, kim haq, kim nohaqligini bilishga intilishda namoyon bo'lishidadir. Xuddi shu tariqa yosh Alisher xarakteri asta-sekin shakllana boradi. Qissada

Alisherning san'atga bo'lgan munosabati ham o'ziga xos lavhalar-dan ishonarli aks etadi. Xususan, nay parchasi asosida ifodalan-gan tasvirlar bugungi yosh kitobxon uchun ham ibratlidir. Ayniqsa, boboning „Zavq-u shavqning siri ko'p... ko'p sinadim, ulg'aysa bilgich, donishmand bo'lur. Halitdan tili tangani te-shad, ko'zlaridan ko'kragingin o'tini ko'rurman. G'azallarni zavq bilan tinglaydur, cholg'ularga havasi baland“ kabi fikrlari shu jihatdan ibratlidir.

Alisher karakterida davrga munosabatning ifoda etilishida qishloqdan keltirilgan yetti mahbusni dorga osish voqeasining ta'siri katta bo'ladi.

Chorsu maydonidagi odamlarning ko'pchiligi dorga osila-yotgan kishilarning holiga achinib ko'z yoshini to'xtata olmay yig'layotganidan Alisherning ham xo'rliqi keladi. Bu holni yozuvchi „...Ko'rasizmi! Alarning holiga ahli shahar yig'lashur!.. Alisherning ko'z yoshlari tag'in quyila boshlagan edi“, deb tasvirlaydi.

Alisher dor, darra kabi jazo turlarini faqat eshitgan. Bu vaziyatni ko'rgandan keyin shafqatsizlik va zulmkorlik haqidagi tushunchasi kengaya boradi. Asarda mazkur voqea orqali qiz va yigit muhabbatining poymol etilishi, ularning sevgi va erk uchun kurashi xalqning qo'zg'olonga borib bog'lanishi — davrning o'ziga xos tafsifirdi. Shu singari voqealar Alisher hayotida o'chmas iz qoldiradi, xarakterining chuqurlashishiga sabab bo'ladi.

Oybek Alisherning ilm va adabiyotga bo'lgan intilishini Qur'onning ma'nosini tushunishga urinishini, fors-arab tillarini o'rganishini, turkiy (ona tili) bayt va g'azallarni mahorat bilan o'qishi va ko'plab g'azallarni yod olishini, maqollar, masallar, ertaklarni sevim mutolaa qilishga harakat qilganligini tasvirlash orqali bayon etadi. Alisher shahzodalar o'rtasidagi dahshatli janglar, qonli urushlar borgan sari zo'rayib borayotganini, o'z zamonining notinch voqealarini, ota va bola o'rtasidagi dush-manliklarni endi chuqurroq tushunib, fikr doirasi kundan kunga kengayib boradi.

Shohruh Mirzoning vafotidan so'ng shahzodalar o'rtasidagi o'zaro janglar kuchayib ketgach, G'iyosiddin Kichkina bir necha yaqin qarindoshlari bilan Iroqqa yo'l oladi. Yo'l azobini tortib, Hirotga yetib borgan G'iyosiddin Kichkina shahzodalarning o'zaro bo'lib o'tgan janglari bilan tanishadi. U yerdagi ahvolni yozuvchi bir chol tilidan hikoya qiladi:

„—Hali qarabsiz — taxtda Aloudavla, hali Abdullatif... hammasi och bo'ridek chor tarafdan yopishishadi. Toj-taxt g'alvasi xalqning tinkasini quritdi. Abulqosim yurakli, o'tkir odam, ehtimol zamonning loyqasi endi cho'ksa, G'iyosiddinbek“.

Cholning har bir gapi, shahzodalarga bergan bahosi yosh Alisher qalbini larzaga keltiradi. Shahzodalarning pastkash, rahm-shafqatsizliklari uning nafratini oshiradi. Mash'um tu-zunga, davrning nobopligiga, shahzodalarning haddan ziyoda quturishlariga qarshi tug'yon bilan ulg'aya boshlaydi.

Oybek bundan besh yuz yil ilgari yashagan turkiy va forsiy xalq tilini, uning milliy ruhini, boyligini, so'z yoki iboralar ma'nosini nozik his etadi. Naychi chol obrazini eslaylik. U aslida bechora faqirlar tabaqasidan, hunari nay yasash va chalish. Bobo hayotning asl ma'nosini naysiz tasavvur etmaydi. Yosh kitobxon bu cholning gap-so'zlaridan, suhbatlaridan uning kasb-hunari naychilik ekanini bilib oladi. Nutqidagi ma'noli, tagdor, aniq iboralarda esa cholning yoshi juda ulug'ligini darrov his qiladi. „...— Nay o'zimizning qadimdan qolgan cholg'u, mungli, ma'yus qalblarning firoqi, alamlarini kuylaydur, to'y-bazmlarda uning go'zal sadosi ko'ngullarga zavq to'ldiradur, ajoyib sehrkor cholg'udir nay. Alisherbekning ishq tushibdimi — o'rgaturmiz. O'g'lonim xohlasa balki mashhur musiqa ahlidan bo'lur... Dildagi ohang nafas ila nayga o'tur... Barmoqlar kuyni pardalarga solib turadur“.

Oybek bu kabi keksa nuroniylar obrazlari vositasida in-sonparvarlik, ezgulik, odamiylik, saxiylik, yoshlarga muhabbat kabi g'oyalarni targ'ib etib, o'zining badiiy mahorat egasi ekanligini yana bir bor namoyish etdi.

Alisherning haqiqiy inson bo'lib ulg'ayishida G'iyosiddin Kichkina, Gulbegim bebo, xizmatkor bobo, tog'asi Mirsainning ma'naviy ta'siri juda katta bo'lgan. Oybek qissada Alisherning Turkiston sahrolarini, buyuk tog'larini, bu yerda istiqomat qil-gan xalqlarning urf-odatlarini, „go'zal, shirin va rangin“ tillarini qattiq sevishi va ardoqlashini ishonchli qilib tasvirlay olgan.

Oybekning shaxs ta'sirini yaratishdagi mahorati mazkur asa-rida ham aniq ko'rindi. U ko'pincha, aniq obraz va qahra-monlarning tashqi qiyofasini chizish orqali ularning ijobiy yoki salbiy, ma'naviy dunyosini ochib beradi.

Badiiy tildagi va tasvir yaratishdagi adib mahorati qissaning xalqchillik ruhini ta'minlagan, shu zaylda Oybek „Alisherning

yoshligi“ qissasi orqali xalqimizning uzoq o'timishdagi hayoti haqida ham yosh kitobxon ongida haqqoniy taassurotlar hosil qila olgan.

Adibning „Bolalik“ qissasi markazida yosh Musaning boshidan kechirgan sarguzashtlari yotadi.

Musa obrazining hayotdagi asosi adib Oybekning o'zidir. Asarda Musavoyning yetti yoshgacha bo'lgan davrdagi xarakteri so'xlik, tegajog'lik, tinib-tinchimaslik va o'yinqaroqlikdan tashqari, ochiq ko'ngil, dangelchi, o'tkir zehniligi Oybekona tasviriga ega.

Musavoy xarakterining shakllanishida oila, hayotda ko'rgan-kechirganlari, kishilar bilan subhatlari ham muhim rol o'ynaydi. Keksalarning xonlar, beklar, bo'lislar, boylar haqidagi xotiralari, eshitgan xalq ertaklari Musavoyni adolatsizlikka va nohaqlikka nafrat ruhida tarbiyalaydi, mehnatkash xalqqa mehr-muhabbat bilan qarashga o'rgatadi. O'zi tug'ilib o'sgan mahalladagi bozor, rastalardagi bazzozlar, baqqollar, do'kondorlarning xatti-harakatlarini diqqat-e'tibor bilan kuzatar ekan, ularning ziqna, xasis, chayqovchi, tekinox'r va makkor kishilar ekanligini bilib, qalbi larzaga kelar edi.

Oybek Musavoyning o'qish-izlanishlariga chuqur muhabbat bilan munosabatda bo'ladi. Uning o'qishda tirishqoqligini, zehning o'tkirligini, qunt bilan mutolaa qilishini, arabcha so'z va iboralarning qoidasini buzmay, yoqimli ohangda talaffuz eta bilishini mahorat bilan chizadi.

„Bolalik“ qissasida Turg'un, A'zam, Ahmad, Qodir, Hoji, Sobir kabi Musavoyning tengqurlari va o'rtoqlarining obrazlari ham berilgan. Ularning har biri o'z shaxsiy qiyofalariga ega. Qodir ko'rinishdan mo'min-qobilga o'xshab tuyulsa-da, ammo jahldor. Ahmad oshiqboz, tentakroq, Hoji mardikorning o'g'li quvgina, Sobir kichkina bo'lsa ham pishiqqina. Ularning turmush tarzi turlicha. Kattaroq bolalar oshiq, chillak o'ynaydilar, kichik bolalar esa tol novdalaridan ot qilib minadilar. Bu borada Turg'un obrazi fe'l-atvoridagi sergaplik, toqatsizlik, shartakilik bilan birmuncha ajralib turadi.

Oybek o'sha davr tashvishlari bolalar hayoti va taqdirida ham ma'lum darajada aks etganligini mahorat bilan tasvirlaydi.

Oybek ijodida „Zafar va Zahro“ dostoni yetakchi o'rinda turadi. Bu doston Pokistondagi dehqon va ishchi oilalari, ularning bolalarining og'ir va azob-uqubatlarga to'la hayoti haqidadir. Bunday og'ir, mashhaqqatli turmush lavhalarini badiiy vositalar yordamida liro-epik shaklda yorqin gavdalanadi. Doston

qahramonlari katta zamindorlarga qul bo'lishga majbur etilgan dehqon bolasi Zafar, onasi bilan ko'chaga uloqtirib tashlangan ishchi qizi Zahrodir.

Shoir bolalar va ularning oilalari boshiga tushgan baxtsizlik va kulfatlarni ifodalash orqali bolalarning ongi va qalbida sodir bo'lgan o'zgarishlarni turli tasviriyl vositalar asosida asta-sekin ocha boradi, erkin, baxtli, ozod hayot yo'lini tasvirlaydi. Kitobxon dostonning boshidayoq Zafar musibati misolida pokistonlik bolalarning ayanchli hayoti bilan yaqindan tanishadi:

Zafar asta tentiraydi, yonsa-da kun,
Yoshi o'nda, jingalak soch, ko'zi tuyg'un.
Egnidadir parcha latta, kir va yamoq,
Tovonlarin tuyoqlagan qizg'in tuproq.
Oriq, kuchsiz qo'lda cho'tloq supurgi bor,
Boshida go'ng savat, tentirar, bitgan mador.

Dostonda qashshoq dehqon oilasining fojiali hayoti, soliq to'plovchilarning qo'rs-o'g'polligi-yu zolimligi, boyning rahimsiz hamda quvligi Zafarlar oilasi misolida ko'rsatiladi. Yo'qchilik, nochorlik bois Zafar qishloq boyining quli — yugurdagiga aylanadi.

Zafar shu tariqa yosh bo'lishiga qaramay ko'p og'ir kunlarni boshidan kechiradi. Shoir Zafar obrazi misolida bolaning qalbida zolim boylarga, hadsiz zulmga qarshi nafrati tobora kuchayib borganini ko'rsatadi. Zafar qanchalik og'ir hayot changaliga tushmasin, unda ozodlikka, baxtiyor hayotga erishish umidi sira so'nmaydi.

Oybek Zafar va Zahrolar o'rtasidagi samimiy do'stlik rishtalarini, og'ir hayotga, zulmga bo'lgan cheksiz nafratlarini xilma-xil hayotiy bo'yoqlarda gavdalandiradi.

Dostonda kattalar obrazi ham berilgan. Jumladan, Zahroning otasi „inglizga, hamma boysga dushman“ bo'lgani uchun qamalgan, Zahro ikki ukasi va onasi bilan yotoqdan quvilgan. Bu ikki taqdir orqali ijodkor o'timishda Pokistondagi millionlarcha boshpanasiz aholi qismatini poetik umumlashtirishga harakat qiladi. Zahro „jin ko'chalar“ orqasida joylashgan parashut fabrikasining ikki yuzdan ortiq ishchi oilalari muhitida, „shamol kirmay, qilcha ham quyosh tushmas, g'or singari qorong'i, qora, xunuk bir uy“da yashaydi. Uning oilasi qanchalik mashhaqqatli hayot kechirmasin, qiz xotirasida otasining aytilgan haq so'zlari

jonlanadi, ozod mehnat, hamma narsaga xalq xo'jayinlik qilgan, baxtiyorlik ato etilgan, xalqlar do'stligi ravnaq topgan bir mam-lakat hayotini xayolidan aslo nari ketkaza olmaydi:

„Bilasnmi, bir mamlakat dunyoda bor,
Unda barcha teng va erkin, ham baxtiyor...
U mamlakat ishchi-dehqon uchun aziz,
Chin kurashib shunday baxtni toparmiz biz.
Qizim, yonsin yuragingda umid-yulduz,
Biz ham bir kun qayg'ularni unutarmiz!“

Doston nihoyasida Pokiston mehnatkashlari ham chinakam ozodlikka va to'la mustaqillikka faqat kurash yo'li bilan erishishi mumkinligi o'ziga xos yo'sinda ifoda etiladi:

Erk, haqiqat insonlari aylar ko'mak,
Tinchlik uchun kurashchilar senga kerak.
Pokistonning bolalari, yetgay muddat —
Sizni erkli, baxtli hayot quchgay albat!

Xulosa qilib aytganda, Oybek yuqoridagi kabi asarlari bilan o'zbek bolalar adabiyotining shakllanishi va yuksalishiga katta hissa qo'shdi. U o'zining bunday asarlari bilan bolalar adabiyoti-niing sevimli kuychisiga aylanib qoldi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Oybekning bolalar va o'smirlar hayotini tasvirllovchi qaysi hikoyalarni bilasiz?
2. Adibning „Alisherning yoshligi“ qissasida Alisherning bolalik davri qanday yoritilgan?
3. Oybekning bolaligi, o'qishi haqida qanday tushuncha hosil qildingiz?

Quddus Muhammadiy

(1907 — 1997)

Bir umr kichkintoylarning katta adabiyotini yaratish uchun samarali ijod qilgan otaxon shoirlardan biri Quddus Muham-madiyda shunday misralar bor:

Egri shoxni bog'bon ham
Kesib tashlar ko'rgan dam.
Shu sabab to'g'ri o'zar
Egri esa ozar, to'zar.

Ha, kimki bola tarbiyasida xuddi bog'bon kabi yo'l tutadigan bo'lsa, uning farzandi kelajakda o'qimishli, aqlli, hushli bo'ladi. Zero, Quddus Muhammadiyning ham maqsad-murodi shunday. Otaxon shoirning har bir asaridan kichkintoylarni to'g'rifo'z, o'qimishli bo'lishga chorlovchi misralarni topish mumkin.

Kichkintoylarning buyuk shoiri Quddus Muhammadiy 1907-yilda, Toshkent shahrida mehnatkash dehqon oilasida dunyoga keldi. Bo'lajak shoirning otasi Muhammad Alibek Abdurahmon-bekov savodli kishi edi. U dastlabki ma'lumotni otasidan oldi.

1925-yilda otasi vafot etgach, Quddus Muhammadiy avval amakisinikida, so'ngra esa maktab-internatda tarbiya oladi. Internatda Q. Muhammadiyning birinchi she'ri — „Chuvallachi“ maydonga keladi va bu yerda chiqadigan „Quyosh“ nomli devoriy gazetada e'lon qilinadi.

Shu ilk mashqlaridayoq bo'lajak shoirning nafosat olamini kuzatish va badiiy idrok etish iste'dodi hamda umumlashtirish mahorati yaqqol ko'rinadi.

U yetti yillik maktabni muvaffaqiyatli tamomlab, Toshkent qishloq xo'jalik texnikumiga o'qishga kiradi. Bu yerda u bolalar uchun she'rlar yoza boshlaydi. Uning „Tong o'yini“, „Paranji“,

„Ahmad va asalari“, „Seleksiya stansiyasi“ nomli she'rlari vaqtli matbuotda bosilib chiqadi.

1931- yildan Q. Muhammadiy maktabda botanika o'qituvchisi bo'lib ishladi, shu bilan birga O'rta Osiyo davlat universitetining biologiya fakultetida o'qiy boshladi. Bolalar uyidagi va universitetdagi hayot, mehribon murabbiy va muallimlarning g'amxo'rliklari Q. Muhammadiy qalbidagi bir umr o'chmas iz qoldiradi. Bu yerdagi o'zaro do'stlik bo'lajak shoir qalbini tog'dek ko'tarib yuboradi.

Quddus Muhammadiy Oybek, H. Olimjon, G'. G'ulomlarni o'zi uchun ustoz deb bilgan, ulardan o'rgangan, ular bilan doimo ijodiy muloqotda bo'lgan. Ilk she'rlaridan biri „Tong o'yini“ orqali ulkan adib Oybek bilan tanishadi. Oybek bu iste'dodli bolalar shoirini hamisha ko'llab-quvvatlab, ijodiga g'amxo'rlik qilib kelgan.

Bir kuni yozuvchilar uyushmasida mushoira bo'ladi. Mushoira raislik qilayotgan Hamid Olimjon she'r o'qish navbatini Quddus Muhammadiyga beradi. Q. Muhammadiy zavq bilan „Sa'va sayrarkan“ she'rini o'qiydi. Uning ijodiy qobiliyatini payqagan H. Olimjon she'r tugashi bilan yoniga chaqirtiradi. Qachondan beri she'r yozishini, qayerda ishlashini surishtirib, she'r ma'qul tushganini aytadi. So'ng bolalar uchun she'rlarning kamligi haqida to'xtalib, shunday ajoyib she'rlarni ko'proq yozishni ta'kidlaydi.

Quddus Muhammadiy ijodiga xos bo'lgan muhim xususiyatlardan biri hozirjavoblikdir. Shoir asarlarida ona-Vatanga muhabbat, a'lo o'qish, xulq-ododda boshqalarga namuna bo'lishga da'vat etish, fan va texnikani o'rganish masalalari asosiy mavzulardan hisoblanadi.

Ikkinchi jahon urushi davrida Quddus Muhammadiy Islom Shoirga adabiy kotiblik qiladi. Bu yerda u xalq og'zaki ijodi namunalari bilan yaqindan tanishadi. Islom Shoiridan ko'p narsalarni o'rganadi.

Shoirning birinchi she'rlar to'plami 1946- yilda „O'quvchiga esdalik“ nomi bilan bosilib chiqadi. Shundan keyin uning 60 dan ziyodroq turli nom va tillardagi kitoblari chop etiladi.

Quddus Muhammadiy doimo zarur mavzularda asarlar yaratib keldi. Har bir she'rni kundalik hayotimizdan olib yozdi. Yozganda ham qiziq yozdi, qizg'in yozdi, soz yozdi. Bolalarni o'qishga, hunar o'rganishga, odobli bo'lishga, mehnatga chorlaydi, qiziq-tirdi. Buni shoirning „O'quvchiga esdalik“ she'rida ko'rish mumkin. Asarda maktab o'quvchisining ma'naviy qiyofasi va vazifalariga muvassal to'xtalib, o'qish, bilim o'rganish zarurligini ta'kidlaydi:

Bo'lay desang bog'bon,
Yo Vatanga posbon,
Yo osmonda uchuvchi,
Yo dengizda suzuvchi,
Nimani qilsang tilak,
Bariga o'qish kerak.

San'atkorning qaysi turkumda yaratgan asarini olmag, barchasida hayotbaxsh ruh, bolani nimagadir chorlash, yaxshilik, a'lo o'qish, axloq-odobli bo'lishda boshqalarga o'rnak ko'rsatish, qushlar va jonivorlarga mehribon bo'lishdek ibratomuz ma'no va mazmun yotadi.

Shoir o'quvchi bolalar hayotining faqat eng muhim, hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan masalalarinigina qalamga oldi va ularni badiiy jihatdan yorqin va ifodali qilib tasvirlashga urindi. Bu esa u tomonidan ishlatilgan tasvirlash vositalarining naqadar o'rinni va mazmundorligini tasdiqlaydi, obrazli ibora eng qisqa ifodali va mazmundor ibora ekanini isbotlaydi.

Quddus Muhammadiy sofdil, a'lochi o'quvchi bolalarni samimiy sevadi, o'z she'rlarida bunday bolalarni maqtaydi. „A'lochi Sodiq“, „Sinov“, „Mening orzum“, „Bizning uyda“, „Yasha, Omon!“, „Besh“, „Soljinning darsxonasi“ va boshqa she'rlari a'lochi o'quvchilar haqida yaratilganligi bilan muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Shoir bu she'rlari orqali a'lo o'qish, tinmay mehnat qilish bilangina ilm-fan sirlarini egallash mumkinligini bolalar qulog'iga quyadi.

Quddus Muhammadiy ijodining yana bir qirrasini satirik va yumoristik asarlari bilan bog'liq. „Nomsiz erkatoylar haqida“, „Dum“, „Ahmadjonga uyat“, „Lapashang“, „Ravshanjonning qo'li tilga kirdi“ kabi ko'plab she'rlarida bolalar xarakteridagi yaramas odatlar ayovsiz tanqid qilinadi. Ayniqsa, shoirning „Dum“ she'ri shu jihatdan e'tibordir. Ulgurmovchi, uyga berilgan vazifani tayyorlamay „dum“ bilan yuruvchi o'quvchilar haqida nasr va nazmda yozilgan ko'pgina asarlarni bilamiz. Ammo Quddus Muhammadiy „dum“ chilar ustidan kulish uchun mutlaqo yangi so'z va qiyofa topgan.

She'r quvnoq misralardan tashkil topgan bo'lib, bolalarning ruhiga, pedagogik-ruhiy xususiyatiga mos tushadi:

Bir maktabda gap mish-mish,
Turg'unning dumi bormish.

Dum bilan yurish inson sha'niga yarashmasligi, ikkichi, qoloq, ishyoqmas Turg'unlarning bunday yaramas dumdan qutulib ketishi zarurligi asarning mantiqiy xulosasidir.

Shoir ijodiga nazar tashlasak, mehnatga muhabbat mavzusi alohida o'rin tutishini aytish mumkin. „Bobomning mehnati“, „GES qurilishi“, „Mirob“, „Bu binoni kim qurgan?“, „Etik“, „Madraim payvandchi“, „Mamajon shofyor“ va boshqa shu kabi she'rlarda mehnat simfoniyasi jaranglab turadi. Bu yerda shuni ham ta'kidlab o'tish zarurki, mehnat ahlini sevish, ularning bunyodkor faoliyatlarini qadrlash birinchi o'rinda tasvirlanadi.

„Etik“ she'rining qahramoni Solijon degan bola. U hali kichkintoy bo'lishiga qaramasdan mushohadasi o'tkir, odobli. U „O'rdak burunli kavkazcha etigiga gard yuqtirmaydi“. Shunga ko'ra uni olifta bola ekan, deb o'ylash ham mumkin.

Shoir Solijon bilan uning etigi orasidagi munozaraga diqqatni qaratadi. Etik o'zining chiroyliligini ko'z-ko'z qilmoqchi bo'ladi:

Ko'p chiranma husninga,
Rahmat deb qo'y bir marta
Seni tikkan ustangga.

Solijonning „o'rdak burunli kavkazcha“, etigini „puf-puflab“ kiyib yurishi uning tikilishiga sarf qilingan mehnatni yaxshi bilishidan, e'zozlashidan. Bolalar tabiatni olam sirlarini bilishga astoydil qiziqadilar. Shoirning „Dunyoda eng kuchli nima?“ she'ri ana shu qiziqishning badiiy ifodasi sifatida e'tiborga loyiq. Shoir filmi „tog'ni orsang ko'taradi“, sherni „filni ham tikka yeydigan“, suvni „daryo, soy, irmoqlari, buloqlari ko'p“, sovuqni „daryolarni tosh qotingan“, issiqni „qish, sovuqni qochingan“, tog'larni „tog'-u toshni qulatar“, quyoshni „qarimaydi, uchmaydi“ deb har xil mavjudot va hodisalarga xos e'tiborli xususiyatlarni g'oyat jonli, qiziqarli ifodalab, ularni bolalarning suhbatlari orqali she'riy ravishda ifodalaydi. Buni o'qigan bola hodisalarning ma'nosi nimadiligini, ularning hayotdagi o'rnini tushunib oladi. Bu bolaning fikrini, qobiliyatini, ongini, dunyo haqidagi tushunchasini oshiradi. Ayniqsa, yosh kitobxon dunyoda kuch-qudrat, aql-zakovatda insonga teng keladigan hech narsa yo'q ekanligini bilib oladi:

O'sha kuchli o'zimiz,
Bortliqning egasimiz...
Xotiringiz bo'lsin jam,
Dunyoda kuchli odam!

Maktab o'quvchilari har yili necha ming tonnalab temir-tersaklar yig'ib topshiradilar. Bu hol an'anaga aylanib ketgan. Maktab o'quvchilari bu ishga astoydil kirishib, „kim ko'p to'plashadi“ o'ynaydilar. Natijada musobaqalar qizib ketadi. Shoir temir-tersak yig'ish chog'ida o'quvchilarning qizg'in mehnatini, temir-tersaklarning xalq xo'jaligidagi o'rnini, ulardan nimalar tayyorlanishini „Temirlar o'yini“ she'rida ifodalaydi.

Temirlar o'yinini ifodalashda shoir bolalarbop vosita, ohang topgan. She'rni o'qir ekanisiz, temir-tersaklarni jonlantirish asosida ularning har biriga o'ziga xos tasvir topishi va g'oyani obrazli ifodalay olishini kuzatish mumkin:

Temirlar jarang-juring,
O'ynashib diring-dirig,
Deyishar: „yuring-yuring“,
Tushdilar qiziq — tansa,
Sakrashar assa-assa.

„Temirlar o'yini“dagi „siniq pero“, „buzuq ruchka“, „eski chelak“, „cho'loq ketmon“, „zang bosgan mix“, „keraksiz kalit“, „uzuq zanjir“larning o'z holiga achinishi, bolalar mehnati, tashabbusi tufayli ular ham xalq xo'jaligini rivojlantirishda yaroqli bo'lishidan xushnudligi yanada aniq, jonli, lo'nda ifodalanadi: endi ular keraksiz bo'lib, har yerda sochilib yotmaydi. Zavodlarda eritilib, qayta quyilganidan so'ng mehnat qurollariga aylanadi, yana o'z o'rnini topadi.

Shoir she'rning ikkinchi qismida maktab bolalari o'zlari to'plagan temir-tersaklarni zavodga topshirgach, undan nimalar bo'lishini tushuntirishga o'tadi:

...Elektr salqi simlar,
Trolleybus, dizellar.
Poyezd, vagon, po'lat iz,
Daryoni shart to'sgan GES...
Hattoki qisqich, chelak,
Tegirmonda sim elak,
Palovimiz kapgiri,
Chovli, kastrul — bari.

Quddus Muhammadiy she'rning qiziqarli, bolalarbop bo'lishi uchun jonlantirish usulidan ustalik bilan foydalanib, temir-tersaklar ahamiyatini ularning o'zlari tilidan so'zlatadi. Har qaysisiga xos va mos sifatlarini topadi. Deyishar: „Yuring, yuring“, „biz qachon bo'lamiz ZIL?“, „Traktorga vint bo'lib, paxta maydonin

ko'ray", „Qurilishga boramiz“, „Temir mehnatkash do'stim“ kabi jonlantirishlar she'rining g'oyaviy-badiiy tomondan yuksak bo'lishini ta'minlab, uning ta'sir kuchini oshirgan.

Shoir she'rning yengil vaznda, ravon va ohangdor bo'lishi uchun yorqin qo'fiydosh so'zlar topa olgan:

Siniq pero dikillab,
Buzuq ruchka likillab...
Temir ishin bilaman,
Qayda ko'rsam ilaman,
Maktabga topshiraman
Zavodga oshiraman.

Tabiat go'zalligiga bo'lgan buyuk muhabbat shoirga hamisha hamrohdir. Maktabda muallimlik qilib yurgan paytda barg mavzusini o'tar ekan „Bargjon“ she'rini yozadi. Shu tariqa uning „Momaqaymoq“, „Qoqi o't“, „Bog'imizda bir nok bor“, „Tut“, „Tolim gullaydi-yu nega meva tugmaydi?“, „Tok daraxti bir xil-uzumi nega har xil?“, „Shaftoli doktor“, „Asalari va Ahmadjon“ kabi she'rlari paydo bo'ldi.

Shu jihatdan shoirning Hamza nomidagi respublika davlat mukofotiga sazovor bo'lgan „Tabiat alifbosi“ turkumiga kirgan beshta to'plami e'tiborlidir. Shoir bu to'plamlarga kirgan she'rlarida tabiat hodisalari, narsa va buyumlar, koinot mo'jizalari haqida poetik xulosalar chiqargan. Bu xulosalar g'oyat bolalarbopdir. Chunonchi, zilzilani yerning gimnastika qilishi deb ta'riflansa, chugalchangni „yer traktori“ deb ataydi, gilosning qizilligini kichkinaligidan uyalishidan degan xulosaga keladi. Xullas, tabiat mavzusidagi har bir she'rda shu tariqa bolalar xususiyati va tushunchasiga xos ibratli fikr ifoda etiladi.

Quddus Muhammadiy yosh kitobxonlar qalbida tabiat va inson kuychisi sifatida har doim e'zozli bo'lib qoladi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Quddus Muhammadiy o'qish haqida qanday she'rlar yozgan?
2. Odob-axloq to'g'risida qanday asarlar yozgan?
3. Kasb-hunar to'g'risida-chi?
4. Tabiat haqida qanday she'rlari bor?

Ilyos Muslim

(1909 — 1993)

Bolalar uchun asarlar yaratishni o'zi uchun bir baxt deb bilgan, sermashaqqat va qutlug' bu ishga umrini bag'ishlagan Ilyos Muslim 1909- yilning 2- avgustida Qirg'izistonning Bishkek shahrida cho'yan quyuvchi — hunarmand oilasida dunyoga keladi. U 1924- yilda shahardagi Narimonov nomli 1- boshlang'ich o'zbek maktabiga kiradi. Maktabda o'zbekcha, qirg'izcha va ruscha kitoblarni sevib o'qiydi. Atrofda bo'layotgan o'zgarishlarga sinchkovlik bilan qaraydi. Dastlabki maqola va she'rlarini maktab devoriy hamda respublika gazetalarida bostirib turadi.

1927- yilning kuzida Ilyos Muslim Toshkentga kelib, o'zbek erlar bilim yurtiga o'qishga kiradi. 1930- yilda uni muvaffaqiyatli tamomlab, Qashqadaryoga boradi. Yakkabog' tumanidagi Shaman, Qirg'iz va Sherози qishloqlarida o'qituvchilik qiladi.

1931 — 1932- yillarda Ilyos Muslim O'zbekiston davlat nashriyotida, badiiy adabiyot, yoshlar va bolalar adabiyoti nashriyotlarida muharrir, bosh muharrir o'rinbosari vazifalarida ishlaydi. Shoirning birinchi she'rlar to'plami 1932- yilda „O'suv“ nomi bilan kitobxonlar hukmiga havola etiladi. Shu yili „Zaharxandalar“ degan ikkinchi to'plami, 1934- yilda „Miqli keldi“ dostoni bosilib chiqadi. 1938- yilda esa „She'rlar“ to'plami maydonga keladi.

Ilyos Muslim 30- yillarda yaratgan barcha asarlarida erk, ozodlik, yangi hayot, ozod mehnat, yangi davr, yoshlarning baxtiyor turmushi, yurtning o'sishi, dehqon taqdiri va ona-Vatanga mehr kabi o'sha davr masalalari to'g'risida fikr yuritadi. Masalan:

Vatan hamdam,
Hurmiz har dam.

Yoshlik g'uncha,
O'sar har dam.
Mehnat toshdi
G'ayrat jo'shib.
Hayot qaynar
Zafar quchiib.

Ilyos Muslim o'zining „Miqti keldi“ (1933) poemasi bilan 30- yillar o'zbek bolalar dostonchiligini boshlab berdi. Dostonda erkin, tinch va osuda hayotni bunyod etish uchun kurash Miqti va boshqa obrazlar misolida ochib beriladi.

Ilyos Muslim 1942 — 1947- yillarda harbiy xizmatda bo'ladi. Ikkinchi jahon urushida nemis-fashist bosqinchilariga qarshi kurash olib boradi. Birinchi Belorussiya frontida harbiy muxbir bo'lib ishlaydi. „Yovni tutday to'kamiz“, „Adolat jangi“, „Marshrut — Berlin!“, „To'pchilarga“, „Yashna, Vatan!“ va boshqa o'nlab she'rlari shu davr ijodining mahsulidir.

1947- yilda harbiy xizmatdan bo'shagan Ilyos Muslim nashriyotga qaytib, ijodiy ishga beriladi. Uning „Turnalar“, „Bizning maktab“, „Sening sovg'ang“, „Tilla qo'ng'iz“, „Ishchan asalarilar“, „Oylar aytishuvi“, „Oyxon va rayhon“, „Ko'rik“, „Birinchi sovg'a“ kabi kitoblari hozirgi o'zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga barakali hissa bo'lib qo'shiladi. Bu to'plamlar yosh kitobxonlarning aqliy, axloqiy, estetik tarbiyasida yetakchi o'rin egallaydi.

Ilyos Muslimning qaysi asariga nazar tashlamang, unda davrimizning bolalar adabiyoti oldiga qo'ygan vazifalari, kichikintoylar oldida turgan muhim ishlar tasvir markaziga qo'yilganini ko'rish mumkin. Masalan, „Maktabim“ asarida dunyoda maktabdan aziz, mo'tabar joy yo'q, go'yoki „ona kabi mehribon“ bir makon, kishining savodini chiqaradigan, o'zini o'ziga tanitadigan, ongi va aqliga aql qo'shadigan ulkan maskan, degan g'oya ilgari suriladi. Shuningdek, asarda bolaning maktabdan behad minnatdorligi, o'zining oldida turgan bir qator vazifalar, el-yurtga sodiq xizmatkor bo'lish uchun avvalo maktabda yaxshi va namunali o'qish kerakligi sodda va ravon misralarda ifodalab berilgan:

A'lo o'qishdir burchim,
Sarf etaman bor kuchim.
Ishlayman xalqim uchun,
Qadrdonim maktabim!

Ilyos Muslim quyoshli O'zbekistonimizning go'zalligini, bolalarning baxtiyorligini kuylar ekan, ularning porloq kelajagiga nazar tashlaydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda shoirning „Do'stlik“ she'ri diqqatga sazovordir.

Shoir do'stlik va tinchlik tushunchasini kichik yoshdagi bola tasavvurida berib, ularni maktabgacha tarbiya yoshidanoq do'stlik ruhida tarbiyalashni asosiy vazifalardan deb biladi. Bu g'oyani tinchlik uchun kurash tuyg'usi bilan omixta etib ifodalaydi.

Shoir tinchlikning mohiyatini tushuntirishda kichik yoshdagi bolalarning saviyasiga mos usullar qidirib topgan. Ya'ni bolalar tinchlikni shirin-shakar qand, shokoladlar, konfetlarning mo'l-ko'lligida deb tasavvur qiladi, degan xulosa chiqaradi. Tinchlikni shu yo'sinda tushuntirib, ularning fikrini tasdiqlaydi:

Juda mo'l bo'lar shokoladlar ham,
Stolga to'lar marmeladlar ham,
Ko'payar yana shirin kulcha non,
Holva-yu konfet, obakidandon.

Bog'larda o'ynab-kulib yurgan va turli noz-ne'matlardan bahramand bo'lgan bolalar ham, jahon mehnatkashlari ham elning, yurtning tinch va obod bo'lishini, ota-onalarining tashvish tortmasligini xohlaydi. Shuning uchun ham shoirning kichik qahramonlari olamga jar solib, tinchlik bo'lsin, deydilar:

Bog'larimizda yayraymiz har dam,
Bilim olamiz, kuylaymiz bardam.
Dunyoda xalqlar kun kechirsin tinch.
Ota-onalar tashvish tortmas hech.

Bu murojaatda bolalarning urushga qarshi nafrati, ozodlik bilan do'stlikning qudratiga zo'r ishonch o'z ifodasini topgan.

Ilyos Muslim „Sening sovg'ang“ nomli she'rida o'z hunari bilan hammaning diqqatini torgan chevar qizning lirik obrazini yaratadi. Shoir bu obrazida hammani o'ziga jalb qilgan jajji qizning fazilatini ko'rdi va uni gavdalandirdi. Chevar qizdagi eng yaxshi fazilatlardan biri uning mehnatga mehr bilan berilishidir. Buni shoir turli istioralar yordamida ifodalaydi:

Chaqnab turgan quvnoq ko'zingni
Qo'lingdagi ishdan olmayсан,
Ishni har kun olib yoningga,
Zehn qo'yib kashta tikasan.

Shoir chevar qiz o'zining butun mehri bilan tikkan kashtasini onasiga sovg'a qilishi bolaning ota-onaga bo'lgan cheksiz muhabbatini, u davr yoshlariga xos xislatlarga ega ekanligini ulug'laydi.

Ilyos Muslim jismoniy mehnatni maktabgacha tarbiya yoshidan boshlashni afzal ko'radi. O'zining bu euzu niyatini u „Oyxon bilan rayhon“ deb nomlangan jajjigina bir she'rida juda lo'nda qilib ta'riflaydi.

Oyxonning oddiy va soddaligi, tirishqoq va uddaburonligi, hatto katta yoshdagi bolalarni ham qoyil qoldiradi. U har xil ko'chatlar ekadi. Gap shundaki, yerga ko'chat ekish boshqa, uni parvarish qilish boshqa. Oyxon ko'chatlarga mehr bilan qaraydi. Tagini chopadi, suv quyadi. „Jambil, sada, oshrayhon“ ko'm-ko'k bo'lib voyaga yetadi. Ayniqsa, „Oyxonning sochi kabi quyuq o'sadi rayhonlari“. Rayhondan iste'mol qilib ko'rganlar mehnatkash qizchaga rahmat aytib, minnatdorchilik bildiradilar:

Bobolar nasihatini
Eslab sevinchga botdi.
Halol mehnat rohatini
Oyxon ham shu kun totadi.

Bugungi o'zbek bolalar adabiyotining atoqli vakili Ilyos Muslimning bunday jozibali she'rlari juda ko'p. Uning fazogirlarga bag'ishlab yaratgan „Raketamiz uchdi oyga“, „To'rt botir“, „Kichik Andriyan“, „Haykal“ va boshqa she'rlarida dovyurak fazogirlar, fazo kemalarini bunyod etgan kishilar, fazoga parvoz etishga qiziqayotgan bolalar qalanga olinadi.

Shoirning „Eshmatvoyning qiligi“, „Yomon odat“, „Befahm Eson“, „Holcha bilan olcha“, „Mashmasha“, „Grippdan kim qochadi?“ singari hajviy asarlarida ishyoqmas, dangasa, lapshang, o'z ustida ko'p ishlaymaydigan bolalarning kamchiliklari, nuqsonlari ochib tashlanadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoirning qanday kitoblarini bilasiz?
2. Ilyos Muslimning harbiy vatanparvarlik bilan yo'g'rilgan qanday she'rlarini bilasiz?
3. Shoir maktab, odob, mehnat haqida qanday asarlar yozgan?

Zafar Diyor

(1912 — 1946)

Butun hayoti va ijodini kichkintoylarga baxshida etgan Zafar Diyor bolalarning kitobxonligini oshirish maqsadida ularga murojaat qilib, shunday degan ekan:

— Ilm o'rganish eng mo'tabar ishdir. Ilm odamning qadrini oshiradi, ilmi kishilar dunyoda eng izzatli, hurmatli bo'ladi. Ilm dunyoda odamlar uchun eng sevimli, eng shirin ne'matdir. Shunday ekan, siz dunyoda rohatda yashashni istasangiz, hamma meni sevsin desangiz, bor kuchingiz bilan o'qishga, ilm olishga g'ayrat qiling.

Bolalar! O'qing, darsga ixlos qo'yib o'qing, foydali kitoblardan foyda va lazzat olish uchun o'qing. Kishining eng aziz, eng shirin va eng qimmatli vaqti yoshlik davridir. Shunday qimmatli yoshligingizni, aziz umringizni foydasiz ishlarga sarf qilmang, kitob o'qing, faqat kitob o'qing!

Zafar Diyor 1912- yilda Namangan viloyatining hozirgi Chust tumani, Samsotqepa qishlog'ida kambag'al dehqon oilasida tug'il di. 1916- yilda Zafarlar oilasi Toshkent shahriga ko'chib keladi. Zafarning otasi dalada, onasi esa bosmaxonada mehnat qiladilar.

1927- yilda Zafar to'liqsiz o'rta maktabni bitiradi va Samarqanddagi Narimonov nomli pedagogika texnikumiga o'qishga kiradi. Texnikumda o'qib, ko'proq ilm-fan sirlaridan bahramand bo'lishga harakat qiladi. Uning dastlabki she'riy mashqlari bilim yurti devoriy gazetasi sahifalarida ko'rinishga boshlaydi.

Yigirmanchi yillarning oxiri va o'ttizinchi yillarning boshlarida uning yoshlar gazeta va jurnallarida ilk she'rlari chop etila boshlandi. Zafar Diyorning birinchi she'ri yosh shoirlarning „Qurilish kuylari“ degan to'plamida bosilib chiqdi. Ko'p o'tmay uning birinchi she'rlar to'plami „Qo'shiqlar“ nomi bilan 1933- yilda nashr etildi.

Yosh shoir 1933- yilda bilim yurtini muvaffaqiyatli bitirgach, o'qituvchi bo'lib ishlay boshladi. Bu hol uning maktab va bolalar hayoti bilan yaqindan tanishishida, yosh avlod hayoti haqida yozadigan asarlarining hayotiy, puxta bo'lishida ijobiy o'rin tutadi.

1934- yilda Zafar Diyor Samarqanddan Toshkentga qaytadi va hozirgi „Tong yulduzi“ gazetasida adabiy xodim, keyinroq esa mas'ul kotib bo'lib ishlay boshlaydi. Shu bilan birga, u hozirgi Toshkent davlat pedagogika universitetining til va adabiyot fakultetiga kirib, o'qishni davom ettiradi. O'zbek hamda qardosh xalqlar yozuvchilarining asarlarini qunt bilan o'qiydi, o'rganadi.

O'sha yillari gazetada Zafar Diyor bolani birga ishlagan yozuvchi Hakim Nazir o'z esdaliklarida shunday yozadi: „Men Zafarni o'ylasam uni nuqul shod-xurram bolalar qurshovida, quvnoq chehrasidan nur taralib, sertabassum lablaridan she'r durdonalari yog'ilayotganday ko'raman. Chindan ham, u bolalarga juda yaqin edi. Maktablar va bolalar uylarida, kutubxona va bog'chalarda bot-bot bo'lar, yosh kitobxonlarga yangi-yangi she'rlarini bolalarcha muloyim, sodda, shirali ovoz bilan o'qib berar, ayrim she'rlarini yoddan ifodalai o'qir, bolalarga ham she'r o'qitib eshitardi. Shunda u o'zining qaysi she'rlari bolalar ko'rigidan yaxshi o'tganini, qaysi she'rni ko'proq sevib qolganlarini ko'r-ar, bolalarga yoqtirish uchun qanday she'rlar yozish lozimligini fahmlab olardi. „Biz bolalarga nuqul o'rnatibgina qolmay, ulardan o'rganib ham turishimiz kerak“, derdi.

Zafar Diyor 1935- yilda dastlabki mashhur asarlaridan biri bo'lgan „Mashinist“ dostonini yaratdi. Dostondagi Ashur obrazi baxtiyor yoshlarning fazilatlarini umumlashtirishga bag'ishlangan.

Maktabda o'qish Ashurni hunarli qilish bilan birga, uning ongi va tushunchasini ham o'stiradi. U vatanga sadoqatli, har daim olg'a intiluvchi ilg'or yoshlardan biri bo'lib yetishadi. Shuning uchun doston qahramoni o'z umrini Vatan yo'lga tikishga tayyor turadi:

Sevinaman, hali yoshman, ko'p yashayman,
Bu o'lkaning saodati — baxti uchun.
Yana o'qib, yana kulib ko'p ishlayman,
Shu ko'plarning biri bo'lib, o'lkam uchun,
Ha! Mamlakat, shunday va'da beray senga:
Butun umrim sening porloq hayotingga!

Asar yoshlarning ilm-fanga, kasb-hunarga, ona-Vatanga muhabbat va sadoqat ruhi bilan sug'orilgan.

Zafar Diyorning o'ttizinchi yillar ijodi vatanparvarlik, baynalmilallik va mehnatsevarlik tuyg'ularini aks ettiruvchi asarlarining ko'pligi bilan xarakterlidir. Bu xil asarlar yoshlar xarakterini shakllantirishda, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

Shoir ijodidagi muhim mavzulardan biri inson va tabiat munosabatidir. Bu jihatdan uning „Binafsha“, „Navbahor“, „Qushlar haqida qo'shiq“, „Kapalak“ singari she'rlari ahamiyatlidir.

Rang-barang gullarni, turli-tuman qushlarni sevgan shoir bolalar ruhiyatini chuqur tahlil etib, ularni ham ona tabiatni sevishtga va parvarish qilishga ruhlantiradi. Shoir bolalarga shu muhabbat hissini uyg'ota oladigan quvnoq vazn, o'ynoqi misralar yaratadi. Shu maqsadda so'zlarning xilma-xil takroridan, misralarni esa mayakovskiyechasiga tizib, tasvirning ohangdorlik jarangini, kuchini yanada oshiradi:

Hoy qushlar,
qushlar,
qushlar,
Qanot qoqib kelinglar,
sa'va,
mayna,
bulbullar.

Sizga termular ko'zlar...
Bizga ortiq yoqadi
Quvnoq qo'shiq-kuyingiz!

(„Qushlar haqida qo'shiq“)

Shoir bolalarning tabiat hodisalariga, hasharot-u jonivorlarga, ayniqsa, kapalakka qiziqishini, muhabbatini kichkintoylarga xos so'z va ohangda ifodalab, kichkintoyning hayotga diqqat-e'tiborini oshiradi, kapalak obrazi orqali kitobxonda insoniy tuyg'ularni shakllantirishga harakat qiladi:

Uch, ucha ber, ucha ber,
Go'zal bog'cham — gulshanda.
Sira ozor bermayman,
Sevgim, fikrim ham sanda.
Kapolakjon, kapalak,
Do'st bo'laylik ikkimiz,
To'xta, so'zlayin andek!

(„Kapolak“)

Zafar Diyorning „Binafsha“ she'rini yoddan bilmagan o'quvchi bo'lmasa kerak. She'r o'zining ravon o'qilishi, qofiyalarning jarangdorligi bilan o'quvchini o'ziga tortadi:

Binafshaxon, binafsha,
Kulishlaring chiroyli.
Bog'imizda ochilib,
Turishlaring chiroyli.

Shoirning „Mamlakat“, „Kazbek“, „Tilsiz o'rtoq“, „Madriddan kelgan mehmon“ kabi she'r va dostonlari shoir ijodining har taraflama yuksalishidan dalolat beruvchi liro-epik asarlardir.

Zafar Diyor bolalarning xatti-harakatlarini, orzu-intilishlarini yaxshi biladi. Shu jihatdan qaraydigan bo'lsak, uning „Kel, uchaylik shimolga“ she'ri g'oyat o'ziga xosdir. Bunda shoir „Quyosh tushmaydigan“ qutbni borib ko'rishni orzu qilgan bolaning lirik obrazini gavdalandiradi. Yosh bolaning murg'ak xayoli shimoliy qutbni borib ko'rishni, undagi hodisalar bilan tanishishni xohlaydi. Shoir lirik qahramonning ulug' maqsadlarga erishish uchun fan va texnika asoslarini amalda egallashi kerakligini chuqur anglaydi. Buni shoir modelcha yasash jarayonida kichik yoshdagi bolalarning ruhiyatiga mos, sodda holda tushuntiradi va ularda katta ishlarga — qahramonlikka havas uyg'otadi:

Yosh bo'lsam ham mayliga
Qanot bog'lab uchayin.
Muz sahrosi Qutbning
Sirin men ham ochayin.
Hoy, suyukli modelcham,
Tayyormisan safarga?
Fikrim senda hamisha,
Kel, uchaylik Shimolga!

Shu narsa e'tiborliki, she'rda Zafar Diyor bolalarning texnikaga intilishi va qiziqishlarini qizg'in qo'llab-quvvatlaydi, ulardagi oliy his-tuyg'ularni o'stirishga, vatanparvarlik hislarini tarkib topirishga yordam beradi. Shoir bunday yuksak tuyg'ularni badiiy sodda, ta'sirchan va mazmundor misralar bilan ifodalaydi:

Butun dunyo anglasin:
Bir modelist kepti, — deb,
Yangi avlod bayrog'in
Qutb uzra tikdi, — deb.

She'r bolalarning kelajakda orzu-umidlariga erishishlariga bo'lgan katta ishonch bilan tugaydi. Bu asar bolalarni ilm va hunarga muhabbat, tinmay olg'a intilishga chaqiriq ruhida tarbiyalashi jihatidan katta ahamiyatga ega.

Zamondoshlarimizning yangi qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashirish, mo'l-ko'l hosil olish va qishloqlarni obodonlashtirish ishi-da olib borayotgan kurashlari „Yuksak tog', keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa“ dostonida ochib berilgan.

Zafar Diyor dostonida sahro-cho'llardagi shamolning vahimasi va uning ayanchli tasvirini chizib, yosh kitobxon diqqatini mehnatga jalb qiladi. Doston ertak shaklida, bolalarbop usulda yozilgan. Shoir saholarning „Qashqir kabi uvillovchi“, „Boyqush kabi huvlovchi“ dahshatli shamollari odam — tabiat dushmani ekanini obrazli misralarda yoritadi. Shundan keyin shoir hayotni go'zal, sahro-cho'llarni obod qilishda suvning qadrini juda yaxshi bilgan keng o'tloqni jonlantirib so'zlatadi va u yerlarda „gul hayot“ qurish g'oyasini olg'a suradi. Keng o'tloq yuksak tog'ga murojaat qiladi:

Ne bo'larmish bizning ham
Ko'ksimizdan ketsa g'am.
Bu g'am suvsiz ketmaydi,
Suvsiz yara bitmaydi...
Men suvingdan kuch olsam,
Tentak yeldan o'ch olsam.
Uzoq yillar xo'rlangan,
Qaqrab toshga aylangan
Ko'ksim bo'lardi obod,
Boshlanardi gul hayot...
Talabimga yetkur, tog',
Ber suvingdan, jon o'rtoq!

Yuksak tog' ham chorasizlikdan o'z dardini — suvni keng o'tloqqa eltib berolmasligini o'kinch va alam bilan so'zlaydi.

Shoir endi bolalar fikrini boshqa narsaga — dunyoda onga, qudratga ega bo'lgan inson va uning ta'rifi buradi. Zafar Diyor insonning kuch-qudratini sodda, mazmunli, shirali, bolalar qalbiga tez yetadigan iboralarda ifodalagan:

Bu mardlik va mahorat,
Bu kuch-quvvat, jasorat
Insonlarga yo'ldoshdir,
Ularga xos qo'ldoshdir.

Butun borliq — tabiat
(Bu so'zlarim haqiqat.)
Bo'ysunajak insonga
Gul tutajak ul jonga.

Shoir insonning aql-zakovati, kuch-qudrati haqida fikrlar ekan mubolag'a zo'r beradi, insonni, hatto tabiatni ham o'ziga bo'ysundiruvchi kuch sifatida ta'rif etadi. Albatta, bu fikrlar turg'unlik davrining oqibatidir. Negaki, „Sirdaryoning jilovlanishi“ bugungi kunda xalqimizga qimmatga tushmoqda. Bir so'z bilan aytganda, tabiat insonlarning boshboshdoqlik xatti-harakatlari uchun shafqatsiz o'ch olmoqda. Bundan bu asar mutlaqo keraksiz yoki zararli asar ekan, degan xulosaga kelmaslik zarur. Asar kitobxonlarni mehnatsevarlikka, yaratuvcilikka, tabiat bilan inson munosabatida muhabbat tuyg'ulari bo'lishi lozimligiga undaydi. Bu fikrini ifoda etishda shoir yangi usul — tog' va o'tloqlarni jonlantirish orqali erishadi:

— Hoy, mard o'rtoq, mard o'rtoq,
Qara, qancha keng o'tloq
Suvsizlikdan dili dog',
Uning ohin o'chirib,
Chamanzorga aylantir,
Mangulikka shodlantir.

Dostonda shu tariqa xalqimizning cho'l-biyobonlarni bog'rog'larga aylantirish orzusi o'zining badiiy ifodasini topgan.

Zafar Diyor dostonning g'oyaviy-badiiy mukammalligi uchun qattiq ijodiy mehnat qilgan. Asarning tuzilishi xalq ertaklariga yaqinligi bilan ahamiyatlidir. Shoir asarning sehrli, romantik, ya'ni g'oyat ta'sirchan, o'qimishli bo'lishini ta'minlash uchun sodda, ajoyib badiiy-tasviriy vositalardan ustalik bilan foydalangan. Keng o'tloq, cho'llarning yuqori tashnalligi va uning orzusi haqidagi „Bitta to'yib suv ichsak“, „Suv ber, menga suv bergin“, „Ko'ksimdan so'ng gul tergin“, sahro va uning shamoli to'g'risidagi „Eng g'azabli, eng o'chli, xarsangtoshday qotaman, misdek qizib yotaman“, davr kishilarining kuch-qudratiga oid „Chinordek zo'r qomati, Go'ro'g'lidek savlati“ kabi tasviriy vositalarga boy misralar fikrimizning isbotidir.

Bu asar yosh kitobxonlarni mehnat va tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalashi bilan muhimdir.

Zafar Diyorning ko'pgina asarlari mehnat mavzusiga bag'ishlangan. Ana shunday asarlaridan biri „Kichkina bog'bon haqida doston“dir. Dostonda bolalar va yoshlar dov-daraxtlarni ekish, parvarish qilishga chaqirilib, mehnat zavqi va ahamiyati kuylanadi. Bu g'oya Shotursun obrazi orqali ifodalanadi. Kichik qahramon otasi bilan birlashib mevali daraxtlarni parvarish qilishga, „Qo'lda kichik ketmon“ bilan bog'larni yashnatishga mehr qo'yib, mehnatda o'zini ko'rsatadi.

Zo'r g'ayrat va katta ishtiyoq bilan ishga kirishgan Shotursunning o'zi parvarish qilib yurgan bir tup olmasi barvaqt pishib, mo'l-ko'l hosil beradi. Bola bir yili yalqovlikka berilib, olmaga qaramay qo'yadi. Shoirning mahorati shundaki, olmani jonlantirib, uning so'zlari orqali bolalarga ibrat bo'ladigan fikrni aytadi:

— Bu yil esa, Shotursun,
G'ayrating yo'q unchalik,
Berilmassan deb edim
Yalqovlikka bunchalik.
Ahvolimni so'rmading,
Oqlamading tanamni,
Qurt-qumursqa talaydi,
Ertadan kech mevamni.

Olmaning bunday ayanchli ahvoli Shotursunga qattiq ta'sir qiladi va u o'z xato-kamchiliklarini to'la anglaydi. Shoir o'quvchida Shotursunga nisbatan mehr uyg'otadi, undan o'rnatilgan olishga chaqiradi.

Zafar Diyorning uchinchi to'plami 1939-yilda „She'rlar“ nomi bilan bosilib chiqdi. Uning bu to'plami mavzu jihatidan bolalarbopligi, qiziqarli mazmun va obrazli ifodalari bilan ajralib turadi. Bu esa Zafar Diyorning ijod sirlarini tobora mukammal egallab borayotganini, bolalar va yoshlar hayotini yaxshi o'rganib, ular uchun puxta, barkamol asarlar yaratish yo'lida tinmay ijodiy mehnat qilayotganini ko'rsatadi.

To'plamdagi „Amudaryo bo'yida“ she'rida shoir o'lka chegarachilarining lirik obrazini mahorat bilan chizgan. She'rida bolalarni chegara soqchilarining hayoti, ularning mas'uliyatli va faxrli burchi bilan tanishtiradi.

„Qutb qo'shig'i“ she'rida esa shoir olam yaralgandan buyon hech kim borib ko'rmagan qutbni egallagan bugungi kishilarning jasorat-u kuch-qudratini yusak muhabbat bilan kuylaydi.

Zafar Diyor ko'p she'rlarida vatanparvarlik, Vatanga muhabbat g'oyalari ilgori suradi. Bolalarni Vatanning munosib farzandlari bo'lib kamol topishga undaydi. Buning uchun ularga bilim manbayi bo'lgan kitobni sevib, fan asoslarini chuqur egalashlari zarurligini uqtiradi. Bu g'oyani „Kitob, mening do'stim-san“ she'rida shunday tasvirlaydi:

Varaqlasam bir boshdan
Quvna bahrin ochilur,
Oltin harf-so'zlardan
Totli ma'no sochilur.
Shuning uchun deymanki:
Kitob, mening do'stim-san!

Zafar Diyor kitobning mohiyatini bolalar ongiga oson singdirishda jonlantirish vositalaridan ustalik bilan foydalana olgan. Shoir kitobni bola tilidan shunday ta'riflaydi:

Har sahifang men uchun
Bir hikoyat so'zlaydi,
— O'qib, odam bo'lg'in, — deb
Yaxshi niyat ko'zlaydi.

Shoir kitobni bolaning eng yaqin, mehribon do'sti, g'amxo'r o'rtog'i deb ko'rsatgach, uni jon-dildan sevgan bolaning jonli qiyofasini chizadi:

Seni jondan sevaman,
Meni tilga o'rgatding,
Hadya qilib ilm-fan,
Yorug' yo'llar ko'rsatding.

Shoir kitobning mohiyatini bolalarga chuqurroq anglatishda, uni ta'sirchan qilib gavdalandirishda: „Baxtim kular kitobdan“, „Quvna bahrin ochilur“, „Yosh o'ynoqi ko'zlarim shuur olar kitobdan“ kabi istioralarni ishlatib, she'rning badiiy ta'sirchanligini yanada oshirgan.

Zafar Diyor ikkinchi jahon urushi yillarida hozirgi „O'zbekiston ovozi“ gazetasida adabiy xodim bo'lib ishladi. Ayni chog'da, u tinmay samarali ijod etdi. Shoining „G'unchalar“, „Serquyosh o'lka“, „Ona qo'shig'i“, „Bizning oila“, „Qahramon“, „Tankist“, „Ulug' bayram“, „Qurol bering menga ham“, „Qahramonning kelishi“, „Biz yashamoq istaymiz“, „Qo'riqchilikda“ singari jangovar she'rlari shu yillarda yaratilgan.

Zafar Diyor baxtli bolalarning go'zal bog'lardan, chamanzorlardan, rang-barang qullardan, bahordan olgan quvonchini „Bahor keldi“, „Orzu“, „Qaldirg'och“, „Qushlar haqida qo'shiq“, „Binafsha“ kabi she'rlarida sodda, ravon tilda, ohangdor, yengil qofiyali, o'ynoqi misralarda shoirona talqin etadi va ular qalbiday hayotga mehr uyg'otadi.

Zafar Diyor bugungi o'zbek bolalar dramaturgiyasi taraqqiyotiga ham barakali hissa qo'shdi. U bolalar hayoti haqida „Baxtli yoshlik“, „Yosh vatanparvarlar“, „Omonat“, „Uch og'ayni“ kabi qator dramalar ham yozgan.

O'zbek bolalar nasrini rivojlantirishda Zafar Diyor ham o'z hissasini qo'shgan. Uning „Jo'natish“, „Cho'pon qizi“, „Nojo'yaliklar“ kabi hikoyalari shular jumlasidandir.

Zafar Diyor bolalar adabiyotining hamma janrlarida qalam tebratdi. U bolalarning turmushi, talab-ehtiyojlari hamda orzu-tilaklarini, turmushini, ularning ruhiyatini puxta bilganligi uchun bolalarning yoshiga, ong tushunchasiga moslab, g'oyaviy-badiiy jihatdan puxta asarlar yaratdi.

Shoir o'zining qo'shiq va she'rlarida hamda boshqa asarlarida yosh kitobxonlarni ulug' yurtimizning behisob boyliklari bilan faxrlanishga, kelgusida yaxshi hayot bunyod etishlari uchun astoydil kurashuvchi, ongli, madaniyatli, vatanparvar kishilar bo'lib yetishish uchun a'lo baholar bilan o'qishga chaqiradi. U yosh avlodni mehnatga muhabbat bilan qarashga, rostg'oy va intizomli bo'lishga undadi, ularda vatanparvarlik, do'stlik tuyg'ularini o'stirishga katta e'tibor berdi. Uning asarlari davr bolalari va yoshlari uchun zavq bag'ishladi, ularni o'qish-o'rganish va kamol topish uchun kurashga ruhlantirdi.

O'zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga she'r va qo'shiq, doston va ertaklari bilan juda katta hissa qo'shgan Zafar Diyorning asarlarini bolalar hamon sevib o'qiydilar va yuksak qadrlaydilar.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Zafar Diyor o'zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga qanday hissa qo'shgan?
2. Zafar Diyor o'zining she'riy asarlarida bolalarni nimaga chaqirdi?
3. Zafar Diyor drama janrida qanday asarlar yaratdi?

Shukur Sa'dulla

(1912 — 1972)

Shukur Sa'dulla kichkintoylarga katta estetik zavq-shavq bag'ishlaydigan zabardast she'rlari, yosh kitobxonni yaxshilikka o'rgatuvchi ertak-dostonlari, a'lo o'qishga, davrimizga sadoqatli kishilar bo'lib kamol topishga da'vat etuvchi badiiy pishiq hikoyalari, o'tmish hamda davrimiz bolalari hayotidan olib yozilgan pyesalari, yosh qalblarni larzaga soluvchi qissalari bilan hamma yoshdagi bolalarning qaddron va suyuqli yozuvchisi bo'lib qoldi.

Shukur Sa'dulla 1912- yilning yanvarida Jizzax shahrida xizmatchi oilasida dunyoga keldi, boshlang'ich ma'lumotni ona shahridagi Narimonov nomli maktabda oldi. 1924- yilda Samarqand pedagogika bilim yurtida tahsil oldi, so'ngra Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston davlat universitetida o'qidi. 1931 — 64- yillarda Shukur Sa'dulla O'zbekiston davlat va „Kamalak“ („Yosh gvardiya“) nashriyotlarida muharrir, bo'lim boshlig'i, bosh muharrir o'rinbosari, bosh muharrir, direktor vazifalarida mehnat qilib, bolalar uchun adabiy-badiiy kitoblarni nashr etishga o'zining barakali hissasini qo'shdi.

Sh. Sa'dullaning birinchi she'rlar to'plami 1932- yilda „Hayqiriq“ nomi bilan bosilib chiqdi.

„Hayqiriq“ning maydonga kelishi shoir ijodida juda katta voqea bo'ldi. Adabiy jamoatchilikning bu kitob haqidagi fikr va mulohazalari yanada chidam, qunt bilan ijod qilishga, o'z ustida ko'proq ishlashga, izlanishga, eng muhimi hayotni o'rganishga va shu asosda ijod etishga chorladi. Sh. Sa'dulla butun umri davomida bunga amal qildi. Qirq yildan ortiqroq hayotini ijodga bag'ishlagan san'atkorning „Uch ayiq“, „Ayyor chumchuq“ (1935 — 1936), „Yoriltosh“ (1939), „Ikki sandiq“ (1942), „Sen nima qilding?“ (1942), „Shirin kun“ (1946), „She'rlar“ (1955),

„She'rlar va ertaklar“ (1957), „Pyesalar“ (1995), „Dastyor qiz“ (1960), „Sening alboming“ (1962), „Ozoda“ (1969), „Koman-dinning boshidan kechirganlari“ (1962), „Kachal polvon“ (1963, 1966, 1967, 1986), „Ism qo'yilmagan xat“, „Sening bayraming“, „Mening aziz bolalarim“ kabi kitoblari bosilib chiqdi.

Dramaturg Shukur Sa'dulla tomonidan yaratilgan „Yoriltosh“, „Gulxan“, „Bizning bog'chamiz“, „Dalada bayram“, „Vatan ishq“ (dramaturg Z. Fatxullin bilan hamkorlikda yozilgan), „Ikki bilaguzuk“, „Zubayda“, „Afsona yaratgan qiz“ pyesalarini tomoshabinlar yaxshi bilishadi.

Quvnoq va jo'shqin asarlar kuychisi bo'lgan Shukur Sa'dulla o'zining juda ko'p she'r, qo'shiq, ertak, ertak-doston, pyesalarini kichik maktab yoshidagi bolalarga bag'ishlagan.

Shukur Sa'dulla tabiat kuychisi sifatida ham e'zozlanadi. Shoir so'lim bahorni ko'pgina she'rlarida qalamga olib, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarni hayot bilan tanishtiradi, ularda olamni tushunish qobiliyatlarini o'stiradi.

Odatda, boychechak qor erib-erimasdanoq ko'zga tashlanadi. Buni ko'rgan odamlar „Ha, bahor yaqinlashib qolibdi“, deydlar. Shoir „Boychechak“ asarida shu fikrni lo'nda qilib chizib beradi:

Ochildimi boychechak,
Endi har yon gul demak,
Chunki bahor elchisi —
Shu mitti gul — boychechak.

Albatta, boychechak paydo bo'lganidan keyin bahor boshlanadi, yomg'ir ustiga yomg'ir yog'adi. Yomg'ir tabiat husniga husn qo'shadi, odamlar ruhini ko'taradi. Shukur Sa'dulla „Yomg'ir yog'aloq“ she'rida bahor yomg'iriga muhabbat bilan munosabatda bo'ladi. Bu yomg'ir ekin-tikinar uchun koni foyda ekanligini yosh kitobxon qalbiga yetib boradigan darajada quvnoq va sho'x misralarda yaratadi:

Yomg'ir yog'aloq,
Yam-yashil o'tloq,
Endi ekinlar
Chiqqar quloq...
Yomg'irdan foyda
Maysaga, donga.
Yurt serob bo'lar,
Oq bug'doy, donga.

Shukur Sa'dulla „To'rt fast“ she'rida yil fasllarining o'ziga xos xususiyatlarini ahamiyatli detallar yordamida yoritadi. Ularning jozibasi, tabiatga alohida ko'rk bag'ishlashi, insonlar qalbiga ta'siri xususida bolalarbop xulosalar chiqaradi:

Milt etib chiqdi quyosh,
Dedi: — Do'stlar, qish odosh.
Ko'rsak, yo'q qora bulut,
Yer yuzi ko'k gilam — o't.

Shukur Sa'dulla bahorni yaratuvchi, insonlarga estetik zavq va mehnat in'om etgan fasl deb ta'riflagach, ko'rkam yoz fasli bilan bolalarni tanishtirishga o'tadi. Yoz kelishi bilan xursand bo'lgan bolalarning sevinchini shoir shunday ifoda etadi:

Keldi ko'klam kabi soz,
Bizlar sevgan issiq yoz.

Shoir Vatanimizning boyligiga boylik qo'shgan, mehnatkashlar dasturxonini bezovchi noz-ne'matlarni vujudga keltirgan, „to'qson xil mevalarni pishirib“, „yangi dunyolar ochgan“ kishilarni zo'r muhabbat bilan, ajoyib misralarda ulug'laydi:

Ekin o'sdi yerlarda,
Bug'doy pishdi qirlarda...
Poliz to'la bodring,
Bog'bon, tez uzib bering!
— Sabr qiling siz andek,
So'yib beray handalak.

Shukur Sa'dulla yoz faslini ulug'lash bilan kuzning ham o'ziga xos fazilatlariga to'laligini tabiatning oltin davri deb ta'riflaydi, kuz faslining o'ziga xosligini quyidagi tasvirlar orqali ochadi:

Quyosh tushar taftidan,
Qo'rqib qishning aftidan.
Sarg'ayadi ko'katlar,
Barg to'kadi daraxtlar.
Hosil yig'ib olinar,
Qishga zamin solinar.

Shoir qish faslining ham o'ziga xos chiroyli gashti borligini, kishilarda zavq-shavq uyg'otishini lirik bo'yloqlarda ko'rsatadi:

Dala-dashtda tindi ish,
Keldi mehmon bo'lib qish.

Qish emas, u — qorbobo,
Sovg'alari bor bobo...
Xuddi yozdag, bahorday —
Iliq, kuzgi nahorday.
Qor yog'ar, kecha-kunduz,
Suv sovqotib kiygan muz.

Shukur Sa'dulla ikkinchi jahon urushi davrida yanada barakali ijod etdi. „Sen nima qilding?“, „Ona va bola“, „Shohista“ to'plamlarini nashr ettirdi. Bu davrda shoir she'riyatida bolalar kutgan voqealar o'z aksini topganligini ko'ramiz. Mavzu rang-barangligi shoirning fikrlash doirasi kengligidan, bolalarni jon-dilidan sevishidan, ona-Vatanga cheksiz mehr-muhabbatidan dalolat berib turibdi. Buni „Sen nima qilding?“, „Bizning qahramon“, „Otlilar“, „Mehmon qiz“, „Uning hikoyasi“, „Yetim emassan“, „Razvedkachi Kolya Kulikov“, „Shohista“ kabi asarlari misolida ochiq-oydin ko'rishimiz mumkin.

Bu she'lar ichida „Shohista“ asari alohida ajralib turadi:

Ko'k chirog'i oy so'ndi,
Barglarga shabnam qo'ndi.
Tong oqarar ohista,
Turar sakrab Shohista.

Bu misralarda shoir Shohista ismli jaiji qizchaning mehnatga muhabbati, g'ayrati, bog'idagi uzumlarni qanchalik mehr qo'yib parvarishlashi, shu bilan birga, uning frontda odamxo'r yovlarga qarshi kurash olib borayotgan otasiga bo'lgan mehr-muhabbatini badiiy bo'yloqlar bilan ifodalab beradi. Shohista asadek tovlanib pishgan uzumidan dadasiga sovg'a hozirlaydi:

So'ngra pochtaga bordi,
Dadasiga yubordi.
Dadasi botir jangchi,
Shohistaning quvonchi.

Shukur Sa'dulla „Egizak“, „Sen menga do'st, men senga do'st“, „Ulug' shahar“ (turkum), „Hovlimizning bolalari“ kabi qator she'rlarida do'stlik g'oyalarni ilgari suradi.

Shoirning juda ko'p she'rlari maktab darsliklarida, qo'llanmalarida uzoq yillardan beri nashr etilib kelinayotir. „O'yin“, „Lola va mushuk“, „Bahor keldi“, „Vatanim“, „Dastyor qiz“, „Ozod diyor“, „To'rt fast“, „Qush tili“ shular jumlasidandir.

Shoir ijodida hajviy she'rlar ham bir talay: „Shalabbo“, „Anqov“, „Injiq“, „Ivrsiq“, „Bizning oyi“ kabi asarlarida shoir

dangasa, o'z ustida ko'p ishlamaydigan, o'qish, izlanishni yoqtirmaydigan, injiq, ivirsiq bolalar ustidan qattiq kuladi.

„Ivirsiq“da shoir o'yinqaroq, kun bo'yi koptok o'ynab, uyya berilgan vazifasini bajarish, o'z vaqtida uyqudan turish o'rniga qotib uxlab darsdan kech qolgan Siddiq ismli bolaning maktab o'quvchilariga xos bo'lmagan qiliqlarini fosh qiladi:

Daftari ochiq-sochiq,
Qolgan vazifa chala.
Soat yurar: chiq-chiq-chiq,
Yechilmagan masala.
Yana jiringlab soat,
To'qqizga zang uradi.
„Ivirsijon“ betoqat —
Endi shoshib turadi.

Shukur Sa'dulla xalq og'zaki ijodini sevgan va undan ijodiy foydalangan shoirlardan biri edi. U „No'xatpolvon“, „Laqma it“, „Ayyor chumchuq“, „Chol bilan bo'ri“ kabi o'nlab asarlarini etaklar asosida yaratdi. Xalq ertaklarini jo'ngina she'rga solib qo'ya qolmadi. Balki unga ijodiy yondashdi.

Shukur Sa'dullaning „Komandirning boshidan kechirganlari“, „Kachal polvon“, „Aziz qishlog'im“, „Ism qo'yilgan xat“ qissalari o'zbek bolalar nasrining yaxshi namunalaridan hisoblanadi.

Shukur Sa'dullaning g'oyaviy-badiiy yuksak, bolalarbop asarlari umr bo'yi kitobxonlar qalbidayashaydi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Sh. Sa'dullaning maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga bag'ishlangan qaysi she'rlarini bilasiz?
2. Shoir o'qish, mehnat, odob mavzusida qanday asarlar yozgan?
3. Sh. Sa'dulla drama janrida qanday asarlar yaratdi?

Sulton Jo'ra

(1910 — 1943)

Sulton Jo'ra 1910- yilning 15- yanvarida Buxoro viloyatining Shofirkon tumanidagi Qag'altom qishlog'ida dehqon oilasida tug'ildi. Yetti yoshida ota-onasidan yetim qolgan Sulton dastlab boshlang'ich maktabda o'qidi. U 1924- yilda Buxoroga kelib erlar pedagogika bilim yurtiga o'qishga kirdi va uni 1930-yilda bitirdi.

Sulton Jo'ra 1931—1938- yillarda Buxoro pedagogika institutining ishchi fakultetida o'qiydi. 1938—1941- yillarda Andijondagi o'qituvchilar instituti va pedagogika bilim yurtida til va adabiyotdan dars berdi.

1942- yilda Sulton Jo'ra harbiy xizmatga chaqiriladi. U dushmanga qarshi ham qurol, ham qalam bilan mavdonavor jang olib bordi. 1943- yilning 14- noyabrda Belorussiya tuprog'ida nemis-fashist bosqinchilariga qarshi janglarning birida jangchi-shoir qahramonlarcha halok bo'ldi.

Sulton Jo'raning dastlabki she'rlari 1933- yilda Buxoro yosh shoirlarining „She'rlar“ to'plamida nashr etildi. Uning 1939- yilda „Fidokor“, 1941- yilda „Moskva“ she'riy to'plamlari, 1942- yilda „Iroda“ nomli pyesasi nashr etildi. Iste'dodli shoirning vafotidan so'ng 1951- yilda rus va o'zbek tillarida „Tanlangan asarlar“, tinch qurilish yillari davrida „Havorang gilam“, „Zangori gilam“, „Bruno“, „Parvoz“, „Qaldirg'och“, „Tanlangan asarlar“ kitoblari bosilib chiqdi.

Ikkinchi jahon urushi davrida yaratgan asarlarida fashist gazandalarining butun yovuzliklari ochib tashlandi, ularda yovga qarshi la'nat va nafrat tuyg'ulari davr kishilarining yuksak vatandashlik ruhi bilan hamohang yangradi. „To'pchi Muhammad“, „Pulemyotchi ovozi“, „Chavandoz“, „Uch og'ayni

botirlar“, „Nayzamiz“ (1941), „Qahramon Qo‘chqor“ (1942), „Jahon seni olqishlar“, „Berlin aptekasida“ (1943) she‘rlari shular jumlasidandir.

Sulton Jo‘ra kattalar uchun jo‘shqin lirik she‘rlar, yirik dos-tonlar yaratish bilan birga, bolalarga atab ham ajoyib asarlar yozdi.

Shoir-pedagog Sulton Jo‘ra bolalar uchun yozgan asarlarida baxtli bolalik, Vatanga muhabbat va dushmanga nafrat, mehnat ahllariga e‘tiqod tuyg‘ularini ifodaladi. Ayni chog‘da, u yaxshi va a‘lo baholarga o‘qish uchun kurashish, rostgo‘y va intizomli bo‘lish, madaniy va pokiza kiyinish, savodxon va chiroyli yozuv malakasini egallash kabi ta‘lim-tarbiyaviy masalalarni ham badiiy vositalarda talqin etdi. Bunday g‘oyalari shoirning „Yozgi yomg‘irdan so‘ng“ (1936), „Qizlar“, „A‘lo“ va „Yaxshi“ning maqtovi“, „Zangori gilam“ (1939), „Lola“, „Oy nechta?“, „Tinish belgilarining majlisi“, „Cho‘ntak“, „Sirkda“ (1940), „Qarzdor“, „Qaldirg‘och“, „Yolg‘onchi“, „Dengiz tagida“ (1941), „Sog‘inib“ (1942), „Sog‘inchli salom“, „Salom xat“ (1943) kabi asarlarida o‘z ifodasini topdi.

U o‘z asarlarida bolalar va maktab hayotini, ularning o‘qishi, ko‘cha va oilada o‘zini tutishini haqqoniy aks ettirdi. Shoir yosh kitobxonning diqqatini o‘ziga tortuvchi asarlar ijodkori sifatida tanildi.

Bolalar ilmiy-ommaviy mavzularda yozilgan san‘at asarlarini ham sevib o‘qiydilar. Sulton Jo‘raning bunday mavzudagi asarlaridan biri „Oy nechta?“dir. Bunda shoir kichiktoylarning orzu-umidlarini ona va bolalarning suhbatlari orqali ifoda etadi:

Ona dedi:

— Yotinglar endi,

Faqat bitta osmonning oyi!

Katta bo‘lgach, aylanaylarim,

Oyning o‘zin minib ko‘rarsiz.

— O‘shanda-chi, oyjon, bizga,

Katta totit olib berarsiz.

„Mamatning kechirmishi“ she‘rida shoir Mamatning ichki-ruhiy kechinmalari, ishqomlasligi, yalqovligi, to‘ngligi orqasida darslardan qolqoq bo‘lib, iztirob chekishini ishonarli aks ettirgan. Mana, hamma uxlagan, ammo tanho Mamat uyg‘oq. Shoir uning ana shu daqiqalardagi qalb iztirobini, ruhan qiynalayotganligini, notinch ruhiy holatini sodda, ravon misralarda tasvirlaydi.

¹ Toti — ot.

Shoir qoloqlik sabablarini birovdan emas, balki qahramonining o‘zidan qidirtiradi va buni Mamatning o‘zini gapirtirish orqali ochadi.

Qoloqligi sababli ruhan azob chekib, qiynalib yurgan Mamat o‘jarligi, o‘zboshimchaligini tan olib, do‘stlari yordamida oyoqqa turib, endilikda aytoidil o‘qishga ahd qiladi:

— Bo‘ldi... Men bas qildim yalqovlikni,

Do‘stlarimday olay bilimni.

Achchiq tajribamning o‘zi saboq,

Ol, darsxonam, ishq dilimni!

Bor kuchimni berayki, bu „yomon“

Yondashmasi menga ertadan.

Nomim Mamat bo‘lmay ketsin agar,

Va‘da qilgan bo‘lsam jo‘rttaga!

Sulton Jo‘ra qissadan hissa chiqarib, a‘lo o‘qish katta ahamiyatga ega ekanligini bolalarga uqtiradi:

A‘lo o‘qish o‘zi yuksak shuhrat,

Har shuhrating tillarda doston.

She‘rda barcha tasviriylar vositalari g‘oyaviy, badiiy niyatni yorqin amalga oshirishga qaratilgan. Shoir tabiat lavhalarini, go‘zal hayotiy tasvirlar vositasida qahramonning ichki holatini ochadi va ta‘sirchanlikka erishadi:

Barcha uxlar...

Kumush ariqchani

Eshitilar shildir-shildiri,

Yaproqlar ham „alla“ deb tebratar

Sirtlariga qo‘ngan oy nurin.

„Mamatning kechirmishi“da yalqovlikni tashlab, a‘lo o‘qishga mahkam bel bog‘lagan bolaning ijobiy namunasida o‘z kuchiga ishonish, nuqsonlarga tanqidiy qaray bilish g‘oyat katta kuch degan ta‘lim-tarbiyaviy, pedagogik o‘g‘it ilgari suriladi.

Ta‘lim-tarbiya sohasida yozma nutq san‘atini egallash eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ba‘zi o‘quvchilar grammatik mashqlar bilan jiddiy shug‘ullanmasligi, badiiy adabiyotni kam o‘qishi natijasida yozma ishlardan oqsaydilar. Chiroyli yozuv qoidalarini buzib, xunuk xat yozishdan tashqari, turli xatolarga yo‘l qo‘yadilar. Pedagog-shoir Sulton Jo‘ra ta‘lim-tarbiya ishidagi bunday nuqsonlarni tugatishda o‘quvchilarga yordam berish maqsadida „Kimning xati chiroyli?“, „Tinish belgilarining majlisi“, „Harflar paradi“ she‘rlarini yozdi.

„Kimning xati chiroyli?“ she’rida bolaning sog’lom, baquvvat bo’lib kamol topishida, yozuvining go’zal bo’lishida partada to’g’ri o’tirish qoidasiga qat’iy rioya qilish katta ahamiyatga ega ekanligini ham uqitirib o’tadi:

O’tirishim to’g’ri, soz,
Qoidaga juda mos.
Ko’kragimni men sira,
O’ltirganim yo’q tirab!
Chiroyli yoz, yozsang xat!
Chunki bu ham zo’r san’at...

Shoir ijodiy faoliyatida „Tinish belgilarining majlisi“ she’ri katta ahamiyatga ega. She’rida o’zbek tilining eng muhim qoidalar — tinish belgilarining vazifalari bolalarga mos ravishda, jonlantirish kabi badiiy tasvir vositasi orqali ifoda etiladi. Unda har bir tinish belgisi jonlantirilib, qo’llanishiga mos tarzda gapitiriladi va o’ziga xos joyiga qo’yiladi. Bu holat kitobxonda aniq tasavvur hosil qiladi va shoirning pedagogik, badiiy mahoratini egizak holda namoyish qiladi.

Shoir she’rida o’xshatishdan ham ustalik bilan foydalanib, undov belgisini mirzaterakka, nuqtani koptokka; so’roq belgisini o’roqqa, zirak taqqan quloqqa, vergulni kichik to’qmoqqa, qo’shtirnoqni qiziqchilarga, tireni gugurtga o’xshatib, shoirona tasvirlaydi. Gapda esa nuqta „fikrlarning stansiyasiga“, vergul „fikrlarning razyezdi“ (to’xtab uchrashadigan joy)ga o’xshatiladi. Bunday o’xshatishlar tinish belgilari qoidasini oson o’zlashtirishga yordam beradi.

So’roq belgisi:

Uqdingizmi? Yetadimi? Bormi savol?

Yoki o’zim so’rayinmi sizdan savol?

Vergul:

Gar undalma gapda kelsa qoq o’rtada,

Uning ikki yonboshida men jo’rttaga,

„Qani endi undalmaxon, qoqchi boq-chi“ —

Deb bo’lurman yubormayin unga soqchi,

Gar undalma gap so’ngida kelsa, u choq,

Undan oldin qo’yilarmen, tushun o’rtiq!

Qo’shtirnoqlar:

Mana rais: — „Vaqt tamom, to’xtangiz!“

Deb qoldi-ku, mayli, endi yo’q gapimiz.

Tire:

Biroq shartim — so’z qolmasin o’lda-jo’lda.

Ko’rinib turibdiki, shoir tinish belgilarining xususiyatlarini tasvirlabgina qolmay, unga muvofiq misollarni ham she’riy yo’l bilan ko’rsatgan. Shuning uchun bu she’rni ko’rgazmali she’r deyish va undan darslarda ijodiy foydalanish mumkin.

„Yolg’onchi“ dostonida bolalarni rostgo’y bo’lishga, yaxshi va a’lo o’qishga chaqiriladi. Doston qahramoni No’mon maktabda ta’lim-tarbiya qoidasini buzuvchi, o’qituvchi va ota-onasiga nisbatan hurmatsizlik qiluvchi bola sifatida gavalanadi. Shoir, No’mon qoniqarsiz o’qishga qaramay, o’zini tuzatish o’rniga o’qituvchiga zarda qilishi, yolg’on gapirishi, o’jarligi, dars tayyorlamasligi va ishyoqmasligini turli hayotiy parchalarda juda ishonarli tasvirlaydi. Chunonchi, No’mon o’qituvchi yozib bergan xatni yirtib tashlab, „2“ baholarini yashirib, o’zini a’lochi qilib ko’rsatib, beodobligini fosh etadi.

No’mon o’qituvchi va ota-onasi ta’sirida butun kamchiliklarini anglab yetadi, yaxshi o’qishga va’da beradi va va’dasining ustidan chiqadi. Doston o’z kamchiliklarini anglab, o’qishga astoydil berilgan No’monning ijobiy xatti-harakatini ulug’lash bilan tamomlanadi.

Sulton Jo’raning „Havorang gilam“ ertagidagi qahramon Rahimdir. U o’tmishda og’ir kulfatlarni boshidan kechiradi.

Rahim zindondan qochib, uyiga kelsa, na xotini, na qizi bor. Uning xaroba uyini shoir:

Uy o’rmi bir devor!

Atrofi o’t — tikanzor, —

deb tasvirlaydi. G’azabda yongan Rahim zulmkorlarga qarshi kurashga bel bog’laydi. Ertakda shoir asar qahramoni Rahimning hayoti haqida hikoya qilgan ekan, uning e’tiborga loyiq eng muhim belgisini — xalq bilan chambarchasligini ko’rsatadi.

Dostonda yovuzlarga qarshi bir tan, bir jon bo’lib kurashgan xalq ozodlikka chiqadi, zulmkorlarni tag-tugi bilan yo’q qilib, baxtli hayotga erishadi. Shoir „mozorday jimjit“, „qushlar uchsa qanoti, inson yursa oyog’i“ kuyadigan bepoyon dasht-cho’llarda endi yangi hayot qaynayotganini tasvirlab, bularning hammasi Rahimlarning ijodiy mehnati tufayli yuz berganligini bolalarga hikoya qiladi:

Cho’l o’rmi bog’-bo’ston,

Rang-barang bir guliston...

Qo’ng’iroqday shalola,

Oy kabi nurli dala...

Daryoni qilib qamal,

O'tkazishgan zo'r kanal...

Xullas, go'yo bu — sara

Va ajoyib manzara

O'xshardi boqqan sari

Gilamchaki — zangori!..

Ko'rdi: ko'm-k'o'k keng dala,

Unda ishlar bir gala

Son-sanoqsiz er-xotin,

Ekardilar zar-oltin...

Xalq ommasining mehnati tufayli ajoyib shaharlar, cho'l o'rnida bo'stonlar yaratilishini tasvirlash orqali shoir kattalar mehnatiga bolalarning havasini oshiradi.

Sulton Jo'ra „Sog'inchli salom“ she'rida Vatanga muhabbat, dushmanga nafrat hislarini va g'alabaning muqarrarligini tasvirlaydi. Shoir „guli g'unchalari“, „oltin yulduzchalari“, „girgitten qizchalari“ga sog'inchli salom yozar ekan, ularga nemis bosqinchilarining yovuzliklari va vahshiyliklari, insoniyat boshiga solgan azob-uqubatlari, jabr-zulmi, fashistlar vayron qilgan joylardagi xalqning og'ir ahvoli, yosh bolalarning ayanchli taqdiri haqida hikoya qilib beradi. Shoir urush va uning dahshatlarini, xalqning azob-uqubatlarini o'z ko'zi bilan ko'rib, boshidan kechirgan bir kampir tilidan so'zlab, voqeaning ta'sirchanligini, bolalar ongiga tez, oson yetib borishini ta'minlaydi. Kampirning qalbi dardga to'la. G'am, alam, qasd uning butun vujudini egallab olgan. Uning so'zlari orqali fashistlar tomonidan otib o'ldirilgan qizi va nevarasining fojiasiga emas, umuman dushmanning yovuzligi, rahm-shafqatsizligi ro'yirost ochib berilgan:

Ko'zim ochsam ne ko'ray:

— Voy! „Qo'rqinchli manzara“,

Ko'krigidan qon oqib,

Yerda yotar Varvara...

Fashist jallod nayzasin

Sanchibdi ko'krigidan,

Bolaning hali yoshi

Ketmagan ki prigidan,

Bir tomonda onasi,

Bir tomonda bolasi,

Qon ichida yotibdi.

E voh, har ikkalasi!..

Urush dahshatlarining kichik bir parchasini yuqoridagiday tasvirlash bilan shoir bolalarning murg'ak dilida urush olovini

yoquvchilarga nisbatan kuchli nafrat tuyg'ularini qo'zg'atadi. Ular qalbida tinchlik, do'stlik, baxtiyorlik haqidagi ulug' maqsad, buyuk orzu hislarini uyg'otadi.

Obod qishloqlarni vayron qilgan, begunoh kishilarning umrini xazon qilgan fashistlardan qasos olishga bel bog'lagan g'azabkor otaning hayqirig'i tubandagi misralarda zo'r mahorat bilan tasvirlangan:

Ana shu Varvaraday

Qancha yosh bolalarni,

Bolalik bo'stonida

Ochilgan lolalarni

Halok etgan peslardan —

Shu jallod fashistlardan

Jon uchun jon olaman,

Qon uchun qon olaman.

Xullas, fashist yovlarni

Tor-mor etib batamom

So'ngra, jigarbandlarim,

Yoningizga qaytaman!..

Shoir his-hayajonni oshirishda xalq og'zaki ijodidan o'rinni foydalangan:

Hay, janubga uchgan qush,

Kel, yonimga bir pas tush!

Qizlarimga xat beray,

Andijonga qarab uch!

Pedagog-murabbiy va jangchi-shoir Sulton Jo'ra o'zbek bolalar adabiyotining xazinasiga o'zining ana shunday qimmatbaho asarlari bilan munosib hissa qo'shgan.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoimning tarjimai holi haqida nimalarni bilasiz?
2. „Mamatning kechirmishi“ she'ridagi Mamat obrazining tarbiyaviy ahamiyati qanday?
3. S. Jo'raning vatanparvarlik mavzusida yozilgan asarlaridan qaysilarini bilasiz?

Hakim Nazir

(1915 — 2008)

Hakim Nazir o'zbek bolalar nasrining otaxon ijodkorlaridan, kichkintoylarning sevimli adiblaridan biridir. U bolalar uchun o'ndan ziyod qissa, roman, pyesa, son-sanoqsiz hikoyalar yaratdi. „So'nmas chaqmoqlar“, „Yonar daryo“, „Kenjatoy“ qissalari, „Lochin qanotlari“ romani, o'nlab hikoyalari ko'pgina xorijiy tillarga tarjima qilinib, chet ellarda ham o'z o'quvchisini topdi.

Zahmatkash adib 1915-yilda Toshkent shahrida mahsido'z-kosib oilasida dunyoga keldi. Onasi Malika otinning maktabida boshlang'ich ma'lumot olgandan keyin, poyabzal fabrikasiga kirdi, shu bilan birga kechki ishchilar dorilfununi (industrial texnikum)da o'qishni davom ettirdi.

Hakim Nazir bolaligidan kitobxonlikka juda berilgan, gazeta va jurnallarda bosilgan asarlarni chanqoqlik bilan o'qib chiqardi. Undagi o'qish-yozishga bo'lgan qiziqish uni hozirgi „Tong yulduzi“ gazetasi tahririyatida ishlashga olib keldi. 1934 — 1935-yillardan dastlabki hikoya, ocherklari gazetada, „Yosh kuc“ jurnalida bosilib chiqdi. Bular havaskorlik mashqlari edi. Adib jiddiyoq asar yozish uchun hayot taassurotlaridan tashqari chuqur nazariy ma'lumot ham zarur ekanligini angladi. Kunduzi tahririyatlarda ishlab, kechki Toshkent davlat pedagogika institutida o'qidi va til-adabiyot fakultetini muvaffaqiyatli bitirdi. Biroz vaqt o'qituvchilik qildi. Adabiy ishga astoydil berildi. 1942-yildan boshlab o'n bir yil davomida O'zbekiston radio qo'mitasida bo'lim boshlig'i, bosh muharrir bo'lib ishladi. So'ng Badiiy adabiyot nashriyotida bosh muharrir, O'zbekiston yozuvchilar uyushmasida kotib, adabiy maslahatchi vazifalarini bajardi. Mazkur vazifalarni yozuvchi ijodiy ish bilan qo'shib olib bordi.

Qunt, chidam bilan o'z ustida ishlashi, tinimsiz ijodiy izlanishi tufayli Hakim Nazir bolalar yozuvchisi sifatida kitobxonlarga tanildi. 1940-yilda „Kenja“ (yangi nomi „Quyosh qachon tutiladi?“), 1946-yilda „Salim ota“ nomli hikoyalari respublika tanlovlarida sovrindor bo'ldi. 1951-yilda esa rus tilida chiqqan „Мальчики из кишлака“ hikoyalar to'plami Moskvada bo'lib o'tgan tanlovda mukofot oldi.

Sevimli yozuvchimizning ijod yo'liga sinchiklab nazar tashlasak, uning dastlabki ijodiy izlanishlari hikoyachilikdan boshlanganini ko'ramiz. Uning birinchi kitobi „Qishloqdagi jiyanlarim“ ham hikoyalardan jamlangandir. Hikoya janri yozuvchi bilan yosh kichikbolalar olamini birlashtirishda bamosoli bir ko'priq bo'ldi. Bu ko'priq orqali Hakim Nazir bolalarning boy, go'zal, quvnoq, ajoyibotlarga to'la dunyosiga kirib bordi. Bir-biridan ta'sirli, bir-biridan o'qimishli, bolalarcha jonli hikoyalari dunyo yuzini ko'rdi. Bularda kichkintoylarning quvonchlariga to'la turmushi, his-tuyg'ulari, o'qishi, xulq-odobi, kattalarga hurmati, mehnatga munosabati, milliy qadriyatlar o'z badiiy ifodasini topdi. Hikoyalarda yozuvchining kichkintoylar yoshi, saviyasi va ruhiyatini ko'rsatishga alohida e'tibor bergani ko'rinib turadi. „Qishloqdagi jiyanlarim“ (1948), „Besh baho“ (1955) „Cho'l havosi“ (1958), „Yaxshi ism“ (1962), „Meni taniysizmi?“ (1963), „Bolajonlarim“ (1964) nomli hikoyalar to'plamlari birin-ketin e'lon qilinib, bolalar va o'smirlarning ma'naviy mulkiga aylandi.

Hakim Nazirning ko'pgina hikoyalari bog'cha yoshidagi yoki endigina birinchi sinfga qadam qo'yg'an bolalar hayotini aks ettirishga bag'ishlangan. Buni adibning „Bir og'iz so'z“, „Rasmiy kitobcha“, „Davronning qushchasi“, „Qaysargina ukam“, „Yaxshi ism“, „Ikki o'rtoq“, „Bulbul“, „Qanddon“, „Igna“, „Bir tup go'za“ kabi hikoyalari misolida aytish mumkin. Bu hikoyalarda bolalar o'rta-sidagi o'zaro do'stlik, axloq-odob, a'lo o'qish, jamoat ishlarida faollik ko'rsatish, kattalarning yumushlariga ko'maklashish, qushlar va jonivorlarga g'amxo'r bo'lish, orzu-umidlari qanotida yashash va boshqa masalalar aks etganini ko'ramiz.

Bolalarda orzu-umid, yaxshilik sari intilish kattalarga nisbatan kuchliroq bo'ladi. „Yaxshi ism“ hikoyachasida adib xuddi shu to'g'rida so'z yuritadi.

Shoira endigina birinchi sinfga qadam qo'yg'an. U hali maktab qonun-qoidasini yaxshi bilmaydi. Shuning uchun qizcha maktab

o'qituvchisi Zuhra yulduziga raketa uchirilganligi to'g'risidagi axborotni gazetadan o'qib berganida butun sinfni boshiga ko'tarib:

— Topdim! Topdim! Topdim! — deya ovozinig boricha baqirib yuboradi.

Ayon bo'lishicha, kecha Shoiraning onasi unga singilcha tug'ib bergan bo'lib, chaqaloqqa nima deb ism qo'yish muammo bo'lib turgan ekan. Shoirada havas yaxshi, niyat kuchli. Unga raketa va, ayniqsa, Zuhra yulduzi yoqib qoladi. Shu onda singilchasiga Zuhra deb ism berish fikri tug'iladi. Bu haqda u butun sinfga so'zlab beradi.

„Yaxshi ism“ning ahamiyati shundaki, o'quvchining Shoiraga, tamlagan ismga, qudratli texnikaga, shirinsuxan muallimaga va otaga bir umr havasi keladi.

Bolalarga har tarafлама to'g'ri ta'lim-tarbiya berish, tushuntirish, o'rgatish, ularda o'qish va mehnatga ko'nikmalar hosil qilish kattalarga bog'liq. Kichikintoylarning otaxon adibi „Bulbul“ hikoyasida bu masalaga katta e'tibor beradi. Ona tabiatga, qushlarga mehribonchilik qilish g'oyasi bu asarning asosini tashkil etadi.

Qobiljon qushlarni ehtiyot qilish, e'zozlash kerak ekanligini, ularni urish, ozor berish yomonligini tushunib yetmaydi. Shu sababli qo'shni hovliga kelib sayragan bulbulni kesak otib urmoqchi bo'ladi.

Olim aka ishdan qaytganda Qobiljon qo'shnilarinikiga bulbul kelganidan xabar beradi:

— Dada, dada! — dedi u ko'zini katta-katta ochib, — nega bizning bog'ga bulbul kelmaydi-ya?

— Qo'rqadi, — dedi dadasi.

— Nimadan qo'rqadi? — dedi u ajablanib.

— Sendan! — dedi dadasi.

— I-ya, nega endi mendan qo'rqadi?

— Axir kesak otsang, u mayib bo'ladi-da! Bu ishing yaramaydi, deb aytib edim-ku.

Qobiljon indamay, o'ylanib qoldi: endi nima bo'ladi? Rostdan ham bulbul uning bog'iga hech kelmamikan-a?

— Kesak otmasam keladimi, dada? — dedi oxiri Qobiljon.

— Albatta, keladi, — deb ishonitirdi dadasi.

— Bo'pti! — dedi Qobiljon va shu paytdan boshlab qushlarga kesak otmaydigan bo'ldi.

Adibning maktab yoshidagi kichik bolalarga yozgan juda ko'p hikoyalari kitobxonni ona yurtini sevisha, mehnatkash bo'lishga, mehnat ahlini, ota-onani e'zozlashga, kasb-hunar egasi bo'lishga chorlaydi. „Bir tup g'o'za“ hikoyasida yosh qahramonlarning xalq boyligiga bo'lgan munosabatlari g'oyat hayotiy detallar, jonli, qiziqarli voqealar asosida ifoda etiladi.

Muallif hikoyada qahramonlar xususiyatiga alohida e'tibor beradi. Abdusamad cho'rtkesar bola. Goho ba'zi gaplarni shartta aytib yuboradi (sigirni qidirib yurganda Qoraboy akaga qilgan muomalasini esga oling). Karim sofdil, to'g'ri bola. Shu bilan birga, serharakatligi bilan boshqalardan ajralib turadi. Bu holni biz Karimning xatti-harakatlari, qiliq, odatlari, so'zlari, o'rtoqlari bilan munosabatlarga ko'ramiz.

Muallif „Qishloqdagi jiyanlarim“ to'plamidagi „Valijonning dadasi“ hikoyasida bolalarning jangchilarga hurmat va muhabbatini tasvirlaydi. Buni ikkinchi jahon urushidan qahramon bo'lib qaytgan Valijonning dadasini butun qishloq ahli zo'r hurmat va katta tantana bilan kutib olganini ko'rsatish orqali ochadi.

„Boshhoq“ hikoyasi bolalarning o'qishdan bo'sh vaqtlarida otionalarga yordam berishlarini Azimjon, Mamat, Salimjon, Toshilla obrazlarida gavdalantiradi.

„Jiyanimning toychasi“ hikoyasi kitobxonni qishloq bolalarining xarakterlari va hayoti bilan tanishtiradi. Mahmudjon bilan Omonning otasi paxtadan mo'l hosil olish uchun kim o'zishga kirishadi. Bolalar o'z otalarining g'olib chiqishi uchun kuyib-pishib harakat qiladilar. Mahmudjon jonidan aziz toychasini aravaga qo'shib, paxta tashishga kirishadi. Bu bilan yozuvchi qishloq bolalarining o'ziga xos xususiyatini yaratadi. Kichik bir parcha orqali katta bir voqeani — bolalarning ulug' ishlarga qo'l urganligini haqqoniy ko'rsatadi.

Hakim Nazimning aksariyat asarlari, yuqorida ko'rganimizdek, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga bag'ishlangan. Uning jami kitoblari 50 dan ortiq. Shulardan 7 tasi bolalar va o'smirlar uchun yozilgan qissalar. Muallifning birinchi qissasi — „Ko'korol chiroqlari“da urushdan keyin qishloq hayotida yuz bergan qiyinchiliklarni yengishda ota-onalarga ko'maklashgan bolalar haqida, ularning mehnatda chiniqishi, do'stlikning sinalishi aks ettiriladi. Bu qissani muallif kitobxonlar talabi asosida qayta ishlab, „So'nmas chaqmoqlar“ nomi bilan nashr ettirdi.

Hakim Nazirning „Yonar daryo“ qissasi o'zbek bolalar adabiyotining keyingi yillardagi katta yutug'idir. „Gazqaynar“ manzarasini yorqin bo'yoqlarda gavdalandirgan bu asarda o'sha davrda Qizilqum sahrosi kishilarining jasorati, jo'shqin hayoti, qahramonligi hamda bir-biriga chehrinmehlonligi tasvirlanadi, shuningdek, oiladagi bola tarbiyasi, bunda ota-onaning tutgan o'rni ko'rsatiladi. Asarda voqea o'n ikki yoshli o'quvchi Damir tilidan hikoya qilinadi. Bundan ikki yil avval otasi vafot etib, singlisi Popuk ikkovi onasining qaramog'ida qolishgan. Ko'p vaqlari ishd o'tadigan ona bolalar tarbiyasiga kam e'tibor bergan. Damir esa keksa buvisining o'ta mehribonligi, yumshoqligi tufayli o'yin-qaroq, o'qishga kamhafsala, o'jar bo'lib qolgan. Natijada, u onasiga bo'yin egmaslikka harakat qiladi.

Damirlarning uzoq qarindoshlari Sulton amaki ularning uylariga tez-tez kelib turadi, shuning uchun bolalar unga o'rganib qolishgan. Keyinchalik ota sifatida shu oilaga kirgan Sulton amaki Damir xarakterining shakllanishida muhim o'rin tutadi. Damir xarakterida iz qoldirgan ikkinchi muhim voqea uning Qizilqumga safari bo'ladi. Bu uning ko'z o'ngida yangi olam ochadi, uni mehnat quchog'ida chiniqtiradi.

Gazchilarning „G'ildirab yuradigan posyolkasi,“ „Cho'pon boboning boshchiligidan“ ochilgan „Mo'jiza quduq“, bemordigiga qaramay Sulton amaki ko'rsatgan fidokorlik, umuman, gazchilarning afsonaviy qahramonligi Damir ruhida keskin burilish yashaydi.

Yozuvchining „Kenjatoy“ qissasida hunar maktabi hayoti qiziqarli va jozibador aks ettirilgan bo'lib, o'smirlarda ishchi kasbidan faxrlanish tuyg'usini tarbiyalashga xizmat etadi.

„Tohir-Zuhra qissasi“ni olsak unda bosh muammo hayotga qadam qo'yayotgan balog'at pallasidagi o'spirin bilan qizaloqning yosh qalblarida tug'ilgan ilk sevgi kechinmalariga qaratilgan, yoniq iztiroblari tasviriga keng o'rin berilgan.

„Dadamni topib berilgan“ qissasida bir dehqon oilasi boshiga tushgan nohaqlik kichiklar nazari orqali o'tkazilib, ularning ongi va ruhiyatiga yetkazilgan salbiy ta'siri badiiy tahlil etilganini ko'ramiz va yosh qahramonlar bilan birga iztirobga tushamiz.

Hakim Nazir so'nggi kitobini „Oq fотиha“ deb atadi. Bu xotira-qissa bo'lib, bolalik sarguzashtlariga bag'ishlangan. Muallif

bezovtalik, g'ulg'ula-hayajonlarga to'la bolalik chog'lari, ko'rgan-kechirganlarini jonli lavhalarda hikoya qiladi, kichiklikda ota-onasidan olgan ilk insoniy saboqlari uchun chuqur va samimiy minnatdorchiligini izhor etadi.

Hakim Nazir 1973- yilda „Lochin qanotlari“ romanini yaratdi. Bunda urushga ketgan ota-onalarning o'rnini bosgan O'ktam, Umri va boshqa yosh vatanparvarlar timsollari gavdalandirildi. Romanni jamoatchilik iliq qabul etdi. Tadqiqotchilar „Lochin qanotlari“ romani o'zbek bolalar adabiyotida deyarli qo'l urilmagan mavzu — urush yillari kichikintoylarning buyuk g'alabaga qo'shgan hissasini ko'rsatishga bag'ishlangan yirik asar sifatida qimmatlidir, deb yozadilar.

Yozuvchining „Chiranna g'oz — hunaring oz“ nomli pyesasi ko'p yillar davomida yosh tomoshabinlar teatri sahnasida qo'yildi.

Muallifning 24 ta kitobi rus tiliga, 12 ta kitobi qozoq, qirg'iz, turkman, gruzin, arman, belorus, latish, eston va boshqa tillarga tarjima qilingan. Qator hikoyalari nemis, fransuz, ispan, bulg'or, chex, mo'g'il kabi tillarda e'lon qilingan.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Hakim Nazirning maktabgacha ta'lim va kichik yoshdagi bolalarga bag'ishlangan qaysi asarlarini bilasiz?
2. Hakim Nazir mehnat, odob mavzulariga bag'ishlangan qanday qissalar yozgan?
3. Shoir o'z asarlarida bolalarni nimaga chaqiradi?

Po'lat Mo'min

(1922 — 2004)

Bolalarning sevimli shoiri Po'lat Mo'min yoshligidanoq adabiyotga havas qo'ydi. U Toshkent pedagogika bilim yurtida o'qib yurgan vaqtida adabiyot to'garigiga faol qatnashdi. Adabiyotni qunt bilan o'qidi, o'rgandi. O'rta ma'lumot olgach, hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining o'zbek tili va adabiyoti fakultetiga o'qishga kirib, uni muvaffaqiyatli tamomladi, aspiranturada o'qidi, maktablarda o'qituvchilik qildi. So'ngra O'zbekiston davlat nashriyotida ishladi. Po'lat Mo'min qayerda ishlamasin, doimo adabiyotga muhabbat bilan qaradi, uni qunt bilan mutolaa qildi, o'rgandi. Kichik-kichik she'rilar yoza boshladi. 1944- yilda „Bahorga sayohat“ nomli birinchi she'ri bosilib chiqdi. Birinchi she'rilar to'plami esa 1949- yilda „Sayrang, qushlar“ nomi bilan nashr etildi. Kitob adabiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olindi. To'plamdan munosib o'rin olgan „Sayrang, qushlar“, „Obod o'lkam“, „Haykal“, „Alla va Jalla“ (*ertak*) singari asarlari mazmundorligi, qiziqarliligi bilan kitobxonlarning e'tiborini o'ziga jalb etdi.

Bolalarga atab ijod etish, bu sohada muvaffaqiyat qozonish uchun qobiliyat va istakning o'ziga yetmaydi. Belinskiy ta'rifi bilan aytganda, bolalar yozuvchisi bo'lib tug'ilish kerak. Bu bolalar yozuvchisi mohir pedagoglarday bola qalbining bilimdoni bo'lsin, nozik ta'b egasi, go'dak tabiati va psixologiyasining bilimdoni, mehribon va bolajon, kamtarin va samimiy, bolalarcha soddadil ham dono bo'lsin, degan mazmunni taqozo etadi. Biz Po'lat Mo'min ijodida ana shunday oliyjanob xususiyatlar mujassamligini his etamiz. Shoir butun umrini bolalar orasida o'tkazib kelmoqda. U o'z yosh kitobxonlarining o'y-fikrlarini, orzu-umidlarini yaqindan biladi. Ularning dillaridagini tillarga chiqara biladi.

Shoirning tinimsiz ijodiy mehnati tufayli „Hunardan unar“, „To'g'ri o'sgan gul bo'lar“, „Aql qayerda bo'lar?“, „O'rinbosarlar“, „Oltin nay“, „Bir yarim Karim“, „Endi adashmaydi“, „Barcha bola do'st bo'lsa“, „Rahmatga rahmat“, „Gazpolvon ertak aytar“, „Chang yutar botir“, „Do'sting qancha ko'p bo'lsa“, „Oftob va odob“, „Yaxshilarga o'xshasam“, „Bu juda soz“, „Eson va omon“, „Oltin olti oltin qo'l“, „Ustozlar izidan“, „Bolalarning baxti kulgan“, „Bir yuz bir oltin qo'l“ she'riy to'plamlari: „Chanoqovoy bilan Qovoqovoy“, „Bahodirning botirligi“, „Oq fil yo'qoldi“, „Suqatoy-konfetvoy“, „Ona bolam deydi“ kabi ertaklari, pyesalari yuzga keldi. Bu kitoblarga kirgan eng yaxshi she'r va qo'shiqlari, doston va ertaklari bolalar adabiyoti xazinasiga munosib hissa bo'lib qo'shildi, uni boyitdi. Bu asarlardan bir qanchasi jahon xalqlari tillariga tarjima qilinganki, bu faqat shoirning emas, balki o'zbek bolalar adabiyotining ham yutug'i, obro'si hisoblanadi.

Kimda-kim a'lo va yaxshi baholarga o'qish uchun astoydil intilsa, harakat qilsa, zahmat cheksa, shubhasiz, u maqsadga erishadi, samarali bilim oladi. Agar bu intilish jismoniy mehnat bilan qo'shib olib borilsa, yanada muvaffaqiyatli bo'ladi. Po'lat Mo'min ta'lim va jismoniy mehnatga bag'ishlangan she'rilarida mehnat va mehnatsevar bolalar haqida fikr yuritadi. Ba'zan ishyoqmas, dangasa, yalqov o'quvchilarni tanqid qiladi, ularning kamchiliklarini ochib tashlaydi. Masalan, „Besh oldim, besh!“ degan she'rini olaylik. Asar qahramoni uzoq vaqt past bahoga o'qib yuradi, fanlarni ko'ngildagidek o'zlashtira olmaganligidan do'stlari, ota-onasi va o'qituvchilar oldida o'zini gunohkordek his qiladi. O'quvchi bunday qiyin ahvoldan faqat ko'proq dars tayyorlashi, kitob o'qishi bilan qutulib ketishi mumkinligiga ham ishonmaydi. Nima bo'ladi-yu, bir kuni u uyga berilgan topshiriqni qayta-qayta o'qiydi, dars va kitobdan boshqa hech narsani o'ylamaslikka harakat qiladi. Natijada ertasi kuni „besh“ baho oladi. Shu-shu bola kitobni sevib qoladi. Qunt qilish, berilgan topshiriq ustida ko'p mehnat qilish lozimligini tushunib yetadi. O'zidagi bunday ijobiy o'zgarishdan xursand bo'ladi. Boladagi bu quvonch va hayajonni shoir yosh kitobxon ruhياتiga mos ravishda chizib beradi:

Shunday qilib, do'stlarim,
Aytam yurak so'zlarim,
Yurishib qoldi ishim,
Ko'payib ketdi „besh“im.

Bolalar shoirining „Tuganmas kon“, „O‘qituvchi baho qo‘yganda“, „Ko‘chalarni to‘ldirib“, „Sizga nima bo‘ldi, o‘g‘il bolalar?“, „Yuqumli „2“lar“, „Bilsa bo‘lar ekan-ku!“, „Sentabrdan kim sevinar?“ kabi she‘rlari ham a‘lo va yaxshi o‘qish uchun intilayotgan, harakat qilayotgan bolalar to‘g‘risida yozilgandir.

Ba‘zan o‘quvchi-yoshlar orasida mug‘ambir-u pismiq bolalar ham topilib qoladi. Shoirning „Qo‘l ko‘tarib qo‘lga tushdi“ degan asari ana shunday bolalarga bag‘ishlangan. Asar qahramoni aslida dangasa, ishyoqmas, qoloq o‘quvchi. U buni o‘qituvchisiga sezdirmaslik uchun har kuni dars paytida „Men aytaman, deb ko‘taradi qo‘l“. O‘qituvchi esa bolaning bunday mug‘ambirligini sezmaydi, u darsni yaxshi o‘zlashtiribdi, deb undan so‘ramaydi. Oxiri bir kuni „Mayli, ayta qol“ deydi. Shunda haligi bola savolga javob bera olmay, o‘qituvchi va o‘rtoqlari oldida izza bo‘ladi:

Darvozasiga
Urilganday gol
Qo‘lga tushganday
U ko‘tarib qo‘l.

Shoir she‘rlarida kichkintoylarning jismoniy ishga intilishlari ham yaxshi ochib beriladi. Uning „Oftob chiqdi olamga“, „Yer chopildi — javob topildi“ she‘rlari fikrimizning dalilidir. „Oftob chiqdi olamga“ asarida u xalq og‘zaki ijodidan unumli foydalangan. She‘rda bolalarning harakati, urinishi, kattalar ishiga ko‘maklashishi nihoyatda ta’sirli va shirali ifodalangan.

Po‘lat Mo‘min haqiqatan ham oftob — bu olam-olam quvonch, shodlik, mehnat, yashash, yasharish ramzi ekanligini kichkintoy bolalar timsoli orqali yanada yorqinroq, ta’sirliroq aks ettirishga harakat qiladi:

Oftob chiqdi olamga,
Chopib bordim dalamga,
Dadam ko‘chat ekardi,
Salom berdim dadamga.

Po‘lat Mo‘minning „Yer chopildi — javob topildi“ asarida mehnatdan zavqlanish tuyg‘usi yorqin ifodalangan. Asar qahramoni dastlab uyga berilgan toshpirik — misollarni ishlay olmaydi. Shunda u jismoniy mehnat qilishga kirishadi — yer chopadi, terlab-pishadi. Natijada ko‘ngli yorishadi, fikri oydinlashadi. Uyga berilgan misollarni ham yechadi, yerni ham chopadi.

Barcha savolga
Javob topildi.
Shu bahonada
Yer ham chopildi.

Po‘lat Mo‘minning „5“ baho qo‘shig‘i“, „Xursandmisiz?, Xursandmiz!“, „Sentabrim“, „Uch baho — puch baho“ singari qo‘shiqlari o‘qish, ilmiy bo‘lish mavzusiga bag‘ishlangan. O‘z ustida ko‘p ishlash, kitob o‘qish, dars qoldirmaslik „a‘lo“ o‘qishning mustahkam noydevori ekanligini shoir „Uch baho — puch baho“ qo‘shig‘ida yoritib beradi. Onalarni, keksalarni hurmat qilish, e‘zozlash („Achom-achom buvijon“, „Mehribonim onajon!“), o‘zaro hurmat, do‘stlikni joyiga qo‘yish („Bir jahon bolalarmiz“), har bir shodiyona, bayramlarni zo‘r tayyorgarlik bilan kutib olish, chevarlik kasbini bolalikdan bilib borish („Ko‘ylagim“) mavzulariga bag‘ishlab shoir o‘nlab qo‘shiqlar yaratganki, bunday qo‘shiqlar bolalarning jon-dilidir.

Po‘lat Mo‘min axloq va odob kuychisi hisoblanadi. Bu masala ko‘proq uning „Birovlar“, „Bir odamning afsusi“, „So‘zi shunaqa — o‘zi shunaqa“, „Behzodni bilasizmi?“, „Ulg‘aydimi aqlingiz?“, „Qo‘ling oltin — yo‘ling oltin“, „Birinch bo‘l, birinchil!“ kabi she‘r va qo‘shiqlarida ochib beriladi.

Po‘lat Mo‘min „Alla bilan Jalla“, „Ziyrak fil va ziqna baqqol“, „Har kimmiki o‘ziga, oy ko‘rinar ko‘ziga“, „Unutgan o‘g‘il“, „Oltin nay“, „Dono bola“, „Bilganni qari — bilmaydi pari“ singari ertak, dostonlarida xalq og‘zaki ijodi namunalaridan unumli foydalangani ko‘rinib turadi.

Po‘lat Mo‘min dostonchi shoir sifatida ham juda qadrldir. Uning „Oltin nokli bog“, „Ko‘cha — ko‘pchilik uchun“, „Eh, rosa shirin ekan!“, „Xolning jiyron velosipedi“, „Ko‘ngil istar yaxshilik“ degan poemalari allaqachon kichkintoylarning sevimli asarlariga aylanib ketgan. Shoirning dostonlarida bolalar o‘rtasidagi do‘stlik, birodarlik, o‘qituvchi va jonajon maktabga muhabbat, birlik, baynalmilallik kabi masalalar ilgari surilgan. Bolalar hayotida sodir bo‘ladigan yutuq va kamchiliklar badiiy bo‘yoqlarda, qiziqarli lavhalarda chizib berilgan. Bir so‘z bilan aytganda: maktab o‘quvchilarining hayoti zavq-shavq bilan tasvirlanadi.

Po‘lat Mo‘min o‘zining ertak-pyesalari bilan ham yosh kitobxonlar o‘rtasida shuhrat qozondi. Uning „Qovoqvoy bilan Chanoqvoy“, „Suqatoy-konfetvov“, „Ona bolam deydi, bola onam

deydi“ nomli fantastik ertak-pyesalari uzoq vaqtlardan beri bolalarning quvonchiga quvonch qo‘shib kelayotir.

Qovoqvoyning dangasaligi, lapashangligi, erkaligi, tantiqligini o‘tkir kulgi ostiga oluvchi va Chanoqvoyning bilimdonligi, donoligi va mehribon do‘stligini ulug‘lovchi „Qovoqvoy bilan Chanoqvoy“ bolalarni yaxshilikka da‘vat etadi.

Bu asardagi yaxshi fazilatlar dramaturgning boshqa bir ertak-pyesasi „Suqatoy-konfetvov“da ham ko‘ringan. Tematika va g‘oyaviy yo‘nalishi, uslubi jihatidan bu ikki asar bir-biriga yaqin. Unda ham ilm, odob, halollik va mehnatsevarlik ulug‘lanadi. Voqea Bilim xola, Janjal xola, Qurt o‘rtasidagi kurash asosida rivojlanadi.

Po‘lat Mo‘minning butun e‘tibori, ijodining mohiyati bolalarga pokiza hayot yo‘lini ko‘rsatib berishga intilishdan iborat:

Aql, Odob, Fan yo‘li,
Yo‘llarning eng ma‘quli.
Kimki yursa uch yo‘ldan,
Ishi keladi o‘ngdan.
Yo‘llar eltar maktabga,
Yetkazadi maqsadga.

Bugina emas, bolalar Po‘lat Mo‘minning o‘nlab topishmoqlarini ham sevib o‘qib o‘rganadilar va zehnlari narxlaydilar.

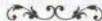
Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoir she‘riyatida bolalarning o‘qish, odob, mehnat, hunar mavzusi qanday yoritilgan?
2. Po‘lat Mo‘minning odob va axloq kuychisi ekanligini qaysi asarlarida ko‘ramiz?
3. Shoirning dostonlarida, asosan, qaysi masalalar tasvirlanadi?
4. Po‘lat Mo‘minning ertak-pyesalarida qanday sifatlar ulug‘lanadi?

Qudrat Hikmat

(1925 — 1968)

Iste‘dodli bolalar shoiri Qudrat Hikmat qisqa va samarali ijodini kichikintoylarni ilgama ishtiyoq, ona-Vatanga, jonajon yurtimizga sadoqat ruhida tarbiyalashga bag‘ishladi.

Qudrat Hikmat 1925-yilda Toshkent shahrida kambag‘al oilada tug‘ildi. Bo‘ljak shoir Quddus Muhammadiy rahbarlik qilgan adabiyot to‘garagida faol ishtirok etdi. Uning bu to‘garakka qatnashishi she‘riyat sirlarini egallashida katta ahamiyatga ega bo‘ldi.

Qudrat Hikmatning ijodiy o‘sishida Oybek, Abdulla Qahhor, Uyg‘un, Mirtemir, Quddus Muhammadiylarning murabbiylik roli katta bo‘ldi.

Qudrat Hikmat bolalar uchun 1945-yildan boshlab she‘rlar yoza boshladi. Uning dastlabki she‘rlari bolalar va yoshlar gazetalarda hamda jumallarida bosilib chiqdi.

Qudrat Hikmat bir qancha vaqt Chirchiq shahar gazetasida ishladi. Shu bilan birga mehnatdan ajralmagan holda hozirgi Toshkent davlat pedagogika universitetida o‘qidi. 1957-yildan umrining oxirigacha turli nashriyotlarda muharrir, bo‘lim boshlig‘i sifatida yosh avlodga kitoblar chop etishda fidoyilik qildi.

Qudrat Hikmatning „Mening Vatanim“ (1950), „Baxtli bolalar“ (1951 — 1952), „Odobli“ (1953), „Do‘stlik“ (1954), „Полной Узбекистан“ (1955) kabi qator to‘plamlari nashr etildi. Keyinchalik „Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak“ (1963), „Soatjonning soati“ (1964), „Toshbaqalar hujumi“ (1965), „Daydi bola“, „O‘g‘lim bilan suhbat“ (1970) singari kitoblari bilan o‘zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotiga samarali hissa qo‘shdi.

Shoir asarlarining mavzu doirasi keng va rang-barang. Turli yoshdagi kitobxonlar Qudrat Hikmat asarlarini sevib o‘qiydilar, ulardan estetik zavq oladilar. Shoir o‘z asarlarida bolalarni qiziq-

tirgan, ularning bilgisi, eshitgisi kelgan narsa va voqealarni ixcham, o'ynoqi vazn va qo'fiyalari pishiq ishlangan misralarda ifodalaydi.

Quadrat Hikmat ijodining yana bir muhimi tomoni shundaki, u bolalar tilini yaxshi o'zlashtirgan, o'rgangan. Shuning uchun ham uning she'rleri go'zal va yoqimli, sodda va ravon.

Quadrat Hikmat „Bog'cha“ she'rida bolalarni ulkan Vatanning quchog'iga yetaklab kiradi. Vatan degan shu aziz so'zni, uning tom ma'nosini bolalarning soya-salqin, ozoda, orombaxsh bog'chasiga ko'chiradi. Shu yer, kichikintoylarning yurgan-turgan joyi ulug' Vatan ekanligini uqtiradi:

O'rtoqjon Turg'un
Men bilan yurgin.
Bizning bog'chani
Bir borib ko'rgin.
Turli o'yinchoq,
Arg'imchoq bizda.
Kemamiz suzar
Dengizchamizda.
Miltig'imning
O'qlari olmos,
Chegaramizga
Dushman yo'lolmas.

Shoir „Baxtli bolalar“ she'rida bolalarni ozod, erkin, baxtiyorligi va ularning ona-Vatanga bo'lgan cheksiz mehr-muhabbatlarini g'oyatda ko'tarinki ruh bilan kuylaydi:

Quyosh yo'liday
Yorug' yo'limiz,
Qayga uzatsak,
Yetar qo'limiz...
Gullasin doim
Jonajon Vatan!
Xalqimiz uchun
Fido jon va tan.

Quadrat Hikmat kichik yoshdagi bolalarni maktabga qiziqtirishni, ularning ilm-fanga nisbatan bo'lgan havasini uyg'otishni o'zining shoirlik vazifasi deb bildi. Masalan, uning „Kitob — do'stim“ she'rida boshdan oyoq kitob ta'rifi yotganligini ko'ramiz. Shoirning ta'kidlashicha, kimki kitobga mehr qo'ysa, astoydil o'qisa, aqli, zehni rivojlanishini juda o'ynoqi misralarda yozadi:

Kitob — keng dunyo,
So'zi nur — ziyo.
Qo'ysang mehringni,
Ochar zehningni.

Shoir kitobning mohiyatini chuqurroq ochishga intilib, „Keng dunyo“, „So'zi nur — ziyo“ kabi istioralarni qo'llaydi.

„Salom, maktab“ she'rida shoir maktabning mohiyati va ulug'vorligini bir butunligicha kitobxon ko'z o'ngida gavdalandirgan. San'atkor jozibali misralar tuzib, bolalar e'tiqodini maktabga tortadi, ularni ilm-fan asoslarini mukammal egallashga undaydi:

Ilm-u fan bog'i.
Hayot bulog'i.
Aziz umming
Suyangan tog'i.

She'rida maktabdan olgan ilmni xalq uchun, Vatan uchun sarf qilish har bir bolaning muqaddas burchi ekanligi alohida ta'kidlanadi:

Sendan olib dars,
O'sdik har nafas.
Vatan xizmatin —
O'tash bizning qarz.

1952-yilda Quadrat Hikmat hayotida quvonchli voqea yuz berdi. Yana bir kitobi „Baxtiyorlik“ nomli she'rlar to'plami nashr etildi. Uning „Odobli“, „Baxtli bolalar“ kitoblari shoir nomini keng kitobxonlar ommasiga tanitdi.

Quadrat Hikmat ijodida „Tinchlik haqida qo'shiq“ she'ri alohida ahamiyatga egadir. Shoir tinchlikning mohiyatini butun borligicha she'rga soladi:

Tinchlik juda soz,
To'kin-sochin yoz.
O'q tovushi chiqmas,
Yangrar qo'shiq, soz.

Shoir tinchlik so'zini chuqurroq ochish uchun urushning yomon oqibatlarini yosh kitobxonlar ongiga mos ravishda ko'rsatadi:

Bo'lsa-chi urush,
O't tushar har yon.
Tinch shirin turmush,
Bo'ladi vayron...

Go'zal shaharlar,
Yonib kul bo'lar.
Na giyoh qolar,
Na daryo, ko'llar.
Bu sira bo'lmas,
Xalqlar yo'l qo'ymas,
Tinchlik — obodlik,
Hech qachon so'nmas.

Quadrat Hikmat halol mehnatni go'zal hayot manbayi, u bilan kishi hurmat topadi deb ifodalaydi. Shuning uchun u o'zining kichik kitobxonlarida yoshligidanoq mehnat ko'nikmalarini tarbiyalashni asosiy vazifa deb biladi. „Buvimning deganlari“ she'rida o'z mehnat samarasidan xursand bo'lgan kichikintoylar qiyofasini yaratadi. Muallif o'zining kichkina qahramonidagi intilishni sezib, uni ulug' ishlarga boshlaydi. Sanobar buvisi bilan pilla qurti tutadi va bu ishdan benihoya xursand bo'ladi:

Sanobarning vaqti chog',
Barg keltirdi bir quchoq.

Buvi ham Sanobarning ishidan xursand bo'ladi, endi uning katta ishlarni ham uddalay olishiga ishonadi:

Endi senga shu so'zim —
Qurtlar kirdi dahaga,
O'rnak bo'lib hammaga
Dastaga harakat qil,
O'z ishingning ko'zin bil!

Shoir Sanobarning buvisidan o'rgangan ishinig katta ijtimoiy mohiyatga ega ekanligini sodda misralarda chuqur ochishga erishadi:

Bu yil bizlar uch marta
Qurt tutib, mamlakatga —
Topshiramiz pillani,
Pilla emas, tillani.

Bu she'rning har bir misrasi o'ynoqi, tez yodda qoladigan asarlardan biridir. Buning uchun yuqoridagi parchaga, ayniqsa, „Pilla emas, tillani“ iborasiga qayta nigoz tashlash kifoya.

Shoir bu she'rida bolalarni mehnatsevarlikka, Vatan va xalq oldidagi burchini muqaddas deb bilishga undaydi:

Quadrat Hikmatning „Chovkar“, „Toshbaqalar hujumi“, „Qum ostida qovunlar“, „Ilonshoh va uning amaldori ari haqida

ertak“, „Chirchiq farzandi“, „Ko'milgan oltin, vaysaqi xotin va tadbirkor ovchi qissasi“ kabi poema va ertak-dostonlarini bolalar huzur qilib o'qiydilar va katta estetik zavq oladilar.

Quadrat Hikmatning „Bobodehqon hangomasi“, „Qum ostida qovunlar“, „Toshbaqalar hujumi“ poemalarida bolalarning kattalar mehnatiga qiziqishlari, ulardan o'rnak olishga intilishlari yoritiladi.

Oz va mazmunli umr ko'rgan Quadrat Hikmat bolalarga bag'ishlab yigirmadan ziyod kitob yozdi. U tamomila yosh kitobxon ishonchini oqlab, kishilar hurmatini qozondi. Buning evaziga u munosib taqdirlanib, el nazariga tushdi. Shoir o'zi bashorat qilib:

Olmos mening yuragim,
Tolmas mening yuragim.
Kim aytadi elimda,
Qolmas mening yuragim, —

deb yozgani kabi bugun u barhayot, oramizda, mehri ko'z qoramizda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Quadrat Hikmatning qaysi she'rlarida baxtli bolalik haqida so'z boradi?
2. U o'qish, kasb-hunar haqida qanday asarlar yaratdi va ularning o'ziga xosligi nimada?
3. Shoir dostonlarida cho'l-biyobonlarni o'zlashtirish masalasi qanday yoritilgan?

Xudoyberdi To'xtaboyev

(1932- yilda tug'ilgan)

„...Novcha niholcha hamon ajal bilan olishib yotibdi, jang bobokalonlari aytishganidek beomon, shafqatsiz edi. Birin-ketin yashil bargchalari qovjirab, taslim bo'lishdi, shoxchalaridagi hayot so'ndi. „Tanam tirik hali, — entikib dedi novcha niholcha, — men yashashim kerak, albatta yashayman...“ U kimdandir yordam kutgandek jovdirab atrofga qaray boshladi. Meni bu yerga ekib, ketmonni asfaltida sudrab ketgan bolalar kelib qolmasmikan, deb yana bir bora ko'cha boshiga ko'z tashladi, yomg'ir tomchilaridan umidvor bo'lib, bulut bo'lmasa ham ko'kka tikilib, uzoq qotib turdi... keyin to'satdan servus adirlarda birga o'sgan ukalarining o'ligiga ko'zi tushib qoldi. Qiziq, hammalari tik turgancha jon berishibdi... O'tgan yili xuddi shu kechakunduzlarda hammalari tirik, yayrab-yashnab barq urib o'sishayotgan edi... Endi bo'lsa... „Yo'q, men yashashim kerak...“

— Suv! Suv! Suv!

Qaddi-qomati kelishgan novcha niholcha asta-sekin o'zidan ketib, allaqanday sehrli xayolot nash'asi bilan mast bo'la boshladi, keyin o'sha kun — haddan tashqari qizdirib yuborgan 19-iyun kuni kunduz soat oltilarida jon berdi.

Tik turgancha qotib qoldi u...“

Bu atoqli adib Xudoyberdi To'xtaboyevning shoh asarlaridan biri — „Nihollar nolasi“ dan parcha. Bu asarni bolalar behad sevib o'qiydilar, o'zlariga xulosalar chiqaradilar. Haqiqatan ham nihol-daraxtning xuddi inson kabi joni borligi, oziqa — suvga ehtiyoji; parvarish qilinmasa yosh kitobxon qalbini achitib, tug'yonga solib halok bo'lishi asarning asosini tashkil etadi.

Xudoyberdi To'xtaboyev katta-yu kichik bolalarning suyuqli adibi. U hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida sarguzasht va

fantastik janrlarining rivojlanishiga katta hissa qo'shib kelayotgan iste'dodli adib sifatida kitobxonga ma'lum va mashhurdir.

Xudoyberdi To'xtaboyev 1932- yilning 17- dekabrda Far'g'ona viloyatining O'zbekiston tumaniga qarashli Katta Tagob qishlog'ida dehqon oilasida dunyoga keldi. Boshqa bolalar qatori Xudoyberdi To'xtaboyev ham poda boqdi, yer chopdi, paxta terdi, xullas qishloqda bo'ladigan hamma sohalarida qo'lidan kelganicha mehnat qildi. Hayot nimadan iborat ekanligini yoshligidanoq bila boshladi.

Bo'lajak adib ikkinchi jahon urushi yillarida o'qishni yig'ishtirib qo'yib, dalada ketmon chopdi, hisobchilik qildi, mashaqqatli mehnat bilan suyagi qotdi.

Qo'qon pedagogika bilim yurtini muvaffaqiyatli tamomlagan Xudoyberdi To'xtaboyev ona qishlog'ida muallimlik qilar ekan, unda ilmga nisbatan cheksiz ishtiyoq uyg'onadi. Shuning uchun ham u o'qituvchilikni tashlab, Toshkent davlat dorilfununiga o'qishga kirdi. Bu yerda Alisher Navoiy, Bobur, G'. G'ulom, Oybek, H. Olimjon, A. Qahhor asarlarini sevib o'qidi, o'rgandi.

Universitetni tugatib, Bog'dod tumanida o'qituvchilik qildi. Ilmiy bo'lim mudiri, direktorlik lavozimlarida ishlab, yoshlarni ilm-fan nurlaridan bahramand etish ishlarida faoliyat ko'rsatdi. She'riy mashqlari vaqtli matbuot sahifalarida e'lon qilina boshladi. Bu esa bo'lajak adibni markazga — Toshkentga, ijodiy ish bilan jiddiy shug'ullanishga chorlar edi. Shunday ham bo'ldi. U 1958-yilda Toshkentga ko'chib keldi. „Toshkent haqiqati“ gazetasiga ishga kirdi.

X. To'xtaboyev bolalikdan to'g'ri so'z, halol, pok va mehmatsevar bo'lib o'sdi. Gazetada ishlar ekan, ba'zi nopok odamlarni ko'rib, ularning qilmishlarini hazm qila olmadi. Bunday kishilarning sir-asrorlarini fosh etishga, el-yurt o'rtasida munofiqlarning yaramas tomonlarini ochib tashlashga qaror qildi. Bu borada unga felyeton janri qo'l keldi. 1962- yilda respublikamizning otaxon gazetasi — „O'zbekiston ovozi“ga felyetonchi bo'lib ishga o'tdi. Bu yerda 300 dan ziyod felyeton yozdi.

„Hadik“, „Tilxat“, „Ona“, „Xarakteristika“, „Barvaqt aytilgan azon“, „Domlaning uyiga o't ketdi“, „Maxsus topshiriq“, „Jonginam, shartingni ayt“ kabi kattalar uchun qissa va hikoyalarni yozgan Xudoyberdi To'xtaboyev bolalar uchun ham hikoyalarni yaratib boshladi. Uning „Birinchil daraxtim“, „Qochoqlar“, „Qizg'anchiq“, „Dadajon, yozmang“, „Kelvordim, dada“, „Vali

bilan Salim“, „Shoshqaloq“, „Yaxshi-yaxshi“ singari o‘nlab hikoyalari yosh kitobxonlarda katta qiziqish uyg‘otdi.

„Kichkina rais“ hikoyasining qahramoni kichkintoy o‘quvchi bola. Lekin Foziljonning xatti-harakati, itilishi, paxta dalalarini sergaklik bilan kuzatishi, fikr yuritishi raislarga xos.

Foziljonda ona zaminga nisbatan qiziqish ta’sirli chizilgan. Kimsasiz, g‘irt yetim bola o‘z qishlog‘i atrofidagi odamlar bilan sevinib, quvonib yashaydi. O‘zini ularning bag‘rida erkin his etadi.

Xudoyberdi To‘xtaboyeva yozuvchilikka ishtiyog‘ uyg‘otgan, qobiliyatining shakllanishida muhim rol o‘ynagan, asarlariga qaytarilmas rang va jilo bergan narsa hayot, vaqtli matbuot, tahririyatdagi qaynoq ijodiy muhit va qunt, chidam bilan o‘qish, o‘rganish, o‘z ustida ishlash bo‘ldi.

Hayotda turli xarakterdagi odamlar ko‘p bo‘ladi. Birov yaxshilik qilaman deb yomonlik qilib qo‘ygani o‘zi ham sezmay qoladi. Birov o‘zini jamoat uchun g‘oyat foydali odamman deb o‘ylaydi, aslida esa zararkunanda bo‘lib chiqadi. Yana birov bilarbilmas har narsaga aralashaveradi, o‘rtaga tushadi, so‘z beradi, lekin baribir men haqman, shunday qilishim kerak deb biladi. Ana shunday kishilarga bag‘ishlangan „Jonginam, shartingni ayt“ qissasi Xudoyberdi To‘xtaboyevni hajvchi sifatida keng kitobxonlar ommasiga tanishtirdi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev uzoq yillar felyetonchi bo‘lib ishlab, kishilarning yurak dardini, hasratini qunt bilan o‘rgandi. Bunday shikoyatlarga sabab bo‘layotgan shaxslarning xatti-harakatlarini muassal bilib olishga intildi. Davrdan orqada qolgan, sarqit deb atalgan illatlar botqog‘iga botgan, mol-u dunyoga hirs qo‘ygan shaxslar haqida talay felyetonlar yozdi. „Sariq devni minib“, „Sariq devning o‘limi“ nomli asarlari ana shu dalillarni umumlashtirish asosida yuzaga kelgan, desak to‘g‘ri bo‘ladi.

Ma’lumki, hajviy qissalarimiz barmoq bilan sanalar edi. „Kalvak maxsum“, „Toshpo‘lat tajang“, „Tirilgan murda“, „Shum bola“ dan keyin ancha vaqt bu janrda aytarli asar yaratilmadi. Keyingi yillarda Abdulla Qodiriy va G‘afur G‘ulomning an’analari Xudoyberdi To‘xtaboyev davom ettirib, bu „bo‘shliq“ni to‘ldirishga harakat qildi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev bolalar uchun asar yozayotgan paytda, albatta, o‘z o‘quvchisini ko‘z oldiga keltirib yozadi. „Olti yoshli bolaga aytayotgan gapingiz o‘n to‘rt yoshli o‘smirga aytadigan gapingizdan, albatta, farq qilishi kerak“ deb ta’kidlaydi.

Yozuvchining bolalar va o‘smirlarga atab yozgan asarlarining qiziqarli, o‘qimishli, jozibali bo‘lishining asosiy sabablaridan biri ham shu. Shuning uchun ham Xudoyberdi To‘xtaboyevning birinchi yumoristik-sarguzasht qissasi, bolalar hayotidan olingan „Sehrli qalpoqcha“ tez orada bolalar hurmatiga sazovor bo‘ldi va uni jamoatchilik juda yaxshi kutib oldi.

Yozuvchining yumorga moyilligi, oddiy vaziyatlardan ham kulgi chiqara olish iste’dodi ilgari asarlariga nisbatan bu asarida yana ham chuqurroq seziladi. „Sariq devni minib“ asarini qiziqarli sujet asosiga quradi, asarning hikoyachisi — bayonchisi qilib undagi barcha voqealarning ishtirokchisi, guvohi bo‘lmish Hoshimjonni qo‘yadi, tilga olinadigan voqealar uning tilidan hikoya qilinadi. Yozuvchi Hoshimjonning hikoyasi orqali uning hayot yo‘li sarguzashtlarini, o‘ziga xos xususiyatini va ruhiy xolatini atroflicha ochib beradi. Shuningdek, Hoshimjon xarakterida Xo‘ja Nasriddinning va xalq ertaklaridagi „tegirmonga tushsa butun chiqadigan“ zukko bolalarning fazilatlarini yaqqol mujassamlashtirilganini ko‘ramiz.

„Sariq devni minib“da o‘qish, ilm cho‘qqilarini egallash uchun va insonning o‘z orzusi, ezuq niyatiga erishish uchun barcha imkoniyatlarni yaratib bergan zamonimizda yashashiga qaramay, dangasalik, yalqovlik qilgan, hayotda yengil-yelpi yo‘l axtargan va adashgan bolalar — Hoshimjonlar kulgi ostiga olinadi:

Hoshimjon dehqon oilasidan chiqqan, sho‘xligi olamni buzadigan bir bola. U hayotidagi ko‘p narsaga mehnatsiz, qiyinchiliklarsiz oson yo‘l bilan erishgisi keladi. Mehnatsiz va ilmsiz ham kishi istagan narsaga erisha olishi, katta obro‘ ortirishi mumkin, deb o‘ylaydi. O‘z fikrida qat’iy turgan Hoshimjon muddaosini amalga oshirish uchun buvisi aytib bergan ertakdagi sehrli qalpoqchani izlashga tushadi. Uzoq izlanishlardan keyin istagan ishini hech qanday mashaqqatsiz bajarishga yordam beradigan sehrli qalpoqchani tashlandiq molxonadan topib oladi. Endi u o‘zini orzarliga batamom erishadiganday his etadi. „Ortiqcha“ fanlarni dars jadvalidan chiqarishni rad etgan direktor, har xil vazifalar berib „miyasini qotiradigan“ o‘qituvchilariga o‘qimasdan ham har qanday kasb egasi, mashhur odam bo‘la olish, ko‘krak to‘la ordenlar bilan shon-shuhratlar, katta obro‘ga ega bo‘lish mumkinligini ko‘rsatib qo‘ymoqchi bo‘ladi va shu maqsadda sehrli qalpoqcha bilan safarga chiqadi. Shunday qilib, uning sarguzashtlari boshlanadi.

Ming afsuski, sehrli qalpoqcha bu borada Hoshimjonga ko'mak bera olmaydi. Sehrli qalpoqcha muhayyo etgan imkoniyatlar har safar kutilmagan ko'ngilsiz oqibatlariga olib kelaveradi. Hoshimjonning baxti endi kulay deb turganda ishning pachavasi chiqib qolaveradi. U davlat xo'jaligida agronom bo'lib ham, „shoirlik“ qilib ham, qurilishda muhandislik qilib ham, qo'g'irchoq teatrida artistlik qilib ham ko'radi, mashhur sayohatchi sifatida butun dunyoni kezmog'chi ham bo'ladi. Lekin hamma yerda ilmning, tajribasining yo'qligi ishning pachavasini chiqaraveradi. Hoshimjon qayerga bormasin, qanday ish qilmasin pirovardida sharmanda-yu sharmisor bo'ladi. Uning agronomlik va muhandislik „faoliyati“ jinoyatga olib keladi, qamalishiga oz qoladi, shoir bo'laman deb rasvo bo'ladi, „ulug' artist“ teatrdan quviladi.

Qissada Hoshimjon o'z sayohati davomida qanchadan qancha ajoyibotlarning guvohi bo'lib, qiziq, kulgili sarguzashtlarni boshidan kechiradi. U o'qimay, mehnat qilmay, o'z ustida ishlamay juda ko'p narsalarga erishmog'chi bo'ladi, lekin hech narsaga erisha olmaydi. Chunki unga ilmsizligi pand beradi.

Yozuvchi Hoshimjon obrazini butun qirralari bilan ochishga uringan. Bolalarga xos o'yinqaroqlik ham, soddalig-u beg'uborlik ham, g'ururlik, to'g'ri so'zlik, shumlik, biroz maqtancholik, hatto o'rmda yolg'onni ham do'ndirib yuboradigan, o'zini boshqalardan ajratib ko'rsatishga intilish odatlari, bolalarga taqlidchilik, dovyurak, epchil va ruhiy tetiklik, xafachilik va ruhiy tushkunlikdan yiroqlik Hoshimjon xulq-atvoriga xos xususiyatdir.

Xudoyberdi To'xtaboyevning „Sariq devning o'limi“ sarguzasht romani uch qism („O'rtoq polkovnik“, „Sariq devni minib“, „Sariq devning o'limi yoki olam guliston bo'lgani“)dan iborat. Bu roman asosida ham Hoshimjon sarguzashtlari yotadi. Kitobni o'qib uning yangi sarguzashtlaridan xabardor bo'lasiz, sehrli qalpoqcha yana madadga keladi, ajoyib-g'aroyib karomatlar ko'rsatadi. U Hoshimjonga jiddiy masalalarda — o'g'ri, mutaham, tekinox'rlarni fosh etishda yordam beradi.

Endilikda, Hoshimjon avvalgi o'yinqaroq Hoshimjon emas, balki to'qqiz yillik maktabni bitirib, ulg'ayib, birmuncha quyulib, esi kirib, oq-qorani tanib qolgan yigitcha. Endi u o'z taqdiri, jamiyatga foyda yetkazadigan odam bo'lib yetishishi haqida jiddiy o'ylaydi, biror kasb egallash haqida bosh qotiradi. Boshda sarta-rosh bo'ladi. „Bilasiz-ku, bir ishga ahd qilsam, uni oxiriga yetkaz-

magunimcha qo'yamaydigan odatim bor. Jonimni qiynab bo'lsa ham maqsadimga erishaman“, deb shu kasb orqali odamlarga xizmat qilishga bel bog'laydi. Keyin militsiya maktabiga kirib o'qib, uni bitirgandan so'ng militsionerlikka ishga o'tadi. Kitobdagi barcha voqea-hodisalar, sarguzashtlar Hoshimjonning ana shu militsionerlik nuqtasidan boshlanadi, hamma gap-so'zlar qahramonning shu kasb-kori bilan bog'liq holda davom etadi.

Romanda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida militsiya polkovnigi Salimjon, uning madadkori Hoshimjon, yomonlik, eskilik ramzi tarzida Odil battol gavalanadi.

Ular o'rtaida tinimsiz shiddatli kurash ketadi. Odil nihoyatda makkor. U Salimjonning boshiga juda ko'p og'ir savdolar solgan, uyiga o't qo'yan, uning yakka-yu yolg'iz farzandining qo'lga to'pponcha tutqazgan, jinoyatga yetaklagan.

Asar pirovardida butun umri xalqqa, yaxshi odamlarga zarar yetkazish bilan shug'ullangan Odil battol va uning hamtovoqlari qonuniy mag'lubiyatga uchraydi, haqiqat, adolat, ezgulik g'olib chiqadi.

Xudoyberdi To'xtaboyev o'z romanida yulg'ichlarga, qalloblarga qarshi kurashda butun xalq bir kishiday bo'lib birlashsa, bu ishni butunlay o'z qo'lga olsa, Odil battollarga qiron keladi, ulardan nom-nishon ham qolmaydi, degan fikrni o'rta tashlaydi.

„Sariq devni minib“ qissasi, „Sariq devning o'limi“ romanining eng yaxshi fazilatlaridan biri tilining shiradorligi va yonqoniligidir. Muallif bosh qahramon Hoshimjonning tilini alohida e'tibor bilan ishlagan. Bu til nozik qochirimlarga boyligi va jonliligi, shu bilan birga, bolalar tiliga mos holda soddaligi bilan ajralib turadi. Qahramonning xarakteri uning so'zlaridan shun-doqqina bilinib turadi.

Fantastik-sarguzasht janri bolalar adabiyotining eng qiziqarli janrlaridan biridir. Bunday asarlar bolalarning ongi va psixologiyasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi, ularni o'qishga, o'rganishga, izlanishga o'rgatadi, jamiyatimizning faol quruvchilarini tarbiyalashga yordam beradi.

„Qasoskorning oltin boshi“ romani markazida bosh qahramon — tarixiy shaxs, xalq qasoskori Namoz taqdiri yotadi. „Qasoskorning oltin boshi“ tarixiy-biografik roman emas, shuning uchun ham adib Namozning hayotini batafsil yoritib berishni maqsad qilib olgan emas. Lekin o'rni-o'rni bilan uning hayotiga

doir ma'lumotlar berib borgan. Bu ma'lumotlar uning xarakterini tushunib olishda kitobxonga yordam beradi.

Namoz faqat jismonan emas, aqlan ham yetuk. U haqiqat uchun qasoskor, qo'rqmas, tadbirkor, ochiqko'ngil qahramon sifatida gavalantirilgan. U atrofiga o'zi kabi dovyurak yigitlarni to'plab, zulmkorlarga qarshi kurashga undaydi.

Halolligi, mardligi, adolatligi, yetimparvarligi uchun xalq Namozni yaxshi ko'radi va Go'ro'g'liga qiyos qiladi: „Go'ro'g'li-bek Namozboy qiyofasida paydo bo'lgan emish. Afsun o'qisa ko'zdan g'oyib bo'lib qolarmish. Undan o'q o'tmas emish, qilich chopmas emish...“

Namozning mardligi, jasorati xalq qalbida mangu yashab kelayotganligi „Qasoskorning oltin boshi“ da yaxshi chizib berilgan.

Iste'dodli bolalar adibi Xudoyberdi To'xtaboyevning „Sir ochildi“, „Aka-uka Omonboy bilan Davronboyning qishloqqa gaz olib kelganlari haqida jaji qissa“, „Besh bolali yigitcha“, „Shirin qovunlar mamlakatida yoki sehrgarlar jangi“, „Mungli ko'zlar“, „Jannati odamlar“ kabi yirik asarlarining yuzaga kelishi o'zbek bolalar adabiyotining yutug'i hisoblanadi. U bolalar uchun yanada o'qimishli asarlar yaratish maqsadida tinimsiz izlanmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Adib ijodida dov-daraxtlarni ekish, parvarish qilish masalasi qanday yoritilgan?
2. Adib Hoshimjon obrazi orqali bolalarning qanday sifatlarini ochib beradi va qanday yaramas odatlarni kulgi ostiga oladi?
3. Shoir ikkinchi jahon urushi davriga bag'ishlangan asarlarida bolalar hayotini qanday tasvirlaydi?
4. Fantastik-sarguzasht janri haqida nima deya olasiz?
5. Adibning fantastik-sarguzasht janrida yaratgan qaysi asarlarini bilasiz?

Farhod Musajon

(1933 — 2013)

O'zining qisqa hajmli va hayajonli hikoyalari, mazmundor qissalari, kichikintoylarni to'liqlantiradigan pyesalari bilan bolalarning quvonchlariga quvonch ulasha olgan qalamkashlardan biri Farhod Musajon 1933- yilda Toshkent shahrida tug'ilgan. 1956- yilda ToshDUNing sharq fakultetini tamomladi. Bir necha yil O'zbekiston radiosida, „O'zbekiston madaniyati“ gazetasida, „G'uncha“ jurnalida mehnat qildi. 1966- yildan esa „O'zbekfilm“da muharrir, keyinchalik bosh muharrir vazifalarida o'z faoliyatini davom ettirdi.

F. Musajonning ilk asari 1955- yilda e'lon qilingan. Shundan so'ng „Daradagi qishloqda“ (1960), „Turdi, galstuk va men“ (1970), „Oftobni quvlab“ (1970), „Chin do'stlik“ (1976), „Chevar qiz“ (1982), „Buloq suvi“ (1982), „Turdi, velosiped va men“ (1983), „Глоток родниковой воды“, „Tekin tomosha“ (1989) kabi kitoblarining maydonga kelishi bolalar uchun katta bayram bo'ldi.

1977- yilda adib o'zining bolalarga atab yozgan barcha hikoyalarni jamlab, yigirma ikki taboqdan iborat katta kitobini hayta ishlagan va to'ldirilgan holda chop ettirdi. Bu kitobini ham ilgirisiga o'xshab „Tekin tomosha“ deb atadi. Oldingisidan farqli o'laroq, bu kitob uch qismdan iborat: kichikintoylar uchun, o'rancha yoshdagilar va o'smirlar uchun.

Farhod Musajon ijodining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, uning aksar hikoyalari quvnoq hazil-mutoyiba hissi bilan sug'orilgan. Adibning barcha hikoyalarida beg'ubor va zavqli bolalik davri ruhiyati saqlangan. Shuning uchun uning hikoyalari oson o'qiladi, oson hazm bo'ladi. Natijada ta'sir kuchi ham ortadi.

Adib ijodining yana bir jihati u o'z personajlarini yomon yoki yaxshi, adabiy atamalar qo'llab aytadigan bo'lsak, salbiy yoki

ijobiya ajratmaydi. Ularga baho berar ekan, fe'l-atvori qandayligini tasvirlar ekan hech qachon kuchli iboralarni, „ablah, iblis, yaramas, gazanda“ va hokazo haqoratomuz, qattiq-quruq so'zlarni ishlatmaydi. Zero, inson sifatida endi shakllanayotgan bolalarga nisbatan bunday o'tkir so'zlarni ishlatish insof dan va adolatdan emasligini tushunadi. U o'z qahramonlarini, qandayligidan qat'i nazar, o'yinqaroqmi, lapashangmi, ayyormi, dangasami, maqtanchoqmi — hammasini birday sevardi va sevir tasvirlardi. Uning uchun yomon bola umuman yo'q, kamchiligi bo'lishi mumkin, deylik yolg'onchiroq, xasisroq, xudbinroq, lekin nokas bola yo'q, har qanday bolani ham to'g'ri yo'lga solib yuborish mumkinligiga ishonardi. Va shu muborak maqsad yo'lida ijod qildi.

Farhod Musajonning o'ziga xos uslubi bor edi. Uning asarlaridan bir parchagina o'qigan odam muallifning kimligini aniqlab olishi mumkin. U aniq, sodda, tushunarli va ixcham yozardi. Shu sababli katta mahorat evaziga yillar davomida paydo bo'ladigan va shakllanadigan badiiy soddalik tufayli uning asarlari o'qimishli chiqadi. Bolalar tili bilan aytak, hikoyalari „rostakam bo'lgan voqeaga o'xshaydi“. Darhaqiqat, adib voqealarni xuddi hayotdagi-dek ishonarli va qiziqarli qilib so'zlab beradi. Bu juda muhim. Negaki bolalar hikoya voqealariga ishonmasalar asarning ta'sir kuchi yo'qqa chiqadi. Mana shu omil — ishonтира olish mahorati Farhod Musajon ijodining eng muhim xususiyatlaridan edi.

Farhod Musajon barcha yoshdagi bolalar uchun yozdi. Uning kitoblari orasida maktabgacha tarbiya yoshidagi, maktab yoshidagi, kichik va o'rta hamda katta yoshdagi bolalarga va o'smirlarga bag'ishlangan asarlarini ham uchratish mumkin.

Ma'lumki, maktabgacha tarbiya bolalar kitobxonligi, asosan, ota-onalar, tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Bolalar o'zlari tinglagan asarlari yordamida atrof-muhit bilan tanisha boradilar. Ona yurtga, tabiatga muhabbat xislatlari; mehnat qilish va mehnat ahlini hurmat qilish kabi fazilatlar shu yoshdan shakllana boshlaydi. Turmushda qizg'anchiq bo'lmaslik, kasbhunar egallashga intilish, kattalarni hurmat qilish kabi ijobiy fazilatlar ham shular jumlasiga kiradi. Bolalarning pedagogik-psixologik xususiyatlarini yaxshi o'rgangan Farhod Musajon kichik yoshdagi bolalarga bag'ishlab „Eng yaxshi chana“, „Shodiyona kun“, „Shiqildoq“, „Pahlavon va nimjon“, „Sovg'a“, „Ajoyib buzoqcha“, „Yaxshilik“, „To'lab ber“, „Varrak“, „Dog“ kabi o'nlab hikoyalar yaratgan.

Adibning „Varrak“ asarining mazmuni oddiygina varrak yasash voqeasi asosiga qurilgan. Asarda kichikintoylarni bolalikdan boshlab mustaqil harakat qilishga chaqiriladi.

Ana shunday jozibali asarlaridan yana biri „Eng yaxshi chana“dir. Bu hikoyada qo'li ochiq, saxovatli, bag'ri keng bo'lish, xasis, ziqna bo'lmaslik kabi g'oyalar kichikintoylar ongiga yetkaziladi.

Latifjonga dadasi chana olib beradi. Quvonchdan bolaning boshi ko'kka yetay deydi.

Latifjon boshda anasa qizg'anchiq bo'ladi. Shuning uchun chanada bitta o'zi uchadi. Boshqalarni chanaga yaqin keltirmaydi, unga bironing qo'li tegib ketsa, chanani ko'tarib uyiga chopadi.

Latifjonning dadasi o'g'lidagi bunday qizg'anchilikni payqaydi, lekin unga pand-nasihat qilib o'tirmaydi. Aksincha, quyidagi ibratli hikoyatni keltiradi:

— Bilasanmi, — debdi dadasi o'g'liga, — men bu ajoyib chanani qayerdan oldim? Bunaqasi magazinda sotilmaydi, bu buyurtma bilan qo'lda yasalgan chana. Uning yoshi oltmishda. Ha, oltmish yil burun bu chanani bir og'aynimning dadasi olib bergan ekan. Og'aynim o'sha paytda sendek ekan. Chananing chiroyliligini ko'rib uchishga uning ham ko'zi qiymabdi. Kattaroq bo'lganimda ucharman, hozir bolalar tortib olib eskitib qo'yishadi, deb asrab yuraveribdi. Oradan yillar o'tibdi, bir kuni qarasa bolaligi tugab, chol bo'lib qolibdi. Endi unga chana kerak emas ekan, chunki qariganda uyalmasdan chana uchadimi?! Og'aynim chanani menga sovg'a qilar ekan, beg'ubor bolalik chog'imda maza qilib ucholmadim, ishqilib sening o'g'linga yaxshi xizmat qilsin dedi. Shunaqa, o'g'lim, qizg'anchiq odam zavqdan mahrum bo'ladi!

Latifjon boshda dadasining bu gaplariga tushunolmaydi. Yuragining allaqayeri jiz etgandek bo'ladi. Nihoyat u dadasiga yuzlanib:

— Ertadan boshlab ayamasdan uchaman, — dedi.

Adibning „Sovg'a“ hikoyasi bolalarni mehnatkash bo'lishga da'vat etadi. Oqiljonning gul ekishi, uni mehr bilan parvarish qilishi kichik kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

„Turdi, galstuk va men“ hikoyasi uzoq yillardan beri yosh kitobxonlarning sevimli asarlaridan biri sifatida o'zozlanib kelinadi.

Hikoyada ozodalik, shahar tozaligi uchun kurashish bosh masala qilib qo'yiladi. Turdi va G'iyos kabilarning shahar tozaligida faol qatnashmaganliklari, dangasaliklari fosh qilinadi.

Xullas, Farhod Musajon o'zining maktabgacha va maktab yoshidagi kichik bolalarga bag'ishlab yozgan hikoyalarida salmoqдор fikrlarni sodda, bolalarbop shaklda aytadi. Adib nasihat qilish yo'lidan bormaydi, aksincha, bolalar hayotida ko'p uchrab turadigan oddiy voqealarni tasvirlaydi va aytmoqchi bo'lgan muhim gaplarni ana shu voqealar mag'iza singdirib yuboradi.

Farhod Musajonning „Orzuga ayb yo'q“, „Bo'sh kelma, Aliqulov“, „Buloq suvi“ kabi va boshqa qissalari o'zbek bolalar adabiyotida muhim o'rinda turadi.

Farhod Musajon dramaturg sifatida ham yoshlarning mehrini qozongan. „Xayolparastlar“, „Oq kabutar“, „Sabil qoldi“, „O'g'limni qaytarib beringlar“ pyesalari shular jumlasiga kiradi.

Bular orasida, ayniqsa, „O'g'limni qaytarib beringlar“ asari mashhur. Dramaturg uning nomini o'zgartirib „Najot istab“ deb qaytadan ishladi. U hozirgi O'zbek Milliy teatrida sahna yuzini ko'rди. Dushanbeda, va Almatida, Tataristonda qo'yildi.

Pyesada, asosan, bola tarbiyasida ota-onaning o'ynaydigan beqiyos katta roli haqida gap boradi.

Farhod Musajonning kattalarga bag'ishlab „Bahor nafasi“, „Bu ko'zlarga ishonso bo'ladi“, „Xotin kishining ra'yi“, „Ko'r shofyor“, „Zo'raki kashanda“, „Nozik masala“, „Kalla-pocha“, „Himmat“, „Bog' ko'cha“ kabi kitoblari bosilib chiqqan.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Adib ijodining o'ziga xos uslubi haqida nima deya olasiz?
2. F. Musajon maktabgacha va maktab yoshidagi kichik bolalarga bag'ishlangan hikoyalarida qanday g'oyalarni ilgari suradi?
3. Farhod Musajon drama janrida qanday asarlar yaratdi?

Miraziz A'zam

(1936- yilda tug'ilgan)

Hozirgi zamon o'zbek bolalar she'riyatida shoir Miraziz A'zarning o'z o'rnini bor. Bu, albatta, uning izlanishi, mehnatkashligi, bolalarni va ularning adabiyotini qattiq sevishidan. Ijodkor bolalar o'rtasidagi do'stlik, hamjihatlik, ona-Vatanga cheksiz muhabbat, odobli bo'lish, yaxshi o'qish uchun harakat qilish, kurashish kabi masalalarni ko'proq ochib berishga harakat qiladi.

Miraziz A'zam 1936- yilda Toshkent shahrida tug'ildi. Maktabda o'qib yurgan kezaridayoq she'riyatga qiziqdi. She'riy mashqlarini Quddus Muhammadiy va keyinchalik Quddus Hikmat boshchilik qilgan adabiy to'garakda sinovdan o'tkazar, ijodiy izlanish, o'qish va o'rganishni qizg'in davom ettirar edi. Adabiyot va she'riyatga bo'lgan chanoqlik uni ToshDUga yetakladi. Adabiy mashqlari bolalar va o'quvchilar gazetalari, „Gulxan“, „G'uncha“ jurnallarida bosila boshladi.

Universitetni muvaffaqiyatli tamomlagan Miraziz A'zam bir qator gazeta va jurnallarda ishladi. Shoirning „Metallurg“, „Aqli bolalar“, „Senga nima bo'ldi?“, „G'alati tush“, „Yer aylanadi“, „Yerga dovrug solamiz“, „Haqiqatning so'zlari“, „Sabot“, „Tuvg'ular“, „Bir cho'ntak yong'oq“ kabi to'plamlari bolalar kitob javonlaridan mustahkam o'rin olgan.

Miraziz A'zarning juda ko'p she'r, qo'shiq va ertak-dostonlari katta-kichik bolalarga bag'ishlangan. U har bir asarida bolajonlar uchun, albatta, bir yangilik, yaxshi gap aytish ishtiyoqi bilan qaynab-toshadi va buning uddasidan chiqadi. Masalan, „Yer aylanadi“ she'rini olib ko'raylik. Bunday olib qarasangiz, bu bir oddiy gap. Axir necha ming asrdan beri u aylanadi, yana aylanaveradi, bu haqda jozibali she'r bo'lishi mumkin emas, degan tushuncha xayolingizdan o'tadi. Lekin she'rni o'qiydigan bo'lsangiz

sizning tasavvuringiz butunlay o'zgaradi. Murg'ak qalb u yoqda tursin biz kattalar ham yerning aylanishi, onlarning o'tishi, shamolning esib turishi bilan o'sib-ulg'ayishimiz, kamol topishimiz, bunyodkorlik ishlarimiz ko'z o'ngimizdan o'tadi. Qilgan yaxshi-yomon ishlarimizni o'ylaymiz. „Yer aylanadi“ she'rida xuddi shu haqda bahs yuritiladi:

Asta-asta shamol esadi,
Asta-asta yer aylanadi.
Asta-asta odam o'sadi,
Asta-asta yer aylanadi.
Asta-asta ulg'ayar aql,
Asta-asta yer aylanadi.
Asta-asta yetilar naql,
Asta-asta yer aylanadi...

Kichikintoylar ko'pincha hayot murakkabligidan bexabar bo'ladilar. Ular kattalarning ko'magida, o'zlari tinglagan badiiy asarlari yordamida olam mo'jizalari, turmush bilan tanishib boradilar. Miraziz A'zamning „Bedananing buvisi“ she'ri kichik yoshdagi bolalarga juda qo'l keladi. Bu she'r xalq og'zaki ijodi an'analari ta'sirida yaratilgan.

Yosh kitobxon she'rda bedanalarining turmush tarzi bilan yaqindan tanishib oladi. Xuddi insonlar kabi ularning ham qavm-qarindoshlari, kekka-yoshlari bo'lishini, kasal-sog' yurishlarini buvi-bedana kechmishlari orqali tushunib yetadilar. Buvi dardga chalinib, og'ir kasal bo'lib qoladi, tomog'idan ovqat o'tmaydi. Hammaning tinchligi, oromi buziladi, har kim qo'lidan kelganicha unga madadkor bo'lishga intiladi. Bu lavha chiroyli va ta'sirli chizilgan:

Bedananing otasi bor ekan, nor ekan,
Onasiga oriyat yor ekan, yor ekan.
Dori-darmon, o't-o'lan keltirib, keltirib,
Qari qushga tutishib, ichirib, yedirib,
Aylanishib boshida turdilar.
Sog'ayishning chorasini ko'rdilar, ko'rdilar...

Va-vaq, va-vaq
Bit-bil-di-q.
Va-vaq, va-vaq,
Bit-bil-di-q.

Biz har doim bolalar adabiyotida o'y o'ylash, xayol surish, o'zining uchqur xayollari bilan yashash haqida yozilgan asarlarni qizg'in qo'llab-quvvatlaymiz. Miraziz A'zamning ham „Xayol surish“ she'rine qahramoni har bir narsani tezroq bilib olgisi, uning poyoniga yetgisi keladi. Lekin u qancha o'ylamasin, xayol surmasin, aqliy tafakkuri hali to'la rivojlanmaganligi sababli ko'p narsalarni tushunmaydi, ojizlik qiladi. Ota o'g'ilni unchalik o'ylamaslikka chaqiradi. Otaning nasihati bilan bola o'zini tinchita olmaydi:

Kun qisqa,
qanday qilib kun chiqadi,
deb o'ylayman,
Tun cho'zilsa,
nega tun
cho'zildi,
deb o'ylayman.
Uni xayot qilaman,
Buni xayol qilaman.
O'ylayman,
baribir
o'ylayman.

Miraziz A'zamning „Biz yengamiz bo'ronlarni“ she'ri bugungi mustaqillikka juda qiyinchilik bilan, kurashlar bilan yetib kelganligimizni jarangdor misralar bilan chiroyli ifodalab beradi:

Bizni bosdi dovullar, sellar —
Omon chiqdik bo'ronlardan,
Omon yashar botir ellar —
Qo'rqmas vahshiy hayvonlardan,
Qorli, muzli cho'qqilar ham
Qolib ketar poyimizda.
Jasur qo'shiq bizga hamdam
Har bir qo'ngan joyimizda.

Shoir bu bilan chegaralanib qolmaydi. Hali oldinda qiladigan ishlarimiz, ulug' maqsadlarimiz borligini ta'kidlaydi, bolalarni yuksak axloq-odobli bo'lishga, kattalarning ishlarini davom ettirishga chorlaydi:

Maqsadimiz tog'day ulug' —
Chambarchasdir tutash qillar.
Ozodlikning yo'li qutlug' —
Olg'a, do'stlar, og'aynilar!

Miraziz A'zamning „Qirq bolaga qirq savoi“, „G'alati tush“, „Nurhon bilan Burhon“, „Ota bilan bola“, „Bir cho'ntak yong'oq“ (*turkum*), „Alla“, „Bola va ona“, „Yo'tal bobo“ kabi she'r va qo'shiqlari, „Asror“, „Erk qushi“, „Ona yurt osmonida“, „Antiqua“ kabi doston, ertak-dostonlari bolalarda katta qiziqish uyg'otib kelmoqda.

Miraziz A'zamning „Asror“ dostonidagi Asror obrazida bolalarga xos jo'shqinlik, shijoat, mehnatsevarlik g'oyalari, haqiqiy o'quvchiga xos fazilatlar yorqin tasvirlanadi. Shoir bu g'oyani ochishda kichikintoylar ongi va dunyoqarashidagi holatlarni to'qnashtirish, ularning narsa va voqealarga bo'lgan munosabatlarini solishtirishdan samarali foydalanadi.

Pilla qurti boqish dostoniga asosiy mavzu qilib olinadi-da, o'quvchi-yoshlarning bu sohaga qiziqishlari, bilimdonliklari mehnat jarayonida ochib beriladi.

Asarda Asorning oliyjanob fazilatlarini — oqko'ngil, sofdil, qo'li ochiqligi ishonarli tasvirlanadi: tut daraxtini sevishi, tabiatga g'amxo'rligi yosh kitobxonlar uchun didaktik qimmatga ega.

G'ayrat, Nor, Rahim, Ra'no obrazlari orqali qalbi qaynoq, bir-biriga mehribon, jamoa ishi uchun fidoyi yoshlar g'avdalaniriladi.

Bolalarning maktabda pilla qurti boqishlari — qo'shimcha soha — qishloq xo'jaligi ishlariga jon-dildan yordam berishlari, fikr-mulohaza yuritishlari, biror ishga qo'l urishsa, dadil harakat qilishlari yosh kitobxonni xursand etadi. Chunonchi, asarning „Pilla qurtlarining lohas bo'lishi“ bo'limi o'quvchida katta qiziqish uyg'otadi:

Pilla qurti boqilayotgan xona haddan ziyod isib ketgach, qurtlar barg yemay qo'yadi. Shu daqiqa bolalarda yuz bergan holat: tushkunlik, xijolatpazlik, qurtlarga achinish hissi tasviri kichik kitobxonni cheksiz hayajonga soladi:

Pillachilar xonasin
Bosgan edi sukunat.
O'quvchilar churq etmas,
Qotib turishar faqat.

Shoir hayotiy lavhalar chizishda davom etadi. So'kichak yengillatilib, xona ma'lum darajada sovitilgach, qurtlar yana asliga qaytadi, bir me'yorda barg yeyishga kirishadi. Bolalar olam-olam quvonchga to'ladi, shodlanadilar:

Bir-biriga qarashib.
Bolalar jilmaydilar.
Xatar o'tgan bo'lsa ham
Xonadan jilmadilar.

Shoirning „O'lmas qush“ ertak-dostonida tasvirlanishicha, Chingizxonning jodugarlik bilan bahodirlarining yostig'ini quritgan go'zal kanizagi Sayxun bo'yida yashayotgan Nahang qassobning ham oromini buzadi. Jang maydonida kanizakni ko'rgan Nahangning qilichi qo'lidan tushadi. Qizning makriga uchib, uni sevib qoladi. Uning xotini qazo qilib, O'lmas va Olmos ismli farzandlari qolgan edi. Dostonda epchil qiz Olmosning akasi O'lmas uchun otasi va o'gay onasidan o'ch olishi ancha qiziqarli va ishonarli tasvirlanadi.

Bolalar adabiyoti taraqqiyotiga katta ulush qo'shayotgan Miraziz A'zam hozir yangi-yangi asarlar ustida ishlamoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. „Yer aylanadi“ she'rining qanday tarbiyaviy ahamiyati bor?
2. Shoir ertak-doston janrida qanday asarlar yaratdi?
3. Miraziz A'zam „Asror“ dostonidagi Asror obrazi orqali bolalarning qanday fazilatlarini tasvirlaydi?

Ergash Raimov

(1937 — 2011)

Mening do'stim, qushchalar, siz,
Kuyini xo'p-u xush chalasiz.
Bahor keldi uchib keling,
Bog'imizga ko'chib keling.

Men kuylayin gul Vatanda,
Siz kuylangiz gul chamanda,
Kuyga to'lsin bog'-u gulshan,
Kuyga to'lsin ona-Vatan.

Bu misralar — mustaqil diyorumizning kenjato'i, ertaning buyondori, ona-Vatanimizning guldek yashnab turishi, uning bag'rida bulbul-u maynalarning xuddi o'zi kabi erkin xonish qilib yurishlari tarafdori bo'lgan bola tilidan aytilgan qo'shiq Ergash Raimov qalamiga mansub.

Butun hayoti va ijodini bolalar uchun she'r, qo'shiq, hi-koya, doston, drama, qissa va romanlar yozishga bag'ishlagan iste'dodli qalamkash Ergash Raimov 1937-yilda Toshkent viloyatining Chinoz tumanida tavallud topdi. Chinozda o'rta maktabni tamomlab, hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining tarix fakultetida o'qidi. Bir necha yil „Kamalak“ nashriyotida ishladi, mehnat faoliyatining katta qismini esa O'zbekiston televideniya-sida turli bo'limlarda mu-harirlik vazifasida davom ettirdi.

Ergash Raimov sermahsul qalamkashlardan biri hisoblanadi. Uning „Anhorcha“ (1963), „Bulut va bola“ (1969), „Jilg'alar kuylaydi“ (1973), „Gullarim, bulbullarim“ (1988) she'riy to'plamlarini, „Oqilboy“ (1973) dostoni, „Bir dona yaproq“ doston-ertagini (1971), „Mehribonlarim“ (1979), „Ajab qishloq“ (1976), „Eh, biz kattalar“ (1979), „Ko'z ilg'amas shu'lalar“ (1986) „Удивительный кишлак“ (1990) qissalarini bolajonlar sevib

o'qishadi. Dramaturgning „Doktor Hakimning g'aroyib ixti-rosi“, „Yoz kunlarining birida“ (E. Musayev bilan hamkorlikda), „Shaharlik kelin“ (Alp Jamol bilan hamkorlikda), „Dardisar“ (E. Musayev bilan hamkorlikda) komediyalari, „Kaftingda tut“, „Zarang kosa“ singari sahna asarlari uzoq yillardan beri yosh tomoshabinlarga estetik zavq baqishlaydi.

Ergash Raimovning quyi sinf o'quvchilari hayotidan olib yozgan she'rlari bir olam. U o'z she'rlarida mustaqil diyorumiz haqida, bu maskanda tashvishsiz yashab, ta'lim-tarbiya olayotgan maktab o'quvchilarining o'qishlari, axloq-odoblari, ona-Vatanga, tabiatga, mehnatga bo'lgan mehr-muhabbatlari to'g'risida to'lib-toshib yozadi.

Rivoyat qilishlaricha, qadimda bir to'da bolalar o'yin bilan mashg'ul edilar. Xalq ichida obro' va e'tiborga ega bo'lgan bir qari odam otga minib, tasodifan o'sha ko'chadan o'ta boshladi. O'ynab turgan bolalardan biri choling kelayotganini ko'rib, chetroq joyga chiqib turdi. Qari kishi yetib kelgach, haligi bola qo'l qovushtirib salom berdi. Boshqa bolalar esa cholga e'tibor ham bermadilar.

Chol bu bolaning oqilona harakatidan zavqlandi. U bola-larning odobini sinash uchun ularning yoniga kelib, qo'lidagi uzukni yerga tashladi va:

— Qaysi birlaringiz uzugimni qo'limga olib bersangiz, kitob, daftar sotib olish uchun pul beraman, — dedi. Bolalar bir-birlari bilan talashib-tortishib uzukka yopirildilar. Nihoyat, bir bola chaqqonlik bilan uzukni yerdan olib, cholga berdi. Salom bergan bola esa uzukni olish uchun qilgan harakatlarga qo'shilmay, o'z joyida jim turardi. Chol bu daf'a uzukni uning yoniga tashladi. Bola darhol uzukni yerdan olib, artdi. Cholga ta'zim qilib, uzukni uning qo'liga berdi. Chol u bolaning odobi, tarbiyasidan zavq-shavqqa to'lib, tahsin-ofarin aytdi, otdan tushib, bolaning peshanasidan o'pib, uning haqiga xayr-duo qildi, o'g'lini shunday tarbiyal-i, odobli qilib o'stirgani uchun uning ota-onasiga rahmatlar aytdi.

Ergash Raimovning ko'p she'rlarida yuqorida aytilgan rivoyat-dagi bola kabi axloq-odobili qahramonlar obrazi ko'p. Shoir she'rlarida ta'kidlab o'tganidek, o'zbek xalqi va farzandlari odob-axloq, muomala, salom-alik borasida butun dunyo ahlini o'ziga rom qilib keladi.

Daniyalik bir etnograf olim umrining o'n besh yilini olam kezish, sayohat qilish bilan o'tkazadi. Bir qator mamlakatlarda

bo'ladi, odamlarning muomalasini o'rquanadi. Bizning mam-lakatimizda bo'lgan chog'ida „Yer yuzining ko'p diyorlarida bo'ldim, xalq, elatlar bilan suhbatlashdim. Ammo o'zbek diyori-dek salom-alik, tavezoga boy yurt-u xalqni ko'rmadim. O'n besh yoshli bir o'zbek qizalog'ining nazokat bilan choy uzatishi meni qoyil qoldirdi“, deb qayta-qayta ta'kidlagan edi.

Bolalar shoiri Ergash Raimovning „Oltin olma — duo ol“, „Olqish olgan bolalar“, „Bobolar rahmat dedi“, „Qizcha“ she'rlari duo olish, kattalarga hurmat, kichiklarga iltifot ko'rsatishga qaratilgan. Masalan, „Qizcha“ she'rini olaylik.

Unda maktabga yo'l olgan o'quvchi qizning oddiyligi, sodda-ligi, beg'uborligi bolalarga ibrat, namuna bo'lishi o'rnak qilib ko'rsatilgan:

Maktabga borar qizcha,
Bamisol bir g'uncha.
Qo'lida jajji papka,
Yuzi o'xshar oftobga.

Qizcha yo'lda duch kelgan katta-kichikka salom beradi va rahmat eshitadi, duo oladi. Duo, maqtoq, olqish faqat o'zigagina emas, balki qizchani shu darajaga yetkazgan ota-onasiga, muallimiga ham aytilgan, bu esa yosh kitobxon qalbida uzoq saqlanib qoladi:

Ko'ringanga der: — Salom,
— Ko'p yasha, balli, bolam.
Odob-u ta'limingga,
Rahmat muallimingga,
Yo'lingda baxt esh bo'lsin,
O'qishlaring besh bo'lsin,
Duo qiladi chollar...
— Shirin-shakar ona qiz,
Katta bo'lgin, dono qiz, —
Duo qilar ayollar.
Yaxshi qiz! Nomi yaxshi,
Elga salomi yaxshi.

Hayotda qaysi bola pokiza kiyinib, gigiyena qonun-qoidala-riga amal qilsa, tanasi sog'lom, o'zi tetik, bardam bo'ladi. „Yorqinoy“ xuddi shu mazmunni ifodalovchi asar. Shoirning shiori shunday: „Hamma pokiza bo'lsin“. Ana o'shanda „Har bolaning odobi yaxshi, o'qishi a'lo“ bo'ladi, katta-kichikning hurmat va olqishiga muyassar bo'ladi:

Maktabda ham, uyda ham,
Irkilikka doim qarshi.
Shuning uchun hamma uni,
Doktor qiz der: Qanday yaxshi!

Bolalar shoiri Ergash Raimovning „Don yig'ishdik“, „A'lo o'qish — a'lo ish“, „Kattalarga dastyor, hamkormiz“, „Rah-mat, dedi muallim“, „Biz ham kichik yordamchi“, „Don eka-miz, don yig'amiz“, „Don keldi — non keldi“ va boshqa she'rlari, qo'shiqlari xalq rivoyatlari, pand-nasihatlari yo'lida yozilgan-ligi bois ta'sirli, badiiy pishiq chiqqan. Bu asarlarda kattalar mehnatini qadrlash, kichikintoylarni ham xuddi bobolari kabi mehnatkash bo'lishga da'vat etadi.

Ona-Vatan! Vatanni sevish, ardoqlash, uning har bir qa-rich yerini o'zi uchun muqaddas bilish to'g'risida she'r bitmagan o'zbek shoiri yo'q. Ergash Raimov ham xuddi shu mavzuda she'r yozgan. Lekin u mavzuni boshqacha, o'ziga xos yangi uslub, yangi yo'l bilan ochib berishga harakat qilgan va oldiga ko'yg'an maqsadiga bir qadar erishgan. Masalan, „Olaqarg'a“ni olib ko'raylik. Bobolar azaldan: „Qarg'a qag' etadi — o'z vaq-tini chog' etadi“ deb, qarg'aning yengiltakligi, hayotga befarq qarashi, bir onlik rohatini ko'zlab yashashini tanqid qilib kela-dilar. Shoir o'sha qarg'ada chinakam yurt, el yo'qligini she'rga solish bilan kichikintoylarni qarg'a kabi bo'lmaslikka, ona-Vatanni astoydil, bir umrga, so'nggi nafasgacha sevishga chor-laydi:

Olaqarg'a qag' etadi,
O'z vaqtini chog' etadi.
Qorga sho'ng'ib cho'miladi,
Par to'shakka ko'miladi.
Issiq kunlar unga yomqas,
Yoz kunlari qor ham yog'mas.
Shuning uchun qishda o'ynar,
Issiq kunda boshi qaynar.
Yoz kelganda uchib ketar,
Yurtin tashlab ko'chib ketar.
Sevmas qarg'a chamanini,
Demak, sevmas Vatanni...

Ergash Raimov „Simlar chaladi hushtak“ asarida kat-ta-yu kichik bolalarga ibrat, o'rnak bo'ladigan mavzuni ochib

beradi. Asar qahramoni Mavluda ismli qizcha. U mashq, badantariya bilan ko'p narsalarga erishish, sog'lom, tetik, baquvvat bo'lish yo'lini o'rganib olgan. Qahraton qish o'z hukmini o'tkazib, uncha-muncha odamning sovuqqa bardoshi chidamay turgan bir paytda u bemalol, xotirjam qor ustida mashq qiladi, tanasini chiniqtiradi, hammaning havasini keltiradi:

Qahraton qish chillasi,

Yuzni kesar izg'irin.

Uydan chiqsang eshikka,

Achishar quloq, burun.

Pisand qilmay sovuqni,

Erta turib Mavluda.

Badantariya qilar

Rohatlanib hovlida.

Oyisi der: — Hoy qizim,

Shamollab qolma yana.

— Yo'q, oyijon, — dedi u, —

Sovuqda pishar tana.

Chidayolmay sovuqqa,

Simlar chaladi hushtak.

Ammo sportchi qizcha,

O'zin sezadi qushdek.

Shoir Ergash Raimov o'zbek bolalar adabiyotida doston, ertak-doston ijodkorlaridan biri sifatida keng kitobxonlar ommasiga yaxshi tanish. Keksalarga muhabbat, ona-tabiatni, hayvonlar olamini sevishtir, ardoqlash, uni ehtiyoj qilish („Keksa ovchi qissasi“); yaxshi o'qish, bilimdon bo'lish, ilm-fan sir-asrorlarini ko'proq o'rganish, o'zlashtirish („Oqilboy“); mehnatkash, halol-pok bo'lish, o'zgalarni kamsitmaslik („Bir dona yaproq“) kabi xususiyatlar shoir dostonlarining asosiy mavzusi hisoblanadi.

Butun ijodini kichikintoylarning katta adabiyotiga bag'ishlab kelayotgan Ergash Raimovning „Mehribonlarim“, „Ajab qishloq“, „Ko'z ilg'amas shu'lalar“, „Eh, biz kattalar“ va boshqa qissalari hozirgi o'zbek bolalar prozasida o'ziga xos o'rin egallaydi. Yozuvchi qalamga olgan mavzu har xil, qahramonlar har xil, ammo maqsad, muddao bir xil — davrimiz uchun munosib komil insonlarni tarbiyalashdan iboratdir.

Hayotda bola to'palonchiroq, sho'xroq ham bo'lishi mumkin. Bo'lar bola boshidan, deganlaridek, bola dadil bo'lib o'ssa, o'z

nonini o'zi topib yeydigan bo'lsa, qanday yaxshi. Biroq Usmonxo'jaga („Mehribonlarim“) o'xshab qolsa, bunday erka, zararkunanda bolaning kelajagi qiyinchilikdan iborat bo'ladi.

Bir donishmanddan so'radilar:

— Qanday alomatlar odamning baxtli ekanidan xabar beradi?

Donishmand aytadi:

— Halol mehnat, saxiylik, g'ayrat, ochiq yuzlilik va shirin so'zlilik baxtli odam alomatlaridir.

Yana undan so'radilar:

— Tarbiyasiz farzand nimaga o'xshaydi?

Donishmand aytadi:

— Bunday farzand ortiqcha o'sgan barmoqqa o'xshaydi. Uni kesib tashlamoqchi bo'lsang, og'riydi, o'z joyida qoldirsang, bedavo bo'lib turaveradi.

Usmonxo'ja ham xuddi ortiqcha o'sgan barmoqqa o'xshaydi. Usmonxo'janing noo'rin xatti-harakati, o'yinqaroqligi, manmanligi, kibr-havoga berilganligini muallif me'yoriga yetkazib tasvirlaydi. Bolaning o'zboshimcha, bemehr bo'lib kamol topishiga onasi sababchi. Onaning o'zi shunday illat qobig'ida o'ralsishga qolganligi bois yolg'iz farzandining ham tarbiyasini izdan chiqaradi, uning taltayib ketishiga sharoit yaratadi. Ammo ota haqiqiy inson. Usmonxo'ja maktab jamoasi, ota ko'magi bilan qayta oyoqqa turadi.

„Ajab qishloq“ qissasi o'smirlar hayotini ochib berishga qaratilgan. Asarning asosiy qahramonlari Said va Soatdir. Bu qissa yosh kitobxonlar tomonidan sevilgan o'qib kelinadi. Shodibek ichkilikka mukkasidan ketgan, obro'sini yo'qotgan, ishdan haydalgan inson. Said va Soat ota izidan yurmay, hayotda o'z o'rni, o'z burch-vazifalarini bajarishga intilgan yoshlar sifatida kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi.

Ikkinchi jahon urushi o'zbek xalqining ham boshiga tushgan balo bo'ldi. Fashist bosqinchilarga qarshi kurashda ko'p oilalar kimidandir judo bo'ldi. Urushga ketganlarning ayrimlari bir umrga majruh bo'lib qaytdilar. „Ko'z ilg'amas shu'lalar“ qissasi mana shunday kishilardan birining hayotini ko'rsatishga bag'ishlangan. Boltaboy aka urushdan omon qaytadi. Ammo panjalari to'mtoq bo'lib qolgan edi. Urush ofatidan, ochlik va yupunlik tufayli otasi, xotini olamdan o'tgan edi. Boltaboy frontdan qaytgach, yolg'iz qizi To'xtaxon ham bezgak azobidan

qazo qiladi. Ammo Boltaboy akaning atrofida yaxshi, saxiy, mehribon, bag'ri keng odamlar ko'p. Ana o'xshalar ichida Boltaboy aka o'zini erkun tutadi, dunyoda yolg'izmasligini his qilib yashaydi. Do'sti sovg'a qilgan ayiq bolasiga ismi o'chmasin deb To'xtaxon degan nom beradi. To'y-hashamlarda ayiq o'ynatib, katta-kichikka kulgi, quvonch, shodlik ulashadi. Shu yo'l bilan Boltaboy aka odamlarning umrlariga umr ulashadi, eldan duo olib, o'zi ham qalbiga tashkil berib umr o'tkazadi. Zero, adibning o'zi kitob so'zboshisida yozganidek, „Ba'zi odamlarni saxiy, bag'ri keng daryolarga o'xshatgim keladi. Sokin daryolar tubida qanchalar kuch-qudrat, qanchalar jo'shqinlik, alg'ov-dalg'ov po'tanalar borligi hammaga ayon“. Majruh qalb Boltaboy aka atrofida ham Sher ota, Abdulla kabi haqiqiy insonlarning borligi, kimsasiz, chorasiz, g'arib ko'nglini ko'tarib, uni yashashga, yashash uchun kurashishga da'vat etib, hayotda uchraydigan qiyinchiliklarni matonat bilan yengishga undaydi. Ularni ham yaxshi o'qishga, o'zgalarga o'mak bo'lishga mudom chorlab turadi.

E. Raimovning sevgi va sadoqat, poklik, insoniylik va oilaviy burch haqida yozgan „Eh, biz kattalar“ qissasi bolalar o'rtasida katta shov-shuvga sababchi bo'ldi. Asardagi yetakchi qahramon Jaloliddin o'rtinchi sinfda o'qiydi. U sipo, a'loch, mehnatkash, sodda bola sifatida hammaning havasini keltiradi. Uy-ro'zg'or ishlarida onasiga ko'maklashadi. Mehnat qilish, o'qish bilan onasining ko'nglini ko'tarishga, ularni tashlab ketgan otasini boshiga intiladi. Qissada Jaloliddinning ruhiy kechinmalariga, ya'ni otasizligi tufayli bolalarning achchiq gap-so'zlariga sabr-toqat bilan chidab yurishi haqidagi mavzuga keng o'rin beriladi.

Dramaturgning „Doktor Hakimjonning g‘aroyib xitirosi“, „Kafingda tut“, „Zarang kosa“ kabi pyesalari o‘z muxlislariga ega bo‘lib, uzoq yillardan beri mamlakatimiz yosh tomoshabinlar teatrida, O‘zbekiston televideniyasida qayta-qayta namoyish qilinmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. E. Raimov hayoti va ijodi haqida nimalarni bilasiz?
2. Shoir she'rlarida odob, yaxshi o'qish, mehnat haqidagi mavzu qanday aks etgan?
3. E. Raimovning dramaturg sifatida yaratgan asarlari qanday tarbiyaviy ahamiyatga ega?

To'lan Nizom

(1938- yilda tug'ilgan)

Hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida To'lan Nizom o'ziga xos o'rinda turadi. Uning o'qish, odob va mehnatga bag'ishlangan serjilo she'rlari, bolalarning quvonchlariga quvonch ulashadigan qo'shiqlari, dillarni rom etuvchi ajoyib-g'aroyib etak-dostonlari uzoq yillardan beri yosh kitobxonni maftun etib kelmoqda.

To'lan Nizomning ijodini qamragan mavzu cho'l-biyobonlarni bog'-rog'larga aylantirishga qaratilgan. Bolalarning cho'lquvar shoiri, deb nom chiqargan To'lan Nizom 1938- yilda Andijon viloyatining Bo'z tumanida cho'lquvar oilasida tavallud topdi.

To'lan Nizomning otasi bo'lajak shoirga mehnatni sevishni, mehnat ahlini e'zozlashni doim qulog'iga quyib:

— O'g'lim, mehnatdan hech qachon qochma, yaxshi inson, o'qimishli odam bo'laman desang, ketmon chop, cho'lni o'zlashtiruvchilar safida bo'l, yaxshi o'qi. Jismoniy mehnat bilan o'qishni omuxta qilib olib borsang kam bo'lmayсан. Tengdoshlaringni ham mehnat qilishga chorla, mehnatga havas qil. Axir hech bir ishni havas qilmaydigan, hech narsaga qizmaydigan, mehnatga befarq qaraydigan birotta ham kishi qolmasligi kerak. Har kim ham olim, yozuvchi, artist bo'lib yetisha olmaydi, har bir kishi ham yangilik kashf eta olmaydi, lekin har bir kishi o'z sohasida, o'z ishida xuddi shoirdek, xuddi rassomdek ter to'kib mehnat qilishi kerak — bu shaxsning har tomonlamlam kamol topishida g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Hech kimning qo'li uchida, shunchaki, apil-tapil ishlashiga yo'l qo'yib bo'lmaydi. O'zi yaxshi ko'rgan ishi bilan shug'ullanmaydigan kishini hech qanday madaniy boyliklar, xazinalar bilan shod etib bo'lmaydi, — deya nasihat qilardi edi.

Ota pand-nasihatlarini qulog'iga quyib olgan To'lan dalada ishladi, maktabda o'qidi. O'rta maktab va Andijon pedagogika institutini a'lo baholar bilan tamomladi. Uzoq yillar cho'iquvarlarning farzandlarini o'qitdi, muallimlik qildi, bir necha yil u Bo'zdagi shoir Saïda Zunnunova nomidagi pedagogika bilim yurtining rahbari sifatida faoliyat ko'rsatdi.

Mehnatkash, o'ziga o'zi talabchan, she'rlari ham puxta-pishiq To'lan Nizomning „Sening ertaklaring“, „Yoshlik bayozi“, „Iftixor“, „Quyosh yo'li“, „Ona tilim, ona elim“, „Andijonda bir qush bor“, „Cho'lpon“, „Chaman ichra“, „Muqaddas ruh“ kabi yigirmadan ziyodroq to'plamlari yosh kitobxonlarning dillariga quvonch ulashib kelmoqda.

To'lan Nizomning sara she'rlari mehnat, cho'l, cho'llarni bog'-bo'stonga aylantirayotgan cho'iquvar va ularning farzandlariga atalganligi bilan ajralib turadi. „Cho'pon bola“, „Bo'z“, „Daryo va men“, „Yoshligim, qaydasan?“, „Do'stinga“, „Yo'lar“, „Bolalikqa qaytish“, „Qaldirg'och“ singari yuzlab she'rlarida shu ruh bor. Mana, „Cho'pon bola“ she'rini olaylik. To'g'ri, o'zbek bolalar adabiyotida ham nazm, ham nasrda cho'ponlarga yordam berayotgan, cho'ponlik qilayotgan bolalar haqida o'nlab asarlar yozilgan. Ammo To'lan Nizomning bu she'ri o'zining o'yniq misralari bilan qalblarni larzaga soluvchi, shu kasbga kichkintoylarning mehlrlarini jo'sh urdiruvchi da'vati bilan ajralib turadi. Qarang, bu mehnatkash, o'z ishinings fidoyisi bo'lgan cho'pon bolaga berilgan ta'rif qaysi bolaga yoqmaydi deysiz:

Cho'pon bola,
Chaqqon bola,
Yaylovga xo'p
Yoqqan bola.

Qadimda Bo'z yerlari yaydoq cho'l bo'lgan. U bugun odamlar mehnati tufayli vodiyni gulzor maskanlaridan biriga aylanib ketgan. „Bo'z“ she'rida shoir bu maskanni go'yo kelinchak kabi yasanib, go'zallashib, katta-kichikning ishq-havasini keltirayotganligini bor ovozda kuylaydi:

Andijonning hissasida,
Ho', Marg'ilon jussasida,
Otalarning qissasida —
Gul — chechak Bo'z!
Kelinchak Bo'z!

Sarijo'ga qing'og'ida,
Qumliklar-u toshlog'ida,
Asriy cho'lining quchoq'ida —
Yastangan Bo'z!
Yastangan Bo'z!

Kel, opichlay, yelkamda qol,
Paxta misol o'lkamda qol,
Kitobimga bir qo'shiq sol —
Zar gilam Bo'z!
Zarginam Bo'z!

Bolalarni tabiat shaydosi bo'lib kamol topishga o'rgatuvchilar, asosan, kattalar hisoblanadilar. Bu borada badiiy adabiyotning ham roli katta. „Manzara“, „Oftob ishq“, „Ilk qor“, „Shab-boda“, „Muz“ she'rlari bilan To'lan Nizom bu masalaga yaqindan yondashganligini ko'ramiz. Tabiatni sevis, e'zozlash, ehtiyoq qilish inson burchi, vazifasi. Tabiat bilan hazillashib, o'ynashib bo'lmaydi. Shoir „Manzara“ asarida xuddi shu g'oyani ilgari suradi. Bolalarni tabiatga qarshi bormaslikka, aks holda uning qahr-g'azabiga duchor bo'lishi tabiiyilgini uqtiradi:

Qora bulut bosib keladi,
Hayqirig'la bo'ron yeladi.
Cho'g' iring'itib momaqaldiraq,
Hovliqadi, qah-qah kuladi.
G'azab qilsa yer ham otadi,
Borliq to'fon, loyga botadi.
Tabiatning jami farzandi —
Mavjudoti to'zib yotadi...

„Oftob ishq“ asarida bolalarga xos bo'lgan soddalik, tabiatdan unumli foydalanish istagi kichkintoylar o'y-xayollari bilan chambarchas qilib berilganligi yosh kitobxon uchun kutilmagan voqea bo'ladi:

Kuz shamoli esadi
Haroratni kesadi.
Qizim der: —Qor yog'guncha,
Tomlar sadaf taqquncha,
Suvlarimiz muzlamay,
Pechka, ko'mir izlamay,
Qoplab olib quyoshdan,
Ishlataylik bir boshdan...

Tinchlik To'lan Nizomning ham suyuqli mavzusi. „Tinchlik uchun“ she'rida bu g'oya kichikintoylar ruhiyatiga mos ishlangan. Ozodbek hali yosh, u hali urush nima ekanligini o'zi bilmaydi. Lekin tank, nagan, pulemyot, raketa urush qurollari ekanligini yaxshi bilib olgan.

Ozodbek plastilindan turli-tuman o'yinchoqlar yasashni yaxshi o'rganib olgan. Bolaning o'yi, xayoli yaxshi. U tank, nagan, samolyot, pulemyot, kema, raketani o'z ko'zi bilan ko'rmagan, qo'li bilan ushlagan. Bularni u televizorda ko'rgan, ta'rif va tavsifini kattalardan eshitgan, xolos.

— Bular nima, Ozodbek?
— Mana bu — tank, bu — nagan,
Mana bu — to'p, samolyot,
Pulemyotdir bu turgan.
Mana busi — kemadir,
Dengizlarda suzadi.
Bu — raketa, juda zo'r,
O'ydin uchqur, o'zadi.
Bu — bir soldat, postida
Juda botir, bemalol —
Toshday qotib turibdi,
Qo'lida ushlab qurol.
Dushman sira kelolmas,
„Biznikilar“ mustahkam.

Ota o'g'lining qilgan bu ishidan roziligi, minnatdorchiligi yosh kitobxon uchun bir saboq bo'ladi. Negaki bola tinchlikni xohlaydi, ota tinchlik tarafdori, otasining so'nggi so'zi — xulosasi yosh kitobxonning quvonchiga quvonch ulashadi:

„Yaxshi“, dedim ohista
Boshim chulg'ab xayollar:
— Tinchlikka qalqon bo'lsin
Sen yasagan qurollar!

To'lan Nizom she'riyatida ota-onani sevish, e'zozlash, ularning pand-nasihatlari qat'iy amal qilish bosh masalalardan biri. Ota-onani tirikligida suyush, ularning xizmatlarini so'zsiz ado etish muhim vazifadir. Ular qazo qilishgandan so'ng oh-yoyni foydasi yo'q. Shoirning quyidagi misralari har qanday yosh kitobxonni o'yilashga, xulosa chiqarishga ishora qiladi:

Otam ko'zin yumgan kun
Quyosh so'nganday bo'ldi.

Onam qazo qilgan tun
Olam to'nganday bo'ldi...

Bolalar har xil bo'lishadi. Kamgap-u kamtarinlari ham, maqtanchoq, do'stlarini mensimaydigan, ularni ranjitadiganlari ham topilib turadi. Shoir do'stlari qalbiga ozor beradigan, ularni ranjitadigan bolalarni xush ko'rmaydi. Bunday bolalarni u ayovsiz tanqid qiladi:

Guldan gulga uchib ari
Bol yig'adi tili bilan.
Ayrim odam qalbin tilar
Guldan nozik dili bilan.

To'lan Nizom hozirgi o'zbek bolalar adabiyotida ertak-doston ijodkori sifatida ham o'ziga xos ovozga ega. „Boychibor“ ertak-dostoni uzoq yillardan beri kitobxon bolalar o'qishiga sazovor bo'lib kelmoqda. Bu asar bog'chalar uchun, maktab, oliy o'quv yurtlari uchun nashr etilayotgan ko'plab darslik, qo'llanma, majmualarda qayta-qayta chop etilmoqda.

Xalq ertak-dostonlaridagi uchqur, dovyurak, sohibining quvonchiga quvonch, jasoratiga jasorat qo'shadigan otlarni yaxshi bilamiz. Bolalar yozma adabiyotida ham ko'plab she'rlar, dostonlar yaratilgan. „Kazbek“ (Z. Diyor), „Toychoq'im“ (I. Muslim), „Toychoq“, „Chovkar“ (Q. Hikmat), „Duldul ot“ (O. Hojiyeva), „Toychoq-o'yinchoq“ (Z. Raimberdiyeva), „Sirli chavandoz“ (A. Nosirov) kabi she'rlarda o'sha duldul ot-u g'irko'klar haqida gap boradi.

Hayotda ham, badiiy asarlarda ham otlarning uchqurligi, polvonligi, egasiga sadoqatligi to'g'risida ko'p gapiriladi. Qudrat Hikmatning „Chovkar“ asaridagi qahramon — Muqonning Chovkar ismli suyuqli otidan boshqa hech narsasi yo'q. Uning uyi ham, do'sti — oilasi ham shu bitta ot, xolos. Yurt zo'ravoni Muqonni qilich bilan chopib tashlab, uning otini minishi bilan egasining o'lganini sezgan ot yelkasidagi kallakesarni tog'ning cho'qqisiga olib chiqib, pastlikka sakraydi, zo'ravon otdan qulab, tog'-toshlarga urilib halok bo'ladi. Ot esa sohibining oldiga qaytib kelib, ko'zlari to'la yosh bilan egasining yuzlaridan yalab turishi aytildi. Xuddi shunga yaqin g'oya „Boychibor“da ham berilgan.

Boychiborning egasi urushga, eliga qirg'in olib kirgan dushmanga qarshi jang qilishga otlanadi. Vafodot ot Boychi-

borni mangan kishining maqsad-murodiga yetishida tulporning xizmati beqiyos maqtovg'a loyiq. Bugun Boychiborni mangan sohib haqida ham eshitganlar bor. Ammo Boychibor ta'rifining o'zi bir olamcha bor:

Bir ot bo'lgan — Boychibor,
O'zbek eli tomonda.
Uning dong'i to'rt yoqqa
Yoyilib ketgan ekan.
Otni mangan har yigit
Murodga yetgan ekan.

Chavandoz ko'p jang qiladi, dushmani qiradi. Uning shashti, kuchi, g'ayrati zo'r. Bularning hammasi Boychibor bilan, avvalo, suyumiligi bilan, kuchi, jasorati bilan bog'liq holda beriladi:

Bo'lib o'tar ne jang, suronlar
Dushman bosdi misli mo'r-malak,
Dod-faryodga to'lib yer, falak,
Daryo bo'lib oqardi qonlar.

Qonli janglarning birida chavandoz mardlarcha halok bo'ladi. Bu ot uchun og'ir judolik. U qayg'u-g'amga botadi. Alamzada bo'lib yurgan otga dushman mangan zahoti Boychibor uni zarb bilan yelkasidan ulotirib yuboradi:

Sapchidi ko'kka tulpor,
Yov ustidan toyrildi.
Tepki yeb, bo'lib abgor,
U jonidan ayrildi.

To'lan Nizom shu zaylda bedov otning egasiga sodiqligini, sohibi uchun jon berishga ham tayyor ekanligini ko'rsatib qolmay, balki xalqdagi „Ot aylanib qozig'ini topadi“ maqolini ham asarga singdirib yuboradi.

Chovkar halok bo'lgan sohibining qoshiga kelib yig'lab, yuz-ko'zidan hidlab tursa, egasidan judo bo'lgan, jangda uni yo'qotib qo'ygan Boychibor esa o'z makoniga — xo'jasining uyiga talpinadi. Butun el-yurt „yerni titratib“, „tepib-kishnab“ kelgan Boychiborni ko'rib, hayron va hayrat bilan yoqa ushlab qoladi:

Ot keldi uyini tanib,
Hidladi ostonani.
Tulpor turar o'rtanib,
Yurti shu — sog'ingani.

Shundan vafodor tulpor —
Nomi sevib alqandi.
U haqda takror-takror —
Kuylanib doston qoldi.

„Boychibor“ dostoni orqali shoir bolalarni ona-Vatanni sevisha, uning har bir qarich yeri uchun qon to'kishga, hayvonlarni, ayniqsa, otlarni sevisha — ularni ehtiyotlab parvarish qilishga o'rgatadi.

„Olmaxon“ ertak-dostonida Sobir ismli bolakayning o'jarligi, qo'pol-qo'rsigli, olmaxonga nisbatan noo'rin xatti-harakati tanqid qilinadi.

To'lan Nizom marhum shoir Cho'lpon to'g'risida „Cho'lpon“, o'zbek mumtoz adabiyotining otashin kuychilaridan biri Bobarohim Mashrab haqida „Ruh ravonim“ kabi dostonlar ijodkori hamdir. Cho'lponning ona shahri Andijonda To'lan Nizom qalamiga mansub „Cho'lpon“ spektakli bir necha yillardan beri namoyish qilib kelinadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoir ijodida cho'l-biyobonlarni o'zlashtirish mavzusi qanday yoritilgan?
2. „Boychibor“ ertak-dostonining ahamiyati nimada?
3. „Olmaxon“ ertak-dostonida qanday g'oya ilgari surilgan?

Tursunboy Adashboyev¹

(1939- yilda tug'ilgan)

Taniqli bolalar shoiri Tursunboy Adashboyev 1939- yilda qardosh Qirg'izistonning O'sh viloyatiga qarashli Olabug'a tumanidagi Safed Bulon qishlog'ida tug'ilgan. U Toshkent davlat dorilfununini hamda Jahon adabiyoti institutini bitirgan. Shoir „Olatog'-olatog“¹ kitobida yozganidek, ikki elning farzandidir:

O'zbek, qirg'iz qoni singan,
Sizga aysam to'g'riman.
Shu boisdan ikki xalqning
Erka shoir-o'g'liman.

Tursunboy Adashboyev o'zbek va qirg'iz tillarida ijod qiladi. „Kamolning olmasi“ deb nomlangan birinchi kitobi 1967- yilda talabalik chog'idayoq nashr etilgan. Keyinchalik Toshkentdagi „Yosh gvardiya“, Bishkek shahridagi „Mektep“ nashriyotlarida „Biz sayohatchilar“ (1969), „Ala-Toluk bolomun“ (1971), „Arslonbob sharsharasi“ (1973), „Surnay“ (1975), „Nur daryo“ (1977), „Guldasta“ (1979), „Olatog'-olatog“ (1982), „Oqburga to'lqinlari“ (1985), „Sovg'a“ (1987) to'plamlari bosilib chiqdi.

Kichikintoylarga qisqa va lo'nda she'rlar yozish, qissadan hissa chiqarish Tursunboy Adashboyev ijodining eng muhim fazilatlaridan biridir. Ijodkorning „Sumalak“ sarlavhali she'ri shu jihatdan e'tiborli:

Boychechaklar nish urib,
To turguncha o'rmdan.
Bahor qishni tarnovga,
Osib qo'ydi burnidan.

Yoki bolalarning cheksiz xayoloti bilan bog'liq bo'lgan „Tugma“ deb nomlangan mashqi ziyarak kuzatuvchanlikning mahsulidir:

Ro'zvon xola qo'shniga
Chiqqanida elakka.
Kamzulining tugmasi,
Tushib qoldi yo'lakka.

Chumolilar to'planib,
Majlis qurar shoshilib:
— Bir, ikki, uch ko'tardik,
Tegirmonning toshini...

Tursunboy Adashboyevning kulgiga boy, hazil-mutoyiba bilan yo'g'rilgan asarlari boshqa xalqlar tillariga ham o'g'irilgan. Masalan, „Песня Жоворонок“, „Мельница“, „Подарок“, „Olti oyoqli xo'tikcha“, „Olatog' ohanglari“ singari bir talay kitoblari rus, latish, qozoq va o'zbek bolalar she'riyati antologiyalaridan munosib o'rin olgan. 1989 — 90- yillarda uning „Arslonbob afsonasi“, „Sichqonning orzusi“, „Uch bo'taloq va sirli qovoq“ to'plamlari nashr etildi.

Ijodkor qator uchrashuvlarda, gazeta va mahallalardagi suhbatlarda berilgan savollarga qaytargan javoblarida she'r yozishning sir-sinoatlarini o'ziga xos yo'nalishda ochib berganligini kuzatamiz:

— Nima uchun bolalarga she'r yozasiz?

— Ezib yomg'ir yog'ganidan keyin, yetilgan yerni, zavq-shavq bilan haydagan qo'shchining mehnatini sira kuzatganmisiz? Kichikintoylarga she'rlar mashq qilar ekanman, ana shu dehqonga o'xshab ter to'kishga harakat qilaman. Demak, har kim qo'lidan kelgan yumushni uddalashi kerak. Qisqasi, bolalarga she'r yozishdan o'zga ish qo'lmdan kelmaydi.

— Sizda she'rning tug'ilishi qanday kechadi?

— Asosan, hayotni, bolalarning so'ngsiz olamiga aloqador ikir-chikir voqea va hodisalarni sinchiklab kuzatishdan tug'iladi. Masalan, oddiy bir tugmani chumolini yo'lga qo'yib, xatti-harakatini kuzatsangiz, taxminan quyidagicha mashq qog'ozda aks etishi mumkin:

Charchab, horib
Yumushdan
Qaytar edi
Qumursqa.

¹ Bo'lim taniqli adib Tohir Malik bilan hamkorlikda yozilgan.

Tugmani
Olib qo'lgan,
Tashladim
Uni yo'lgan.

U yon-bu yon
Bo'yldi.
Tog' ekan deb
O'yldi...

— She'rlaringizda manzara yaratish mahoratini kimdan o'rgangansiz?

— Har bir misra ustida ishlash va manzara yaratish san'atini ustoz Quadrat Hikmatdan o'rganganman. Quadrat akaning lampochka haqidagi misralariga e'tibor bering:

To'liqjonning nok nusxa
Lampochkasi bor edi.
Patronga solish bilan
Uyning ichi yoridi.

Qattiqqo'l ustoz nazaridan o'tgan, endilikda muallifning eng yaxshi mashqlari qatoridan o'rin olgan „Nasibaning olmasi“ sarlavhali she'ri shu jihatdan ibratlidir:

Nasibaning olmasi
Tushib ketdi ariqqa.
Tutqich bermay o'ynaydi
Xuddi o'xshab baliqqa.

Sodiqjon ko'rib qolib,
Olmani ushlab berdi,
Rahmat aytib Nasiba
Yarmini tishlab berdi...

Iqtidorli shoirning o'qimishli she'rlari jamlangan „Uch bo'taloq va sirli qovoq“ to'plamidagi asarlarni o'qir ekanmiz, ijodkor quvnoq, yengil kulgi bilan sog'orilgan misralar orqali kichkintoylar dunyosini mahorat bilan ochib berishdek o'z uslubiga sodiq ekanligini ko'ramiz. Chunonchi, „Ahil do'stlar“ she'rida Suhrob bilan Jahongir ismli ikki do'st bitta bog'chaga qatnab, hatto muzqaymoqni ham teng bo'lib yeydigan ikki oshna-og'ayniga to'p sovg'a qilingach, ko'ngilxiralik bo'lmasligi uchun ular koptokni ham ikki bo'lakka yorib o'ynaydilar:

Sovg'aga kelgan to'pni
Yotsiramay olishib,
Teng sherikka bo'lishdi,
Shart ikkiga yorishib...

Kitob va daftarning qadr-qimmatiga yetmaydigan, xususan, daftarni isrof qiladigan bolakaylar ko'p uchrab turadi. Shoir „O'n ikki varaq daftar“ she'ri orqali ana shunday o'quvchilardan ibrat olmaslikka chaqiradi va qissadan hissa chiqaradi:

O'n ikki varaq daftar
Xolis xizmat etmadi.
„Lo-la, osh, el“ so'zini
Yozish uchun yetmadi...

Shoirning bolaligini xotirlash asnosida yaratilgan o'nlab mashqlari ham hayotiy voqealarning hosilasi ekanligi bilan ajralib turadi. Ikkinchi jahon urushi hamda urushdan keyingi davrda kichik ovulda ro'y bergan hodisalar silsilasi Tursunboy Adashboyev she'rlarining o'zagini tashkil etadi. „Tush bo'lib qolsin mayli...“ she'ridagi quyidagi misralar kishini olis bolalikka yetaklaydi:

Dumbul bo'lgan bug'doyning
Qaychilayman poyasin.
— Bu bir qozon qo'g'irmoch
Shodligim nihoyasiz.

Bu — urushdan keyingi,
Pishiqlik o'lkamda.
Sezmay qopman tarsa-turs
Qamchi tushdi yelkanga.

Jon xavfida uyg'ondim
Ha, qorovul tufayli.
Xayriyat tushim ekan,
Tush bo'lib qolsin mayli...

Kichkintoylar uchun atalgan she'rlar to'q mag'iz qofiyalar asosiga qurilgan taqdiridagina o'qish uchun o'ng'ay, yodlash uchun oson ko'chadi. Zotan, Zafar Diyor, Quadrat Hikmat she'riyatining umrboqiyli ana shundadir. Tursunboy Adashboyev ham ustozlari izidan borib kutilmagan qofiyalar topadi. Bu muallif qalamga olgan mavzuni o'quvchiga tezroq yetib borishiga xizmat qiladi. Shoirning ijodiy fazilatlaridan yana biri she'rlarining qisqa, lo'ndaligida.

Tursunboy Adashboyev jahon hamda qardosh xalqlar bolalar she'riyati vakillarining asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilish borasida ham faol ish olib borayotir. Uolter De Lamer, Yan Bxexva, Korney Chukovskiy, Samuil Marshak, Musa Jong'oziyev, Qodir Mirzaliyev, Og'ageldi Allanazarov, Qanibek Junushev, Saydali Ma'mur, Leons Briyedis, Yesken Yelubayev she'rlarini yosh kitobxonlar Tursunboy Adashboyev tarjimasida sevib o'qishadi. Shoir kichkintoylarning ulkan adabiyotiga bo'lgan yuksak e'tiqodini quyidagi misralarda ro'y-rost bayon etadi:

Bolajonlar, ko'nglim nayin
Sizlar uchun sozlanganman.
Quadrat Hikmat aytgandayin
Har maqomda yozmaganman...

Tursunboy Adashboyev va u kishining tengdoshlari bolalikning shirin daqiqalaridan benasib qolishgan. Ularning bolaliklari ikkinchi jahon urushi yillariga to'g'ri keldi. Daladagi og'ir mehnat, maktabdagi og'ir sharoitlarda o'qib, bilim olish ularning bolalik xotiralari:

Yorilgan tovonimga
Onam piyozdog' surib...
... Bezgak xuruj qilganda
Ko'kka chiqib notishim,
Tol bargiga ko'mishsa,
Beda bo'lgan bolishim...
...Tilardingiz onajon
Ulkan bardosh va to'zim.

(„Onajonim“)

Bugun ayrim bolalarning non tanlab xarxasha qilishlari, sal suvi qochgan nonni esa tashlab yuborilishi, isrof qilinishiga ko'p guvoh bo'lamiz. Bu holat haqida achinib gapiramiz. Tursunboy Adashboyev esa bu noxush holatni she'rga ko'chirib, o'quvchi xayolini yana urushning og'ir kunlariga tortadi:

Suli asli otning yemi,
Ishlatilmas bo'lakka...

Ha, shunday. Ammo qahatchilik yillari hatto sulidan ham non yopib yeyilgan. Qaynoq suvga qoqi solib, „olmachoy“, „sazbichoy“lar damlab ichilgan. Bir burda non esa arzanda...

Nabiramning non tanlashi,
Malol kelgach, so'nggi dam,
Bolalikdan ushbu lavha
O'tdi ko'zim o'ngidan...

(„Nabiramga“)

Tursunboy Adashboyev tug'ilib, voyaga yetgan joy Safed Bulon deb ataladi. Bu qishloq Namangan va O'sh viloyatlarining bir-biriga tutash qismida joylashgan. Ijodkorga uning go'zal tabiati, shirino'z, mehr-oqibatli odamlari ilhom beradi, deyilsa yanglish bo'lmaydi. Shoir she'rlari va dostonlarida tabiat manzaralari tasvirini ko'p uchratamiz. Zero, bolalar adabiyotining muhim vazifalaridan biri farzandlarni tabiat go'zalliklarini his qilish va sevishtga, qadrlashga o'rgatishdir.

— Hoy chechak,
Boychechak,
Yashnab ketdi qir tagi,
Quyoshmisin qirdagi?
— Biz o'tobning parchasi
Ochib yerning darchasin
Shu tuproqqa boylandik,
Boychechakka aylandik.
— Bahordan elchi — chechak,
Rahmat senga, Boychechak.

(„Boychechak“)

Bolalar adabiyotiga nazar tashlasak, bahor manzarasini tasvirllovchi satrlarni ko'p uchratamiz. Nima uchun shunday ekan? Ehtimol, umrning bolalik fasli ayni bahorga o'xshaganidandir? Bu faslda „yomg'irning yerni yidirishi, yashil chakmon kiydirishi“ bola uchun ulug' mo'jiza bo'lib tuyuladi.

Bahor ko'yak kiydirdi
Ko'k egniga bulutdan...

Tabiat mo'jizalarini hayrat bilan kuzata olish ham inson zotiga berilgan ulug' ne'mat. Tabiatni seva olgan odam bolasi esa baxtlidir. Tabiat go'zalligidan zavq ololgan kishi ko'nglida zulmga o'rin yo'q. Tabiatni seva olish — shu tabiatning bir zarrasi bo'lmish odamni sevisht demak. Bu zarur fazilat bolaning musaffo qalbida xuddi bahordagi chechak kabi yuz ochadi. Biz — ota-onalar tirikchilik tashvishi bilan bo'lib, bu tarbiyaga uncha ahamiyat bermaymiz. „Nega yomg'ir yog'adi?“, „Nega daraxt gullaydi?“, „Nega

momaqaldiroq gulduraydi?“ kabi savollardan yengil-yelpi, ba‘zan noto‘g‘ri, noo‘rin javoblar bilan qutulmoqchi bo‘lamiz. Ana shunda farzandimizga sodiq maslahatg‘o‘y do‘st — kitob yordamga keladi.

Chaqmoq ko‘kda yong‘oq chaqdi,
Qizg‘aldoqlar selda oqdi,
Quyosh yana kulib boqdi,
Bahor kelgach...

Tursunboy Adashboyevning ijodi bilan tanishgan kishi bir narsaga amin bo‘ladi: bu asarlar bolalar ham, kattalar ham baravar o‘qiydigan ibrat kitobidir.

Tursunboy Adashboyevning eng sara she‘rlari jamlangan „Orzularim — qo‘sh qanotim“ deb nomlangan kitobini sinchiklab o‘qib chiqib, quyidagi xulosaga kelish mumkin: qalamga olingan mavzular bolalarning o‘ziday beg‘ubor, hajman qisqa va lo‘nda. Kutilmagan qofiyalar esa she‘rning ravonligini oshirib, kichkin-toylarning osongina yod olishini ta‘minlaydi.

Biz yuqorida ta‘kidlab o‘tganimizdek, shogirdparvarlik Tursunboy akaga ulug‘ ustozlar Mirtemir bilan Qudrat Hikmatdan yuqqan. So‘nggi o‘n besh yil ichida o‘zbek bolalar adabiyotiga kirib kelgan Hamza Imonberdiyev, Abdurahmon Akbar, Zafar Isomiddin, Sodiqjon Inoyatov, Erpo‘lat Baxt, Miryusufzoda va Qo‘zi Ismoil kabi iqtidorli ijodkorlarga beminnat yordam ko‘rsatib kelyapti. Xorazmlik shoir Sodiqjon Inoyatovning T. Adashboyevga bag‘ishlab yozgan she‘ridagi quyidagi misralar fikrimizning yaqqol isbotidir:

She‘r cho‘g‘ini she‘r bilan
Dilga solib qo‘ydingiz.
Qo‘limizdan yetaklab,
Yo‘lga solib qo‘ydingiz...

Agar kishi qadriyat nima, u qanday avaylab-asralishi kerak, ma‘naviyat nima, u qanday boyitilishi lozim, degan savollarga bolaligidan javob topolmasa, yoshi o‘tgandan keyin bu fazilatlariga erishmog‘i juda mushkul. Dunyo bolalari adabiyotini kuzatsak, shu mavzuga e‘tibor kuchli ekanini ko‘ramiz. Jumladan, Tursunboy Adashboyevning ijodi ham bundan mustasno emasligini alohida ta‘kidlash mumkin. Hajman bir-biridan shinam „Qismat“, „O‘riyatli xo‘roz“, „Burgutning o‘limi“, „Oltin yolli tulpor“ va „Yassaviy zurriyotlari“, „Qarg‘a qaqimchi“, „Maqtanchoq chumoli“, „Qirg‘ yolg‘ondan bir yolg‘on“, „Xufyona jang“ kabi qator

asarlari yuksak ma‘no va mazmun yuklanganligini ko‘ramiz. Shoirning „Sharq yulduzi“ jurnalida bosilgan turkum she‘rlari esa kichkin-toylarning fikriy olami — xayolot dunyosi bilan bog‘liq loflardan iborat. Bu mavzu — o‘zbek bolalar adabiyotida ochilmagan qo‘riq. Tursunboy akaga bu sohaning yangi qirralarini topishda omad tilaymiz.

Tursunboy aka vaqtli matbuotda, nashriyotda va har ikki respublikaning Yozuvchilar uyushmalarida xizmat qiladi. Shuningdek, jahon bolalar adabiyotining eng yetuk vakillari asarlarini maromiga yetkazib tarjima qilgan. Tursunboy akaning tarjimasida qirg‘iz xalq eposi — „Manas“ning nasriy variantidan tortib S. Eraliyev, S. Jusuyev, T. Qosimbekov, J. Mavlonov, B. Samo‘g‘ayev, N. Alimbekov kabi ijodkorlarning o‘ttizga yaqin asarlari o‘zbek tilida bosilib chiqqan.

Ikki elning ardoqli shoiri Tursunboy Adashboyevning xizmatlari munosib baholangan. Tursunboy aka „O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan o‘qituvchi“ degan nom va „Do‘stlik“ ordeni bilan taqdirlangan. Shuningdek, „Qirg‘izistonda xizmat ko‘rsatgan san‘at arbobi“ hamda „Manas“ ordenining sovrindoridir.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

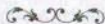
1. T. Adashboyev ijodining eng muhim fazilatlarini nimada?
2. Shoirda she‘rning tug‘ilishi qanday kechar ekan?
3. Shoirning tabiat manzaralari haqidagi qaysi she‘rlarini bilasiz?
4. Yosh avlod tarbiyasida T. Adashboyev she‘rlarining ahamiyati qanday?

Mahkam Mahmud

(1940- yilda tug'ilgan)

„Tog'lar oralig'ida, bog'lar va yam-yashil o'tloqlarda ulkan odamlar baxtiyor hayot kechiradilar. Bog'larida anor, anjir, olma, o'rik, bodom va yong'oqlar g'arq pishganida Ulkanlar vodiysida bolalarning kulgisi jaranglaydi. Ulkan odamlar bolalarga turli o'yinlar bilan jasurlikni, bahodirlilikni o'rgatadilar.

Ulkanlar vodiysining shimolida, tog'lar ortida mitti odamlar sovuq o'rmonlarda ayiq, bo'rilar qurshovida yashaydilar. Bu yerda to'qqiz oy qish bo'lib, yerlar muzlab qolgani uchun, ekinzorlar ham yo'q. Mittilar, asosan, daryodagi baliqlarni va o'rmondagi hayvonlarni ovlab tirikchilik qiladilar.

Ulkan odamlar ba'zi vaqtlarda Mittilar o'lkasiga meva-cheva, oziq-ovqatdan qarashib yuboradilar. Mittilar bundan xursand. Lekin ularning boshlig'i, yovuz dohiy jodugar — Shomon yordamida Iblis bilan shartnoma tuzib, Ulkan odamlar vodiysiga qirq kun davomida zaharli yomg'ir yog'diradilar. Zaharli yomg'ir ta'sirida ulkan odamlarning boshi shamollab, ongi pasayib, o'zlarini mitti odamlar deb, o'z soyalaridan ham qo'rqadigan, begonalarning buyrug'ini bajaradigan mute, yolg'onchi odamlarga aylanadi. Ulkan odamlarning ko'zlariga mittilar, aksincha, bahaybat, ulkan bo'lib ko'rinadi. Zaharli yomg'irdan foydalangan mittilar zo'r tayyorgarlik ko'rib, Ulkanlar vodiysini bosib oladilar, ularga may ichishni, baxillik va xudbinlikni o'rgatadilar. So'ng ularni qul qilib ishlata boshlaydilar.

G'orga yashirilib, zaharli yomg'ir ofatidan qutulib qolgan, o'zligini, aql-hushini yo'qotmagan bir guruh yoshlar Mittilar hukmronligiga qarshi kurash boshlaydilar. Tabiatdagi shifobaxsh giyohlardan dorilar tayyorlab, ulkan odamlarning ongini ochishga, o'zlarining ulkanligini tushuntirishga urinadilar. Ammo bu kurash fojialarga boy...

Adabiyotshunos, tarixshunos, san'atshunos olim, bolalar va o'smirlarga bag'ishlangan badiiy fantastik, sarguzasht asarlar muallifi Mahkam Mahmud „Teskari ko'zlar sayyorasi“ asarida mittilar qabilasi yovuz dohiysining qilmishlarini fosh etib, Ulkanlar vodiysi odamlarining zaharli yomg'ir illatidan sog'ayishi jarayonini tasvirlaydi. Mahkam Mahmud zamondoshlari va do'stlari Tohir Malik, Xudoyberdi To'xtaboyev, Hojiakbar Shayxov, Murod Xidir, Anvar Obidjon, Rustam Obidlar bilan birga o'zbek bolalar va o'smirlar adabiyotida badiiy fantastika yo'nalishining rivojiga munosib hissa qo'shdilar.

Mahkam Mahmud ustozlari Mirkarim Osim, Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov ijodlaridan o'rganib, jahon badiiy fantastik adabiyotining atoqli vakillari Fransua Rable, Jonatan Svift, Xerbert Uells, Jyul Vern, Rey Bredberi, Robert Shekli, Aleksandr Belyayev, Kir Bulichev asarlarini o'qib, ilhomlanib, ziddiyatli to'qnashuvlarga boy fantastik hikoya va qissalar yozishga intildi. U „Men — men emasman“, „Teskari ko'zlar sayyorasi“, „Asrlar devori“, „Mushkul muammo“, „Mangu kuy izlab“, „Biz bilmagan dunyo“ asarlari bilan o'zbek badiiy fantastikasi rivoji, yosh avlodlarning axloqiy, ma'naviy tarbiyasi yo'lida xizmat qildi.

...Qalin o'rmonda, chakalakzorda mangu va oqilona tabiat qonunlari asosida yashar edilar. Lekin bir kuni tong payti o'rmon hayvonlari — ayiqlar, fillar, maymunlar, sirtlonlar changalzor podshohi Arslon huzurida to'planib, kutilmaganda sodir bo'lgan g'alati voqeani hayajon va tashvish bilan muhokama qila boshladilar. Bular yashayotgan o'rmon sarhadiga olis yurtdan paxta-zorga sepilayotgan zaharli dorilardan qochib kelgan bir to'da eshaklar o'rmonda yashashga ruxsat so'rayotgan ekanlar. O'rmon aholisi bu masalani muhokama qilib, birovlarining yukini ko'taradigan, o'z taqdirini o'ylamaydigan eshaklar bilan o'rmondagi erkin hayvonlar birgalikda yasholmaydi, degan xulosaga keldilar.

Ammo yosh va sho'x bir maymun eshaklar o'tlab yurgan dalada bir xo'tikcha bilan do'stlashib qolibdi. Butlar ikkalasi kattalardan ruxsatsiz o'rmonda sho'xlik qilib o'ynab yurgan ekan.

O'rmon ahli favqulodda kengash chaqirib, eshak bilan do'stlashgan maymun bolasiga qanday jazo berishni muhokama qila boshladilar. Bir donishmand maymun aybdorni sehrli duo bilan bo'riga aylantirib qo'yish zarur, dedi. Boshqalar aybdorni quyonga yoki itga aylantirib qo'yish zarurligini aytdilar.

Majlis oxirida barcha hayvonlar va qushlar bir xulosaga keldilar. Aybdor maymun uchun eng og'ir jazo berish — uni odamga aylantirib qo'yish kerak, degan qaror chiqardilar“.

So'ng asarda maymunning odamlar orasida boshidan kechirgan ajoyib va g'aroyib voqealari hikoya qilinadi. Yengil yumor va satira bilan yo'g'rilgan „Eng og'ir jazo“ hikoyasini o'qigan bolalar tabiat qonunlarini buzmaslik, nodon va o'jarlar bilan do'stlashmaslik, o'z qabilasi, xalqining urf-odatlarini hurmatlash zarurligini tushunadilar.

Badiiy fantastika, falsafa, pedagogika va tarix sohasida ijod qilayotgan Mahkam Mahmud 1940- yilning 5- dekabrda Andijon viloyatining Asaka tumani Qadim qishlog'ida tug'ilgan. Bo'lg'usi adib tabiat go'zalliklaridan, odamlar qalbidagi mehr-oqibatdan zavqlanib, tengqurlari orasida quvnoq va chidamli, ertaklar olamiga shaydo bo'lib o'sdi. „Bolalik ajoyibotlari“ avtobiografik qissasida adib bunday deb yozgan edi:

„...Baxtimizga biz uchinchi sinfda o'qiyotgan Muqimiy nomli 29- maktabda tarix muallimi Habibullo Tillayev, o'zbek tili va adabiyoti muallimasi Nafisa opa Qosimova, rus tili va adabiyoti o'qituvchisi Olga Nikitichna o'z fanlarining fidoyilari bo'lib, bizni adabiyotning sehrli olamiga olib kirdilar. Bu olamda adolat, vatan, vijdon, burch, mardlik, oliyanoblik, haq ish uchun fidokorlik, go'zallik, pok sevgi borligini bildik. Bu kabi oliy insoniy ideallar — unumli yerga sepilgan ezgulik urug'lari kelgusidagi barakali ma'naviy ne'matlarga zamin yaratdi. Qalbi-mizni behad boyitdi. Hatto algebra va geometriya o'qituvchimiz Omonullo Valixonov ajoyib Navoiyshunos olim va shoir ekanligi bizga ham hayotbaxsh ta'sir ko'rsatdi...“

Mahkam Mahmud „Men — men emasman“ fantastik hikoyasida ham o'zining bolalik chog'lariga doir taassurotlaridan foydalanib, adabiy qahramon ruhiy olamini ochishga intiladi: „Yozning farahbaxsh kechalari mahalla chetidagi katta may sazorda yosh-yalangal tonggacha gurunglashib, cho'pchak aytishib o'tirardik. Maysazor yaqinidagi daraxtlarning chakalak bo'lib ketgan shoxlari, beriroqdagi jo'xorizor va loviyazorlar to'lin oy nurida g'alati oqarib-bo'zarib, sirdi ko'rinar, allaqayoqdan eshitilayotgan haqqushning ovozi yuragimga vahima solardi. Onam aytib bergan parilar haqidagi afsonalarni eslab, o'ylarga cho'mib, osmondan charaqlagan yulduzlarning jimir-jimirini tomosha qilardim. Tongning qayoqdan kelishini bilishga urinib, xo'-

rozlar qichqirayotgan, yulduzlar „so'nayotgan“ mahalda ham osmondan ko'zimni uzmas edim. Shu zayl onamning „uxla“ deb ko'yishiga qaramay bolalarning shox' kulgisi, qiyiqirlariga ko'milib, har kuni tongni kutardik...“

„Men — men emasman“ hikoyasining qahramoni tabiatan iste'dodli. Xayolotga, romantik orzularga boy nafosat, go'zallikni nozik his etadi. Lekin u yashayotgan muhitga bunday iste'dodlar begona. Hatto dushman deb hisoblanadi. U o'qiyotgan oliy san'at ilmgohida tabiatning rang-barang go'zalliklarini tasvirlash taqilqanadi, negaki bu „ustozlar“ nazarida go'zallikdan foyda yo'q. „Foydasiz“ narsalarni esa yo'qotish kerak. Tabiatdagi barcha ajoyib, nafis ranglarni yo'qotishga bosh direktorning qudrati yetmaydi. Va u ranglarni kamaytirish va hatto oq-qoradan boshqa barcha ranglarni yo'qotishning oson yo'lini topadi. U ajoyib „ilmiy“ kashfiyot qiladi. Barcha iste'dodli rassomlarning ko'zlarini olib tashlab, o'rniiga faqat bir xil rangni sezuvchi sun'iy ko'z o'rnatish haqida farmon chiqaradi. Bosh direktorga yoqish uchun ko'pchilik rassomlar bu fikrni qarsak chalib kutib oladilar. Hikoya qahramoni Behzod esa tabiiy ko'zlaridan ayrilishni istamaydi. U oliy badiiy ilmgohni tark etadi. Yozuvchi iste'dodli musavvirning ruhidagi tug'yonni, kechinmalarni qahramon tilidan bunday tasvirlaydi:

„Men asalarim qaqshab, qayoqqa yurishni ham bilmay, tentiraganimcha institutdan uzoqlashdim. Shahar chetidagi tashlandiq bir bog'ga kirdim.

Quyosh hali botmasa-da, bog'ga qorong'ilik cho'kkan, kuchli shamoldan daraxtlar egilib, shovullar, uv tortar, marmar qirg'oqlari yemirilib, ko'chgan katta hovuzning qoramtir safsar tusdagi suvi notinch jimirilar edi. Dumaloq granit (metin) poydevorda salobat bilan turgan Beruniy haykalining „sochini“ daraxt shoxlari yulqilamoqchi bo'lib tebranardi. Nazarimda haykal ag'darilayotgandek edi. Hovuz tepasidagi maysazordan biroz o'tganda daraxtzorga burkangan ko'hna qasr ko'rinardi. Uning hashamatli derazalaridagi shoyi pardalar ham shamolda yulqinib botayotgan quyosh shafag'ida qizil qonga bo'yalganday yal-yal yonardi.

Shamol ko'p o'tmay dovulga aylandi. Endi hamma yoq larzaga keldi. Bog'ning tepasida ko'hna o'rmondagi bahaybat chinorlar ham faryod solib uvlash boshladilar. Osmon yorishib, momaqaldiriq qumburladi. Chaqmoq chaqib, olov qilichi yaroq etib boshimga tushdi. Hushimdan ketdim.

Ko'zimni ochganimda maysazorda yotardim. Dovul tingan. Zim-ziyo ko'kda menga notanish yulduzlar charaqlardi. Negadir o'zimni qushday yengil sezardim, yuragimdagi toshdan qutulganday edim. Tong yorishdi. Tizzalab o'rimmdan turdim va yonimga qarab qo'ruqdan titrab ketdim. Maysazorda, yonginamda notanish bir yigit hushsiz yotardi. Unga sinchiklab qaraganim sayin hayratim orta boshladi. U menga, xuddi o'zimga o'xshardi..."

Shu zaylda hikoya qahramoni — musavvir ikkita odam bo'lib qoladi. Biri yurakli, biri yuraksiz. Ikkalasi bahsga kirishadilar. Zehni o'tkir o'quvchi bu iste'dod va zamon o'rtnasidagi bahs ekanligini tushunadi. Nosog'lom muhitda iste'dod quvg'inga uchraydi... Ammo iste'dod mashaqqatli zamonada ham o'zini, o'zligini saqlab qoladi...

M. Mahmudning do'sti va ijodda safdoshi, fantast adib Tohir Malikning puxta kompozitsiyali „Falak“ qissasida tarixiylik va zamonaviylikning, tarixiy shaxs taqdiri bilan voqea-hodisalarning o'zaro chambarchas bog'langan mustahkam aloqasini ko'rish mumkin. Muallif tarixiylik vositasida zamonimizning eng dolzarb muammosi: ma'naviy kamolot va ma'naviy qashshoqlik o'rtnasidagi keskin kurashni katta itxilof asosida badiiy mahorat bilan ifodalab bera olgan. Yozuvchi M. Mahmudning „Mangu kuy izlab“ kitobiga kirgan tarixiy va fantastik hikoyalari ham shu jihatdan o'ziga xosdir. Ushbu kitobga kirgan „Mushkul muammo“ tarixiy-fantastik hikoyasida gap olimlar faoliyati haqida boradi. Unda hikoya qilinishicha, Taroz yulduzlar turkumida Koinot olimlarining Oliy kengashi chaqiriladi. Kengashda kelajak, ya'ni XXV asr (2501-yil) olimlari bilan XX asr olimlari ham ishtirok etishadi. Asarning tarixiy fonda, fantastik usul vositasida, tarixda o'tgan Yer kurrasining mashhur olimlari, maxsus ilmiy qurilma yordamida, xuddi Tohir Malik qissasidagi singari „ruhi chaqirib olinib“ jonlantiriladi va majlisga chaqiriladi. Ular safida qadim yunon faylasuflari Suqrot va Aflotun, mashhur olmon olimi Albert Eynshteyn, o'rta asrning qomusiy olimi Abu Rayhon Beruniy va Abu A'lo al-Ma'arriy kabi atloqli zotlar bor. Bu olimlarning ko'p yillik tajribasidan, ilmiy kuzatishlaridan kelib chiqqan mantiqiy xulosa shu: ilm-fan dunyosida yolg'on, harom-xarishlik, soxtalik bo'lmasiligi kerak! Olim hamma zamonlarda haqiqatni ochiq-oydin, ro'y-rost gapirishi lozim! Aks holda ilmga, fanga xalq ishonmay qo'yishi mumkin. Asarda tasvirlanishicha, afsuski, olimlarning ko'pchiligi, hatto Oliy kengashda ishtirok etayotgan tirik va marhum mashhur

olimlarning o'zlari ham zamon va hukmronlar taqozosi bilan bu gunohni chetlab o'tolmaganlar. M. Mahmud bu fikrni o'quvchiga tez yetadigan darajada yengil badiiy ifodalaydi.

M. Mahmudning „Saklar malikasi“ nomli tarixiy hikoyasida qadim sug'dlarning podshosi Omir va uning xotini malika Isfaraning murakkab hayot yo'lidani bir qiziqarli lavha keltiradi. Makkor Eron shohi Kayxusrav hiyla bilan Omirni asir oladi. Eron shohi: „Butun Sug'd bo'sunganidan keyin shoh Omirning jonini omon qoldiraman“ degan talabni qo'yadi. Isfara sevikli erining saklar dushmaniga do'st, demak, o'z xalqiga dushman bo'lib qolganiga chiday olmaydi. Ular jangda to'qnashadilar. Shoh Omir boshiga tushgan qilich zarbidan so'zini tugatolmaydi. Bu Isfaraning xiyonatga javobi edi.

M. Mahmud tarixiy manbalarni chuqur o'rganadi. Qiziqarli detallar topadi. Masalan, malikaning mehri tushgan qahramon qiz Oqqiz, qadimiy saklarning odatiga ko'ra, Vatanning bir necha yovini o'ldirgandan keyin sevgilisi Idanfarsga turmushga chiqish huquqiga erishadi va u bilan kuch sinashadi. To'y marosimida shoh Omir taxti atrofidagi kichik taxtlarga joylashgan jangchi ayollarning boshliqlari malikaning birinchi bo'lib olovga meva tashlab berishini kutishadi. Chunki qadimda sug'dlar va xorazmiylar sharob ichish o'rniga meva yoqib, uning hidiga mast bo'lishgan. Asarda qadimiy Xorazm qal'alari ravshan tasvirlangan.

Odat va an'analardan tashqari, o'sha davrning tarixiy tasviri, qiyofasi ham M. Mahmud qalamida jonli, tiniq bo'yoqlarda aks etadi. Eng muhimi, tarixiy hikoyaning mantiqiy xulosasi bo'lmish kuchli vatanparvarlik tuyg'usi yosh kitobxon qalbini hayajonga keltiradi.

Yozuvchi Mahkam Mahmud „Rayhondagi zarpechak“, „Bixixonim“, „Kleopatira“, „Shajarat ad-Dur“, „Rasululloh oilasidagi ayollar“, „Sulton Mahmud G'aznaviy“, „Boysung'ur ibn Shohrux“, „Ulug'bek davridagi mutasavviflar“, „Orifi Maoniy“, „Bahouddin Naqshband va So'fiy Olloyor“, „Xusrav Dehlaviyga javob“, „Zayniddin G'azzoliy“, „Farididdin Attor va Navoiy“, „Zangi ota“, „Bobo Tohir“, „Ibn Sino va Ibn Tufayl“ kabi badiiy, ilmiy-fantastik, tarixiy, falsafiy asarlari bilan elga tanilgan.

Mahkam Mahmudning „Abadiyat lahzalari“, „Iste'dod va ijod falsafasi“, „Hayrat va tafakkur“, „Ahli dil“ kitoblarini xalqimiz sevib o'qiydi. U Arastu hakimning „Poetika“, „Katta axloq kitobi“

(„Axloqi Kabir“) asarlarini to'liq tarjima qilgan, „Xitoba“ asari tarjimasidan parchalar nashr etgan. V. G. Belinskiy asarlari, N. G. Chernishevskiyning „San'atning voqelikka estetik munosabatlari“, „Tanlangan pedagogik asarlari“, jahon mumtoz adabiyoti vakillaridan: V. Shekspir, O. Balzak, H. K. Andersen, Edgar Po, Oskar Uayld, Stefan Sveyg, Vashington Irving, Luis Borkes, Jubron Halil, Amin ar-Rayhoni, I. Krachkovskiy, V. Bartold asarlari Mahkam Mahmud va uning shogirdlari tarjimasida nashr etilgan.

Mahkam Mahmud „Abdulkholiq G'ijduvoniyning ma'rifat maktabi“ ilmiy-badiiy risolasida ustoz Yusuf Hamadoni va uning iste'dodli shogirdlari Ahmad Yassaviy, Abdulkholiq G'ijduvoni siymolari, ular yashagan davrning ilmiy, ijodiy, siyosiy-ijtimoiy muhiti ravshan yoritilganki, bu risolaning muhim fazilatlaridan biridir. Mualliflar aziz-avliyolar, tariqat pirlarining oltin halkanari (Hazrat Jomiy buni „Sililatuz-zahab“ — „Oltin shoda“ deb ataydi) kimlar, qaysi zotlar ekanligini, ularning ruhiyati, ma'naviy go'zalligi va ma'rifat fidoyilari ekanligini yaxshi dalillab, tasvir qilgan.

Eng muhimi, risola mualliflari bunday yuksak va murakkab mavzuga doir axloqiy, tarbiyaviy, ma'naviy muammolarni jonli, ravon, shirali tilda, erkin ohangda, ustoz Jomiy, Navoiy, Sulton Husaynlarning mehrlil munosabatlari zahirida, qiziqarli, ibratli voqealar misolida yoritganlar.

Mahkam Mahmud o'z asarlari bilan o'zbek tarixiy nasri, badiiy fantastikasi, adabiyotshunosligi rivoji, yosh avlodning axloqiy, ma'naviy tarbiyasi yo'lida samarali xizmat qilib kelmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Mahkam Mahmud bolalar va o'smirlar adabiyotida badiiy fantastika janrining rivojiga qanday hissa qo'shdi?
2. „Eng og'ir jazo“ hikoyasining ahamiyati nimada?
3. „Teskari ko'zlar sayyorasi“ asarida qanday g'oya ilgari surilgan?
4. Adibning tarixiy, falsafiy mavzudagi qaysi asarlarini bilasiz?

Muhammad Ali

(1942- yilda tug'ilgan)

O'zbekiston xalq yozuvchisi Muhammad Ali (Ahmedov Muhammad Ali) serqirra qalam sohiblaridan biri hisoblanadi. Adib she'riyat va nasr, publitsistika va tarjima janrlarida ko'p asarlar yaratgan. Uning katta-katta asarlar yaratish barobarida kichkintoylarni ham unutmay she'r va afsonalar yozayotganligi quvonchli hodisadir.

Bolalar mavzusini yoritish, bolalar uchun ijod qilish ijodkordan katta mas'uliyat talab qiladi. Adib o'zining tarixiy mavzuga bag'ishlangan „Boqiy dunyo“ (she'riy roman), „Ulug' saltanat“, „Sarbadorlar“, „Abadiy sog'inchlar“ nomli romanlarida bolalarning yorqin akslarini chizib berdi. Ayniqsa, bu „Ulug' saltanat“ tarixiy dilogiyasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Biz unda Muhammad Sulton, Xalil Sulton, Mirzo Ulug'bek singari shahzodalarning bolalik davrlari tasvirlangan sahifalarni ko'ramiz. „Boqiy dunyo“ she'riy romanida esa asar qahramonlaridan biri Farhodning bolaligi tasvirlari, ayniqsa, uning ismi ma'nosining yangicha talqinda berilishi juda qiziqarli va ibratlidir.

Shoirning bolalarga bag'ishlangan she'r va afsonalari ham mavzular rang-barangligi bilan ajralib turadi. Adib bolalar uchun asar yozganda bolalar tabiatining o'ziga xosligini unutmaydi. Bolalar har narsaga hayrat bilan boqadilar, hamma narsa ularga qiziq tuyuladi. Ular har bir narsaga qarab dunyoni o'zicha kashf etadilar, bundan beqiyos quvonadilar. Shoir ana shu kashfiyotni tasvirlashga harakat qiladi.

„Bo'taloq“ she'rida bo'talog'iga boqib quvongan, atrofida parvona bo'lgan bolalarning obrazi chiziladi. Bolaga, ayniqsa, bo'ta-

loqning lo'k-lo'k etib chopishi, unga „cho'k-cho'k!“ deyish juda yoqadi, uning o'zi ham birga chopishga tayyor:

Bo'talog'im yayraydi,
Yantoq bersam chaynaydi.
Yam-yashil o'tloqlarda,
Lo'k-lo'k chopib o'ynaydi.
Bo'talog'im lo'k-lo'k,
Lo'killama, cho'k-cho'k!
Bo'talog'im to'ysin deb,
Barra o'tlar tutaman.
Agarda qasd qilsam-chi,
Undan o'zib ketaman!
Bo'talog'im lo'k-lo'k,
Lo'killama, cho'k-cho'k!

Shoir o'z she'rlariga tabiat manzaralarini, hayvonot olamini, o't-o'lanlarni mavzu qilib oladi. Bu esa shoir she'rlariga tabiiylik baxsh etadi.

Tabiatda juda ko'p maysalar, o't-o'lanlar, gullar quyoshga boqib, undan nur olib, yorug'likka, issiqlikka talpinib umr kechiradi. Quyoshning yo'nalishi bo'yicha u qaysi tomonga qarab yursa, unga qarab intilib, undan kuch-quvvat olib nish uradigan, o'sib, toblanib pishadigan o'simliklardan biri kungaboqardir. Shu ma'noda shoirning „Kungaboqar“ she'ri alohida ajralib turadi.

Quyosh — oftob bor joyda mehnat-u odob, ahillig-u do'stlik, vatanparvarlig-u muhabbat, sadoqat bo'ladi. Kungaboqarning yashnashiga, yashashiga havasi kelmaydigan bolaning o'zi yo'q. Bolaning quvonchiga quvonch qo'shgan kungaboqar uni eng avvalo, mehnatkash, odobli bo'lishidan tashqari, nafsini tiyishga, xiyonat qilmaslikka o'rgatadi:

...Bahor kelib ilisa kun,
Bo'yilarini cho'zib mamnun,
Yuz-boshini o'rab butun,
Gulchalardan tanga taqar.
Qora-qura tishlari bor,
Cho'ng boshiga kiyib dastor,
Sho'xlik qilmay, jim, beozor,
Qarashlari menga yoqar.
Dalalarda yurar bo'lsang,
Bog'-rog'larga borar bo'lsang,
Turishadi, qarar bo'lsang,
Marzalarda turma qator.

Bo'yim kichik — yetay desam,
Qo'lim kalta — tutay desam,
Pistasidan totay desam,
Hamma kulib menga boqar.

Bolalarning odobiga odob, mehnatsevarliklariga mehnatsevarlik, ona-tabiatga nisbatan mehrlariga mehr qo'shadigan asarlaridan biri „Shudring“dir.

Kichkintoylar ona tabiat qo'ynida yayrab-yashnab, erkin kamol topadilar. Ona tabiatdagi har bir holat ular uchun bir yangilik, kashfiyot bo'lib tuyuladi. Bolalardagi bunday holatni yaxshi bilgan Muhammad Ali o'zining „Shudring“ she'rida shu hadiga so'z yuritadi.

Shudring kuz faslining boshlanishi bilan bog'liq. Yerga shudring tushishi bilan meva-chevalar, poliz ekinlari pishadi. Yurtda to'kin-sochinlik boshlanadi. Shu ma'noda she'r qahramonining zo'r quvonch-u qo'li ochqlik bilan aytgan gaplari juda hayotiy chiqqan:

Bog'imizga bir qarang,
Gul ochildi rang-barang.
Tongda shudring tushibdi,
Gulga chiroy qo'shibdi.
Bog'dan nari poliz bor,
Unda qovun-tarvuz bor.
Qovunlar katta-katta,
Mehmon bo'ling, albatta!

Onalarni ulug'lovchi „Onamlarning bayrami“ she'ri bayram munosabati bilan xonadonda yuz bergan quvonchli kayfiyatni nurlantirib turadi. Bolaning nazarida butun tabiat aziz onajonini qutlug' ayyom bilan qutlashga shaylangan. Qushlar hovlini to'ldirib uchib yurishibdi, ariqlarning labida ham o't-o'lanlar ko'karib chiqibdi, oppoq bodom esa, gullarga ko'milgan shoxini ko'z-ko'zlab, darchadan onajonining xonasiga „qo'l“ cho'zib turibdi... Bayramga bolaning ham sovg'asi bor: u o'nata „5“ olib qo'ygan!

Muhammad Alining xalq afsonalari asosida „Ninachi haqida ertak“, „Uch oltin g'isht“, „Sirli qushlar“ nomli asarlar yaratganligi ham diqqatga sazovordir. „Ninachi haqida ertak“ (1977) xalqimiz orasida qadimdan mashhur bo'lgan „Kim zo'r?“ degan afsonaga asoslangan. Asar qahramoni Ninachi qish kirib qolganini sezmagan, yozni taralabedod qilib, o'yin-kulgi bilan o't-

kazgan, uy-joysiz qayga borishini bilmay, „xazon cho'pni hassa qilgancha“ yo'lga chiqadi. Muz ustidan o'tayotib oyog'i toyib ketadi va quyruq'ini sindirib qo'yadi. U bu falokatdan qattiq ozor chekadi va Muzga, sen zo'r ekansan, deydi. Muz esa, men zo'r emasman, agar zo'r bo'lsam, quyosh eritib yuborarmidi, Quyosh zo'r, deydi. Ninachi so'ng Quyoshga, uni berkitib olgan Bulutga, uni bag'rini teshib o'tgan Yomg'inga, keyin yomg'ir ipiga osilib yerga tushib, uni shimib olgan Yerga, yerdan unib chiqqan Maysaga, uni bosib o'tgan Otga va nihoyat, uni minib olgan Odamga keladi...

Shoir adolat qidirib yurgan Ninachi sarguzashtini juda jonli va qiziqarli tasvirlaydi, o'qiganda tabiat manzaralari o'quvchi ko'z o'ngidan bir-bir o'tadi.

„Uch oltin g'isht“ afsonasini shoir o'z otasidan eshitgan. Voqea juda qiziq va ibratli. Uch aka-uka — To'ng'ich, O'rancha, Kenja — uzoq safarga chiqishib, uchta oltin g'isht topib oladilar. Har biriga bittadan oltin g'isht to'g'ri keladi. Biroq nafs tuzog'iga tushgan To'ng'ich bilan O'rancha o'g'il fitna uyushtirishib, Kenjani o'ldirmoqchi bo'ladilar va uni ovqat olib kelishga yuboradilar. Kenja ovqat olib kelib dasturxonga qo'yayotganda uning boshiga g'isht bilan urib o'ldiradilar. Keyin xursand bo'lilib, ovqat yeyishga tutinadilar. Va shu zahotiyoq o'zlari til tortmay o'ladilar. Chunki Kenja ham uchta oltin g'ishtni o'ziga olmoqchi bo'lib, akalarining ovqatiga pinhona zahar qo'shgan edi... Shoir bu afsonasida inoqlik, hamjihatlikni ulug'laydi, ochko'zlik, nafsaga berilishni qoralaydi. Asarni o'qigan o'quvchi sadoqat-u ixlos yo'lini tutish, halol bo'lish kerakligini, ezgu ishlarda birlashish lozimligini, yomonlik qilish asli insonning ishi emasligini anglaydi, yaxshilikning umri uzun, yomonlikning esa davri qisqa, degan haqiqatning boqiyligini tushunib yetadi.

„Sirli qushlar“ shoirining hind xalq afsonalaridan ilhomlanib yozgan asaridir. Unda halollik, fidoyilik, chin insoniylik mavzulari ulug'lanadi.

Muhammad Ali ijodida Amir Temur mavzusi alohida o'rinni egallaydi. U 1967-yildayoq jasorat ko'rsatib, Sohbiqironning bunyodkorligini ulug'lagan va Mustaqillik yillarida maktab darsliklariga kiritilgan „Gumbazdagi nur“ dostonini yozgan edi. „Sarbadorlar“ tarixiy dilogiyasida (1989) o'zbek prozasida birinchi marta 24—30 yoshli Amir Temurning siymosi chizib berildi.

2007-yilda Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan „Ulug' saltanat“ tarixiy roman-dilogiyasi („Jahongir Mirzo“ — 1999, „Umarshayx

Mirzo“ — 2004)da adib Amir Temur hayoti va uning suronli davri, o'zbek xalqining milodiy XIV asrdagi turmush tarzi, ijtimoiy hayotda va tafakkurlarda ro'y bergan o'zgarishlar haqida qiziqarli va ishonarli hikoya qiladi.

2008-yilda yozuvchi „Ulug' saltanat“ trilogiyasini yaratish ustida izlanishlarini davom ettirib, uchinchi kitob „Mironshoh Mirzo“ romanini yozib tugatdi.

Romandagi voqealar milodiy 1392—1399-yillarda Turon, Xuroson, Fors mamlakatlarida yuz beradi. Chingizxon imperiyasini tiklashga katta umidlar bog'lagan, aslida Amir Temur ko'lovi bilan Oltin O'rani egallagan „utingan o'g'il“ To'xtamishxon goh-goh Turon yurtiga bosqinlar uyushtiradi, Xulaguxon mulkiga ko'z tikib, Shirvon, Sultoniya, Tabriz va boshqa shaharlarni qo'lga kiritish niyatida qilich yalang'ochlaydi. Uning maqsadi Oltin O'rda davlatini kuchaytirish, Buyuk ipak yo'lini qo'lga kiritish edi. Amir Temurdan qudratli hukmdorga qarshi kurashishga yuraklari dov bermay, Misr sultoni, Iroq hukmdori, Oltin O'rda xoni barchasi birlashib, katta kuchga aylanishni dilga tugadilar.

Amir Temur o'zining idroki, zukko va donishmandligi bilan xalqaro vaziyatni teran kuzatib, bilib turar edi. U saltanatning jahondagi mavqeyini yuksaklarga ko'taradigan, ayni paytda davlat xazinasini boyitib turadigan Buyuk ipak yo'lini, albatta, dushmanlarga berib qo'ymas edi. Uning ustiga, XIV asrning oxirgi o'n yilida Eronda hukm surgan muzaffariylar, Iroqda jaloyiriylar, qoraqo'nyulilar qabilasi o'zaro urushlarga tortilgan, hatto Hajga borguvchilar yo'li tahlilali tus olgan, o'sha mamlakatlar notinchiligidan qaroqchilar tomonidan talanardi. Adolatpesha Sohbiqironning ra'yi bularning barini jimgina kuzatib tura olmasdi. Tarixda „Besh yillik yurish“ deb nom olgan safar sabablari ana shunday edi. Muallif romanda Amir Temur tilidan: „Turon tursa bo'ron bo'ladi“, degan mustasar jumlaning o'rinni ishlatadi. Bu so'zlar Sohbiqironning o'ziga bo'lgan katta ishonchini, bemiyl kuch-qudratini yorqin ifodalab turar edi.

Yozuvchi yuqoridagi nomlari zikr etilgan asarlarda ham, yangi romanida ham Amir Temur siymosini yaratishga kirishar ekan, Amir Temurni dastavval chin inson sifatida ko'rsatishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

„Ulug' saltanat“da buyuk davlat arbobi, bunyodkor, ilm-fan homiysi va ulug' sarkarda, adolatparvar Amir Temur o'quvchi

ko'z oldida donishmand ota, suyukli yor, mard va sheryurak zot, ahli ayoliga mehribon, kechirimli, o'z nafsini jilovlay olishga qodir, teran aql sohibi, komil insonlarning komili sifatida namoyon bo'ladi. Sohibqironning farzandlariga mehri alohida tashn-larga sazovor, adib uni buyuk inson sifatida ko'rsatishga erishadi, mehr bilan Sohibqironning insoniy fazilatlarini qalamga oladi.

Suyukli o'g'li Umarshayx Mirzoning bevaqt halok bo'lganini eshitganda Sohibqiron ko'zlariga to'lgan yoshdan bir tomchisini ham yerga tushirmaslikka o'zida kuch topa oladi: „Qo'limdagi qarchig'ayimni ovga solmoqqa shaylang'on erdim. Qarchig'ayimning o'zini merganlarning mergani ovlab ketdi, burgutga bergisiz qarchig'ayimni!..“ deydi bosiqlik bilan.

Turon qo'shini Jazira viloyatining Mordin qal'asini (hozirgi Turkiya hududida) zabt qilib turganda, Sultoniya shahridan Shohrux Mirzo xonadonida o'g'il tug'ilganligi (Ulug'bek Mirzo edi) xabari yetadi. „Alloh taolo bizga nabira ato etdi! — dedi Sohibqiron Mordin tarafga ko'z qirini tashlab. — Haq o'z bandalariga ravo ko'rgan yaxshi odatlardan biri shukur aylamakdur. Alhamdulloh, shukur qilamen, shukronasiga Mordin elining jonimolidan kechamen! Ulug'bek Mirzo sharofatidan Mordin ahlining gunohlaridan o'tdum! Barchaga omonlik berilsun!“ Bu so'zlarda Sohibqironning insoniyligi yaqqol ko'rinish turibdi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoirning hayoti va ijodi haqida nimalarni bilasiz?
2. Shoirning bolalarga bag'ishlab yaratgan she'r va dostonlaridan qaysilari yodingizda qoldi?
3. Adib romanlarida bolalar hayoti qanday tasvirlangan?

Safo Ochil

(1942 — 2009)

„Safo Ochil — serqirra ijodkor. U taniqli shoir, iqtidorli adib va tarjimon, iste'dodli adabiyotshunos va tarjimashunos olim, mohir tarbiyashunos va muallim, adolati noshir sifatida o'zbek xalqiga ma'lum va manzur“, deyiladi adibning „Orzular ko'kida shafaqlar“ kitobining avvalida. To'g'ri, yuqorida aytilgan sifat va fazilatlar Safo Ochilda to'la mujassam.

Shoir va olim Safo Ochil o'fonli kunlarda, o'zbek xalqi ikkinchi jahon urushining dahshatli va vahimali azob-uqubatlari boshidan kechirayotgan davrda, ya'ni 1942- yil, 20- mart kuni Xorazm viloyatining Yangiariq tumanida dunyoga keldi. U boshlang'ich ta'limni shu tumandagi „Olg'a“ hamda Oxunboboyev nomli maktablarida oldi, keyin esa Bog'ot tumanidagi Narimonov nomli o'rta maktabni tamomladi.

U 1958- yilda Toshkent davlat chet el tillari pedagogika institutining nemis tili fakultetiga kirib, uni nemis tili, o'zbek tili va adabiyoti ixtisosligi bo'yicha tugatdi. So'ngra uzoq yillar Xorazm davlat pedagogika institutida o'qituvchi, katta o'qituvchi, dotsent, kafedra mudiri lavozimlarida samarali faoliyat ko'rsatdi.

Filologiya fanlari nomzodi, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi, O'zbekiston xalq ta'limi a'lochisi Safo Ochil o'z ijodiy faoliyatini 1955- yilda bolalarbop she'rlar mashq qilishdan boshladi. Uning bolalar uchun yozgan asarlari „Umidvor qushcha“ (1983), „Kamalak va sumalak“ (1987), „Burgut“ (1992) kabi she'riy kitoblariga jamlangan bo'lib, ularning barchasi yosh kitobxonlarga manzur bo'lgan.

Shoirning o'sha davrdagi mashqlarida ham o'ziga xos isyonkorlik va kurashchilik ko'zga tashlanadi. „Onam paxtakor“ (1955) she'rida lirik qahramon onam „O'tgan yili ko'p Paxta

terdi. Davlat unga Nishon berdi. Pul ber desa, Derlar qoch-qoch, Bizlar esa Och, yalang'och..." deya hayqiradi. Darhaqiqat, she'r yozilgan davrda paxtakor-mehnatkashlar faqat mehnat qilishgan, lekin mehnatiga yarasha haq olishmagan. Shu hayot haqiqati badiiy haqiqatga aylanganiki, bu mavjud sho'ro tuzumiga nisbatan murg'ak qalbning isyonidir.

Shoir ramziy ifodalash orqali o'zining falsafiy fikrlarini bolalar tilida jonlantirishga harakat qiladi. Bu o'rinda „Kunga-boqar“ she'ri diqqatga loyiq:

Kungaboqar muloyimdir,
Uyati bor.
O'ziga xos qiziq, ajib
Odati bor —
Tunda yerga, kunduz esa
Kunga boqar.
Shu boisdan yer-u kunga
Birday yoqar.
Qorni to'ygach, „yig'ib olar“
U esini.
Quyoshga ham ko'rsatadi
Yelkasini...

Bu she'rda o'zbek xalq og'zaki ijodiga xos botiniy parallelizm uslubi gavdalangan. Kungaboqarning o'ziga xos xususiyatlari, o'sishi, „yashash“ tarzi yashirin ravishda insonga qiyoslanadi. Darhaqiqat, ayrim lagabardor odamlarning rahbar-u amaldorlarga yalfoqlanishi, ularning og'ziga qarab turishi va ularga egilib-bukilib turish manzaralari barchaga ayon va ma'lum. Qolaversa, hayotda ba'zi kishilar borki, ular ishi bitgach, yaxshilikni tez unutadilar, ezigulik qilgan insonga hatto „yelkasini ko'rsatadi“lar. She'rda shu lavhalar badiiy jihatdan yaxshi tasvirlangan.

„Soyam bilan o'ynayman“ she'rda ayrim subutsizlar timsoili yorqin ifodalangan. Bola o'z soyasi bilan do'st tutinadi, o'ynaydi. Biroq soya esa bola yursa-yuradi, tursa-turadi.

Bolada qiziq bir xususiyat bor. Kimdir uning qilgan ishini, xatti-harakatini takrorlayverssa, aytgan so'zini bot-bot aytaverssa, „Meni ermak qilyapti“ deb undan jahli chiqadi. „Soyam bilan o'ynayman“ she'ridagi lirik qahramon ham shu holatga tushadi va o'z soyasiga:

„— Ey, soyajon! Qilmagin ermak. Shunday qilsang, Do'st-massan, demak“, deya tanbeh beradi. Lekin soya „bilganidan qolmaydi“.

Shunda lirik qahramon o'zining ichki ruhiy holatini, kichkintoylarga xos iztirobini, noroziligini to'kib soladi:

„Po'm“ desam-da,
Ergashib kelar.
Undan odam
Qanday qutular?!

Shoirning „Qo'rqqoqlik“ she'rida yosh lirik qahramon nohaqlikka, adolatsizlikka, loqaydlikka qarshi isyon ko'taradi. Shu isyon ruhi badiiy-publitsistik uslub orqali tasvirlanadi:

— Dada, katta bir bola
Meni nohaqdan urdi.
Yordam bermay o'rtog'im
Qo'rqqoqlik qilib turdi.

Murg'ak bola og'ir ahvolga tushganida o'rtog'ining himoyasini kutadi. Shunda o'rtog'i ko'maklashmasa, yonini olmasa, u iztirob chekadi. Va bola dadasidan so'raydi:

Sizni ham men singari,
Birov nohaq urganmi?
Shunda do'stingiz chetda
Yordam bermay turganmi?

Bu holat nafaqat bolalarga, balki kattalarga ham xosdir. Bir kishi ikkinchi kishini begunoh, adolatsiz ravishda xafa qilsa yoxud xo'rlashga harakat qilsa, bundan og'iri bo'lmaydi. Darhaqiqat, shunday noxush hodisalar uchrab turadi. Shoirning „Qo'rqqoqlik“ she'rda tasvirlangan voqea-hodisada hayot uyg'unligi bilan she'riy uyg'unlik bir butun yaxlitlikka ega.

Bolalar shoiri kichkintoylar hayot tarzini, ichki dunyosini, fe'l-atvorini, ruhiy kechinmalarini, fikrlash darajasi va ko'lamin, eng asosiysi, ularning shirin, chuchuk tilini yaxshi bilishi asosiy mezondir. Shoir Safo Ochil she'rlarini o'qir ekanmiz, uning shu fazilatlarini kuzatamiz.

Odatda, bolalar tabiat manzaralarini, hayvonot va qushlar dunyosini boshqalardan ko'ra ko'proq sevadilar, o'zgacharoq his qiladilar va idrok etadilar. Shoir she'rlarida bolalarning shu xislatlari badiiy-falsafiy jihatdan aniq tahlil qilinganki, ular murg'ak qablarning ruhiyatiga samarali ta'sir qila oladi.

„Yarador qushcha“ she'rda ilgari surilgan badiiy-tarbiyaviy g'oya qushlarga nisbatan mehr, g'amxo'rlik tuyg'ularini shakl-

lantirishga yordam beradi. She'rda poetik voqea-topilma tush orqali ifodalanadi va nazmiy til orqali „so'zlab“ beriladi. Kichkintoyning o'zi tushida uchib yuradi. Yoningasida uchayotgan qushchani otishadi va bola qulayotgan yarador qushchani ushlab oladi. Keyin yaralarini bog'lab, unga yordam ko'rsatadi. Lirik qahramon qushchani chekayotgan azobi, qiynalib chiqirashiga chidolmay yig'lab yuboradi, uyg'onib ketadi va deydi:

Tushdagidek ne uchun
Uchib yura olmayman?
Yarador qushchamni men
Nahot ko'ra olmayman?

Tushidagi kabi ucholmasligidan afsuslanish, yarador qushchasi rahm-shafqat va uni sog'inish ruhi bola vujudini qamrab olgan. Boshqacha aytganda, murg'ak qalbdagi sog'inch dardini uyg'otish va shakllantirish lirik yo'sinda talqin qilingan.

„Yarador qushcha“ she'rining ikkinchi qismida avvalgi poetik ma'no va maqsad ravshanlashtiriladi. Ya'ni o'yinqaroq bolaning toshbag'irligi, ozor chekkan qushning iztirobi va nihoyat, rahmdil kichkintoyning odobligi va mehr-oqibati sokin ohangda kuylanganiki, bu turfa fe'l-atvorlar o'quvchi ruhiga samarali ta'sir etadi.

O'yinqaroq bola sopqonidan tosh otib, qushni yerga qulatadi. Boshqa bir bola tipirchilab, chalajon yotgan qushchani mushukdan olib qochadi va unga in yasaydi, malham qo'yib, yarasi bog'lab, don-dun berib, parvarish qiladi. Qushcha esa yarasi tuzalgach, qafasda zerikadi. Rahm-shafqatli, odobli bola uning bu holatini his qiladi:

Tuzalgach asta-sekin,
Zerikdi u qafasda.
Qolgan kabi armonda,
Uchsam derdi osmonda.
Uni yaxshi ko'rdim,
Darrov qo'yib yubordim.

Shoirning „Men“i tutqunlikda qiynalayotgan qushchani ozod qiladi. U bundan zavq-shavq oladi. Bu yerda ozodlik, erkinlik bola tilidan falsafiy yo'sinda ifodalanadi. Yuqorida aytilgan poetik ma'noni ochib berish uchun muallif jonli hikoya uslubini tanlaganki, u she'rga nafis va ohangdor pafos hamda joziba bag'ishlagan.

Safo Ochil „Tog' lavhalari“ (turkum), „Mudraydi qishloq“, „Ey, qor“, „Qor bola“, „Qish“, „Oqshom“, „Ko'klam qo'shig'i“ she'rlarida tabiat manzaralarini chizish orqali murg'ak bolalarining estetik didini shakllantirish, „Kurashchi bola“da sportga mehr, „Xazonlarni supurmang“da insonparvarlik, „Yaxshilikning yovlari“da ezgulikning yovuzlik ustidan tantana qilishi, boshqa ko'pgina she'rlarida esa Vatanga muhabbat, ota-onaga hurmat singari tuyg'ular rango-rang bo'yoqlarda chizilgan.

Safo Ochil bolalar qo'shiqchiligini rivojlantirishga samarali hissa qo'shgan singari. Uning qo'shiqbop she'rlari sodda, tili ravon, sermazmun, ohangdor, shuningdek, ularning har biri muayyan poetik maqsadga yo'naltirilgan. Shuning uchun shoirning aksariyat she'rlari osongina kuyla tushadi. Bastakor ularga qiynalmasdan kuy bastalaydi, jajjigina ijrochi osongina kuylay oladi. „Gul ekaman“, „O'z tilim“, „Ota-ona duosi“, „Osmonimiz tiniq bo'lsin“ singari she'rlar shular jumlasidandir.

Masal bolalarning sevgan janrlaridan hisoblanadi. Chunki qushlar, sudralib yuruvchilar, hayvonlar va shu kabilarning xatti-harakati, ularning o'ziga xos xususiyatlari goh kulgili, goh satirik yo'sinda tasvirlanadi. Safo Ochilning „Qarg'a va Bulbul“, „Ilon va Tipratikan“, „Tuya bilan Kuchuk“, „Tovuq va simob pantomimasi“, „Qurbaqa va sigaret“ singari masallari badiiy yuksak mahorat bilan bitilganki, ular bolalarning diqqatini o'ziga tortadi.

Xayoliy ramz va timsollar, kutilmagan hayotiy voqea va hodisalar, odatdan tashqari o'xshatish va istioralar, go'zal tasnif va tasvirlar, g'aroyib sarguzashtlar, mardlik va shu kabi badiiy unsurlar muayyan ijrochi chizig'ida birlashadi. Bunday hikmatlarga boy dialektik yaxlit topilma bolalar diqqat-e'tiborini qozonadi, o'z „bag'ri“ga ohanrabodek tortadi. Bu, ko'pincha, doston, ertak va afsonalarga xos badiiy-estetik xususiyatdir.

Shoir Safo Ochil qalamiga mansub doston va ertaklar ham shunday fazilatlariga ega bo'lib, ularda badiiy jozibasi bilan murg'ak qalbdlardan tez o'rin olish qudrati mavjud. Adibning doston va ertaklarida faqatgina ta'sirechan badiiylik emas, balki ularda voqea-hodisalarni tahlil va tadqiq etish samarali ko'zga tashlanadi. Darhaqiqat, shoir har bir asariga badiiy-ijodiy va ilmiy-nazariy jihatdan yondashadi.

Shoirning „Gavhartosh“ ertak-dostoni xalq ichida tildan tilga ko'chib yurgan bir afsonaning sujet-voqeasi asosiga qurilgan bo'lib, unda ota qadri, uning ma'naviy-axloqiy hikmatlari badiiy

ifodasini topgan. Dostonning lirik qahramoni muayyan jamiyatda asrlar osha axloqiy qonuniyatga aylanib qolgan urf-udum va an'analarga qarshi bosh ko'taradi.

Chambil degan mamlakatda ota yoxud ona qarigach, ular tog' ortiga — ilonlar makoniga olib borib tashlangan. Jur'at shohlarning udumga aylangan bu farmonidan nafratlanadi:

Farmoningga ming la'nat, ey Shoh,
Farmoningdan o'rgildik, tojdor.
Udumlarimg tufayli, e voh,
Nahot bola Otaga ag'yor!

Shoir „o'rgildik“ so'zini ko'chma ma'noda ishlatgan bo'lib, u nafratlanish ma'nosini ifodalaydi. Bu, o'z navbatida, she'rga poetik effekt (samara, pafos) baxsh etgan va fikr ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Lekin Jur'at ham taqdirga tan berib, otasini yelkasiga ortib, ilonlar saltanatiga yaqin joyda bir xarsangtoshga o'tqizib, dam oladi. Shu yerda otasining aytdan so'zlari farzand qalbini, uxlab yotgan tuyg'usini uyg'otadi:

„Men ham senday sher kabi olg'ir,
Kuchga to'lgan yigit bo'lganman.
Qirg'yil burun bobongni, axir,
Shu tosh uzra olib kelganman“.

Shu to'rtlik ma'nosida „Qaytar dunyo“, „Keyinchalik bu qismat sening ham boshingga keladi“ degan hikmat yashirin. Biroq bu hikmat bolalar tafakkuriga, dunyoqarashiga va ichki dunyosiga mos keladigan til va sodda badiiy uslub bilan berilganki, uni yosh kitobxon tez va aniq tushuna oladi.

Xalqimizda „Qari bilganni — pari bilmas“ degan maqol bor. Uning ma'nosi ertak-dostonida hayot haqiqati orqali ilmiy jihatdan asoslanadi. Johil shohga dengizning oqmas qismi — chuqur soy tubida gavhar ko'rinadi. O'sha hududdagi yosh yigitlar gavharni olib chiqishga majbur qilinadi. Biroq uni hech kim olib chiqolmay, suvga cho'kib, halok bo'lishadi. Navbat Jur'atga yetadi va bo'lgan voqeani yerto'ladagi otasiga bayon qilib beradi. Ota „Dedi so'ngra nosni tupurib: — Bormi o'sha joyda bir daraxt? Jur'at dedi: — Ha, bitta chinor“. So'ngra ota gavhar chinor tepasidagi burgut uyasida ekanini aytadi. Darhaqiqat, suv ostida ko'ringan gavhar burgut uyasidagi gavharning aksi edi.

Bu yerda hayot voqeasi bilan badiiy to'qima uyg'unlashib, singishib ketganki, u bolaning fikrini teranlashtiradi va shu bilan birga unda asar davomida o'qishga qiziqish ortadi. Bu badiiy tafakkurning qudratidir.

Ertak-doston boshqa ertaklarga xos lirik qahramonning g'alabasi, ijtimoiy Haqiqat va Adolat bilan tananasi, buyuk kelajakka ishonch tuyg'ularining ifodasi bilan yakunlanadi. Ya'ni inson hayoti va turmushini oyoqosti qiluvchi g'oyalar ustidan insonparvarlik, qariyalarga g'amxo'rlik, vatanparvarlik g'oyalarining muborak tantanasi asarning asosiy salmog'ini tashkil qiladi.

Safo Ochilning „Burgut“, „Nodir pahlavon“, „Temirchi boy va boyo'g'li“ kabi ertaklari ham bolalarning ma'naviy-axloqiy va estetik tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, shoir va olim Safo Ochilning deyarli barcha asarlari milliy istiqlol g'oyasi bilan sug'orilgan bo'lib, ular milliy bolalar adabiyotining ravnaq topishida muhim o'rinni egallaydi. Bunda shoirming filolog va pedagog olim sifatidagi iste'dodi qo'l kelgan. Safo Ochilning bolalar uchun yozilgan asarlari badiiy va pedagogik jihatdan o'z tadqiqotchilarini kutmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoirming „Kungaboqar“ she'ri haqida nima bilasiz?
2. „Yarador qushcha“ she'rining tarbiyaviy ahamiyati nimada?
3. „Gavhartosh“ ertak-dostonining bolalar adabiyotida tutgan o'rini qanday?

Anvar Obidjon

(1947- yilda tug'ilgan)

Hozirgi zamon bolalar adabiyotining taraqqiyotiga juda katta hissa qo'shib kelayotgan Anvar Obidjon 1980-yilda „Bahromning hikoyalari“ nomli to'plami chiqqanidan so'ng adabiy jamoatchilikning e'tiboriga tushdi. Oradan shuncha vaqt o'tib ham, u o'zining munosib o'rini mustahkam saqlab turibdi, uning ko'p qirrali ijodiga bo'lgan qiziqish tobora ortmoqda. Ibrohim G'afurov, Xudoyberdi To'xtaboyev, Abdug'afur Rasulov, Said Ahmad, Safo Matjon, Rahmon Qo'chqor, Miraziz A'zam, Mahmud Sattor, Kavsar Turdiyeva, Tursunboy Adashboyev, Lola Sodiqova-Zvonaryova, Rahmatulla Barakayev, Hulkar Hamroyeva kabi munaqqid va adiblarimiz bu ijodkorning asarlari to'g'risida bir-biridan ko'tarinki maqolalar yozishdi. Izlanuvchi olimi Zamira Ibrohimovaning „Quvnoqlikka yashiringan iztiroblar“ nomli kitobida (A. Navoiy nomidagi Milliy kutubxona nashriyoti, 2005) adibning nazm va nasrdagi asarlarining nihoyatda o'ziga xosligi, o'quvchini o'ziga mahliyo eta olish sirlari keng talqin qilib berilgan.

Anvar Obidjon ijodi yuzasidan fikr bildiruvchilarning barchasi doimo bir narsaga, ya'ni uning bolalar adabiyotiga yangicha bir yo'nalish olib kirganiga alohida urg'u berib o'tishadi. Kichkintoylar shoiri Tursunboy Adashboyev bu holni soddagina ta'riflab: „80-yillarga kelib Anvar Obidjon bolalar she'ritayidagi ob-havoni bir yo'la yangiladi“, deb yozgan edi.

Haqiqatan ham, bolalar adabiyotida o'tgan asrning 80-yillarigacha chop etilgan kitoblardagi she'r'larga nazar tashlasak, ularning aksariyat qismi o'sha mahaldagi tuzumni ulug'lashga, turmushimizning o'ta farovon, kelajagimizning behad yorqin ekanligiga o'quvchini ishontrishga qaratilgan „yalang'och maf-

kura“li she'rilar, bog', maktab, oromgohlardagi g'amxo'rliklarni, yosh avlodning dunyoda eng baxtiyorligini aks ettiruvchi quruq ma'lumotlardan nariga o'tolmaydigan asarlardan iborat edi. Ko'r-ko'rona pand-nasihatlar, xalq ertaklari va latifalari asosida yengil-yelpi hazillar to'qish ham avj olgan edi. Bunday asarlarning vazifasi bir xil bo'lib, ular bolalarning ongiga ta'sir o'tkazishga xizmat qilar edi. Shunday sharoit mavjud bo'lgan, bolalarni „Imperiya mafkurasi“ chizib bergan chiziqdan chiqarmay tarbiyalash qonunga aylanib qolgan muhitda boshqacha yo'lda ijod qilish mumkin emasdek tuyular edi. Anvar Obidjon shu chiziqdan yorib o'tishni uddalashga urina boshladi.

Anvar Obidjonga xos kashfiyotning siri shundaki, shoir bolalarning ongidan ko'ra ko'proq ko'ngliga ta'sir o'tkazish yo'lidani bordi. Binobarin, ko'ngliga qattiq o'rnamashgan narsa ongda uzoq vaqt saqlanishi, saqlanganda ham faol harakatga sabab bo'lishi qiyin.

Tahlil qilib ko'rish uchun „Bahromning hikoyalari“ kitobidagi „Bezori“ degan she'rni olaylik:

Qarg'a kirdi	— Menga qara,
Kinoga,	Vey, Laylak,
O'xshab	Yeganmisan
Buratinoga.	Hech kaltak?
Hamma joylar	Qani,
Edi band,	Tur-chi o'ringdan.
Borib dedi	He, o'rgildim
Nopisand:	Burningdan!

„Eski maktab“da suyagi qotgan shoir bezorilikni qoralamoqchi bo'lsa, kuchim ko'p deb boshqalarga ozor yetkazaverma, hammaga xunuk ko'rinib, oxiri nazardan qolasan, sen bilan hech kim o'rtoq bo'lmay qo'yadi, deganga o'xshash mazmunda she'r bitishi tabiiy hol edi. Bu bilan u o'quvchining ongiga ta'sir qilmoqchi bo'ladi. „Bezori“da esa, Anvar Obidjon she'rxonning ko'ngliga yo'l izladi va o'quvchiga quvnoq kayfiyat bag'ishlovchi qiziq holat, kulgili obraz yaratish orqali bunga muvaffaq bo'la oldi. Dilozor bezorining ko'pchilik uncha kushlamaydigan, isqirt joylarda ivirsib yuruvchi qarg'a qiyofasida berilganining o'zi jajji kitobxonning ko'ngliga unga nisbatan ijirg'anish hissini uyg'otadi va bolaning g'ashiga tegishi mumkin bo'lgan quruq nasihatlarni aytishga hojat qolmaydi.

„Bahromning hikoyalari“dagi „Parvarda“ degan boshqa bir she'rda esa yosh Bo'richa onasi quyon go'shtini, otasi kiyik

go'shtini uning tug'ilgan kuniga sovg'a qilishmoqchi bo'lsa-da, bunga ko'nmay, hali o'zi totib ko'rmagan, juda shirinligini birovlardan eshitib bilgan parvarda olib berishlarini talab qilishga tushadi. Ota-onasi kuyunib, parvarda faqat shaharda sotilishini, u yoqqa borish xatarli ekanini tushuntirishga urinishadi. Ammo, Bo'richa bu gaplarga quloq solmay, jonini xatarga qo'yib bo'lsa ham, parvardani yeb ko'rish ishtiyoqida yonganicha shaharga qochib ketadi. Shaharga borganidayoq uni tutib olishib, ajoyibxonadagi qafasga tiqib qo'yishadi, hammaga tomosha bo'lib, endi parvardani o'ylamay, o'zi tug'ilgan adirni sog'ina-sog'ina kun ko'ra boshlaydi. Oradan bir necha yil o'tgach, taqdirga ko'nikip, yuvoshgina bo'lib qolgan Bo'richaga aynan u tug'ilgan kunda bir qizcha parvarda tashlab o'tadi. Endi unga parvarda keramikan, degan savol tug'iladi o'quvchida.

O'sha davrda bolalar adabiyotida hukm surib turgan muhitni hisobga olganda, bu singari she'rlarni yozish o'ziga xos bir o'jarlik, hatto shakkoklik sanalardi. Chunki u davrlarda qishloqlardagiga qaraganda shaharlardagi hayot darajasi bir necha o'n baravar yuqori bo'lib, u yerdagi maoshi ko'p zavod-fabrikalarga boshqa respublikalardan kelgan ishchilarni joylashtirishar, mahalliy aholini qishloqda ushlab turish uchun ko'pchiligiga hatto pasport ham berilmas, ulardan birovi shaharga borib kelsa, falon g'aroyibotlarni ko'rdim, deb u yoqdagi turmushning shirinligini maqtashga tushar, barchaning havasi kelar edi. Shoir „Parvarda“ she'rida, bir tomondan, qishloqdan narini bilmay kun kechirayotganlarga achinsa, ikkinchi tomondan, shaharning o'ziga xos hayot tarzini yaxshi bilmay turib borganlarning hammasiga ham „shirin“ luqma nasib etavermasligini sha'ma qiladi. Bu she'r real hayot haqida edi, faqat bolalarni emas, katta yoshdagilarni ham o'ylantirib qo'yadigan kuchga ega edi. Zamonaga esa, saviyasi qay darajada yuqori bo'lmasin, bunga o'xshagan she'rlar kerak emasdi, bolalarimizning ko'nglini cho'ktiradigan, pessimistik (tushkunlik) ruhdagi narsalar bizga yot, biz turmushimizdagi qahramonliklarni, kishilarimizdagi yaxshi xislatlarni targ'ib etishimiz zarur, degan g'oya hukmron edi.

Sharoit shunday ekaniga qaramasdan, Anvar Obidjon bari-bir o'z uslubiga sodiq qolib, o'zi tanlagan yo'lda turib, tinimsiz ijod qilaverdi. Hali qishloqda yashab turgan vaqtlarida, asosan, o'tgan asrning 70-yillari o'rtalaridan boshlab yaratgan turkum-turkum she'rlari avvaliga matbuotda bitta-ikkita bo'lib ko'rinib turdi. Shoir 80-yillar boshida Toshkentga ko'chib kelgach,

she'rlariga endi matbuotdan kengroq o'rin berib borildi, bolalar adabiyotini nazorat qilib turuvchi ko'zlar ham uning uslubiga asta-asta ko'nika borib, yangidan yangi kitoblari nashr etildi.

Shoir poytaxtga kelib ish boshlaganida yoshi o'ttiz beshdan o'tib qolgani bois, tanilishga chekkikanga o'xshab tuyulardi. Lekin oradan ikki-uch yil o'tmayoq keng adabiy jamoatchilikning e'tiborini tortdi, tez nom qozondi. Uning „Siz eshitmagan qo'shiqlar“, „Dalalardan bolalarga“, „G'alati maktublar“, „Botirvoyning kundaligi“, „Kulchalar“ kabi turkumlarga jamlangan hamda turli buyumlar, jonzotlar, o'simliklar olamini yosh kitobxonga sirdosh etib, ularda tabiatga mehr uyg'otuvchi, ohang va uslub jihatidan juda o'ziga xos, ham kulgi, ham falsafaga boy she'rlari o'zbek bolalar she'riyatida yangi bir oqimni shakllantira bordi. „Bulbulning cho'pchaklari“ turkumi esa, garchi muallif ularni shaklan g'azal holati deb baholagan bo'lsa-da, bolalar adabiyotiga g'azal janrini olib kirdi.

Professor Abdu'g'afur Rasulov „Ijodiy o'zlik sari yo'l“ maqolasida („Sharq yulduzi“, 2-son, 2008) shunday deydi: „Anvar Obidjon bolalar uchun nimaiki yozmasin, go'zallikni, kuyini, shakl va mundarija mutanosibligini nazarda tutadi. Bulbul qo'shiqlari turkumida hamma narsa go'zal, mukammal. Ohangga mos so'zlarni tanlaydi, qahramonlarning fazilatlarini topib-topib, o'rniqa qo'yib-qo'yib tasvirlaydi:

Musichalar yuvosh-u	Xo'tiklar zo'r yallachi,
Chumolilar tirishqoq,	Qo'y, Sigirlar dalachi,
Suvaraklar bebosh-u	Sho'x Qo'chqorlar kallachi,
Kuchukchalar urishqoq.	Takalar ham suzishqoq.

Shoir „Juda qiziq voqea“ kitobidagi izohda, qat'iy bir ohangga rioya qilaman deb, so'zlarning bolalar uchun oson tushuniladigan tizimda ravon bo'lishiga putur yetkazmaslik maqsadida aruz qoidalariga ataylab to'liq rioya qilmaganini ta'kidlasha-da, „g'azal shaklidagi“ she'rlar baribir tekis va jarangdor chiqqan. Shoir bu bilan o'z zamonasi bolalarining aruzdan butunlay begonalashib ketmasligini ta'minlashdagi oliyanob istagiga erishgan.

Anvar Obidjonning she'riy turkumlari haqida so'zlaganda bir narsani qayd etib o'tish lozim bo'ladi. Ba'zi qalamkashlar turli yillarda bititgan she'rlarining mazmuni yaqinroqlarini jamlab, keyinchalik turkumga aylantirishadi. Anvar Obidjon esa, avval o'ziga xos mazmunga ega bo'lgan turkumni kashf etib, keyin shu yo'nalishda she'rlar yaratgan. Buni qaysi bir turkumga razm

solmang, undagi she'rlarning shakli, hajmi, vazni deyarli bir xil ekanligidan sezish mumkin.

„Siz eshitmagan qo'shiqlar“ turkumi ko'pchilik o'quvchilar uchun eng sevimlisi bo'lsa, ajab emas. Bolalar adabiyotining keyingi avlodi vakillaridan bir qanchasi shu turkumga taqlid qilib talay she'rlar yozgani bundan dalolatdir.

„Siz eshitmagan qo'shiqlar“da har bir jonivor, har bir buyum barchamizga tanish bo'lgan o'z ovozi bilan kuylab, biz hali eshitmagan gaplarini aytishadi. Masalan, „Hakka qo'shig'i“ni tinglaylik:

Qornim ochsa bo'g'ilmayman,
Shaq-shaq-shaq.
U-bu narsa o'g'irlayman,
Shaq-shaq-shaq.
Nafsimni hech tiyolmayman,
Shaq-shaq-shaq.
Qo'lga tushsam, uyalmayman,
Shaq-shaq-shaq.

Hakka uchragan narsani olib qochib, iniga to'plab yuradigan o'g'ri qush ekanini yaxshi bilgan bolalar bu quvnoq she'rdagi so'zlarni rostdan ham Hakka aytayotganiga aslo shubha qilishmaydi. „Qo'lga tushsam, uyalmayman“ jumlasida esa, Hakka fe'lli yulg'ich odamlar shu darajada surbetki, ular hatto qo'lga tushgan taqdirda ham boshqalardan uyaliqish tuyg'usidan begonadir, degan xulosaga olib keladi.

Hali maktab o'quvchisi bo'lgan Anvar Obidjonning dastlabki she'rlari „G'uncha“ jurnalida bosilishiga sabab bo'lgan shoir Miraziz A'zam „Bolakaylarning minnatsiz xizmatkori“ maqolasida („Hurriyat“, 2007-yil, 4-iyul) dunyo bolalar adabiyoti namoyandalaridan yuzga yaqinining asarlarini o'zbekchaga o'g'irgani, ularni Anvar Obidjon ijodi bilan chog'ishtirib, shunday xulosaga kelganini aytadi: „Qani, o'ylab ko'raylik, Anvar o'sha shoir yoki yozuvchilarning qaysi biridan kam? Rus klassik bolalar shoirilari Korney Chukovskiy va Samuil Marshak, italiyalik Karlo Kollodi va Janni Rodari, amerikalik Doktor Siyuz va Jon Chiard, nemis bolalar adiblari Erix Kestner va Jeyms Kryustlardan Anvarning kamlik joyi bormi? Yo'q, albatta. Nemis shoiri Bertold Brext „Molingizni ko'rsating“ deydi. Biz jahonga Anvarning „mollari“ni, ya'ni ijod namunalarini ko'rsata olmadik. Yo'qsa, uning nomi ham jahon bo'ylab jaranglagan bo'lardi“.

Anvar Obidjonning ijodi bilan batafsilroq, chuqurroq tanishgan kishi yuqorida aytilgan so'zlarda hech qanday mubolag'a yo'qligini tan olmasligining iloji yo'q. „Kulchalar“ turkumidagi „Obbo, kalamush-ey!“ degan she'rni o'qib ko'raylik:

Kalamushvoy,	Yoz desalar
Kalamush,	„Temir“ deb,
Savodlag sal	Sen yozibsan
Chalamish.	„Kemir!“ deb.

Yoki „G'alati maktublar“ turkumidagi „Osmachiroqning Oymomoga yozgan xati“ga nazar tashlaylik:

To'lishibiz, Oymomo,	Men ham yordam qilarman
Kirib olib darmonga.	Nochor qolgan chog'ingiz.
Shisham sindi...	Omon bo'ling,
Buguncha —	Baxtinga
Chiqib turing osmonga.	Tugamasin yog'ingiz.

Ketmon traktorni o'ziga qiyoslagandek, kerosinda yoqiladigan osmachiroq ham oymomoni o'ziga taqqoslab, yog'i bevaqt tugab qolmay, doimo charaqlab turaverishini tilaydi. Bularga o'xshash she'rlarni yozish uchun nechog'li yuksak iste'dod kerakligini, bunday pishiq, tagdor, mag'zi to'q, aksariyati sof milliy tuyg'ularga yo'g'irilgan she'rlar boshqa tillarga tarjima qilinsa, qanday baho olishligi, bu hol millatimizga qanchalar g'urur bag'ishlashi mumkinligini sharhlab o'tirish ortiqcha.

Anvar Obidjonning she'riy dostonlari ham talaygina. „Odil Burgutshoh va „Zamburug“ laqabli josus haqida ertak“da agar yurt ichidagi odamlar ahil bo'lib, hushyor bo'lib yashamasa, tashqi g'animlar har qanday qudratli va obod o'lkani ham hiyla-nayranglar bilan kuchsizlantirishi, vayron qilishi mumkinligi to'g'risida so'z boradi. „O'g'irlangan pahlavon haqida ertak“ esa bir qarashda, asosan, bosqinchilikni qoralagandek tuyulsa-da, bunda eng asosiysi millatning tili masalasidir. Dostonda go'dakligida boshqa yurtga o'g'irlab ketilgan bola tengsiz pahlavon bo'lib ulg'aygach, bosqinchilarga qo'shilib o'z xalqiga qarshi jang qilgani, hatto o'z onasi bilan olishib, onaning tilini tushunmagani bois, halok bo'lishiga sal qolgan hikoya qilinadi. Nеча yillar yig'lab-yig'lab, sog'inib yurgan farzandini bilmay o'ldirib qo'yishdek fojiodan bolaning yelkasidagi tanish tamg'a tufayligina saqlanib qolgan ona falakka shunday iltijo qiladi:

— Hech bandani,
Ey, Tangrim,
Judo qilma elidan.
Farzandlarni onadan
Hamda ona tilidan!

Bu doston 1986-yilda chiqqan „Masxaraboz bola“ nomli kitobda, o'zbek tili davlat tili bo'lmagani uchun rasmiy doiralarda nufuzini tamoman yo'qotib, turli tahqirlashlarga uchrab turgan bir zamonda e'lon qilinganini nazarda tutsak, bu chinakam jaso-rat edi. Bunday asarlar rasmiy doiradagilarning qattiq jig'iga tegishi tabiiy hol edi. Anvar Obidjon o'quvchilar orasida mashhur bo'lishiga qaramay, muallif Mustaqillikdan ilgari unvon, nishon u yoqda tursin, hatto biron-bir oddiy adabiy mukofot bilan ham taqdirlanmaganining boisi balki shundadir.

Anvar Obidjon ijodi haqida yozgan munaqqidlarning bir qanchasi uning o'ta kurashuvchanligi, qaramlikdan qutulishga, erkinlikka intilishga da'vat mavzusini bolalar adabiyotiga dangal olib kirganini alohida ta'kidlab kelishadi. Garchi Anvar Obidjonning o'zi, istibdodga nafrat mavzusini „O'ychan ko'zlar egasi“, „Bizda“ singari she'rlari bilan Miraziz A'zam 60-yillardayoq bolalar adabiyotiga olib kirgan, deya yuqoridagi fikrlarini inkor etishga urinsa-da, bu masalaga xolislik va adolat bilan yondashib aytish joizki, munaqqidlar baribir haq. Qaramlik bois millatimiz boshiga tushgan ko'rgiliklarni bolalar adiblaridan ba'zilar ilgari ham onda-sonda sha'ma qilib o'tishgan, Anvar Obidjon esa bu mavzuga keng ko'lamda yondashdi, talay she'rlarida, dostonlarida, hikoyalarda, ayniqsa, „Alamazon va uning piyodalari“, „Dahshatli Meshpolvon“ qissalarida, „Qo'ng'iroqli yolg'onchi“ pyesasida boshqinchilikni o'z nomi bilan atab, o'z millati bolalarini kishanlardan xalos bo'lishga tinmay da'vat etadi, muntazam ravishda kurashadi.

Anvar Obidjon nihoyatda serqirra ijodkor: nazmda, nasrda, dramaturgiyada birdek ijod qiladi. Publitsistika va adabiyotshunoslikda ham o'z o'rniga ega. Kattalar uchun ham turli janrlarda asarlar yaratgan. Ayniqsa, Gulmat Shoshiy tilidan yozgan g'azallari, oddiy kishilarning tiliga yaqinligi bilan ajralib turuvchi o'ta quvnoq va tagdor hajviyalari, „Oltiariq hangomalari“ turkumi tilga tushgan. Munaqqidlarimiz hajvchilikda uni Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, G'afur G'ulom, Said Ahmad an'analarining davomchisi sifatida baholashadi. Shundan kelib chiqib

aytinsa, munaqqidlar Anvar Obidjon ijodi haqida talay maqolalar yozganiga qaramay, uning asarlari har bir janr bo'yicha yanada chuqur tadqiqotlarini kutmoqda.

Bolalarning sevimli yozuvchisi, asarlari jahondagi o'nlab xalqlar tiliga tarjima qilingan dovrliq adib Xudoyberdi To'xtaboyevning so'zlari Anvar Obidjon har tomonlama keng o'ranganilishga arziydigan ijodkor ekanini tasdiqlaydi. „Polosonlik Anvar Obidjon“ nomli maqolada („Xalq so'zi“, 2006-yil 20-may) X. To'xtaboyev shunday yozadi: „Mark Tven, aka-uka Grimmlar, Sharl Perro, Janni Rodari singari jahonshumul yozuvchilarni o'qiganda... ularning o'ziga xosligi, adabiyotga hech kim aytolmagan gaplarini aytib kirib kelganligini o'ylab, „Yo, Xudo, bizga ham ana shunday yozuvchilardan bersang edi“, deb ich-ichimdan orzu qilgan paytlarim ham ko'p bo'lgan. Ana shunday ijodkorni Alloh bizga polosonlik Anvar Obidjon qiyofasida berganga o'xshaydi“.

Yetuk ustozlarning mehrini qozongan Anvar Obidjon yurtimiz mustaqillikka erishgach, nihoyat o'zining munosib bahosini oldi. U 1987-yilda hukumatimiz tomonidan „Shuhrat“ medali bilan taqdirlandi, 1988-yilda O'zbekiston xalq shoiri unvoniga sazovor bo'ldi.

Anvar Obidjonning bolalarga atalgan „Qo'ng'iroqli yolg'onchi“ nomli birinchi pyesasi 1983-yilda Respublika yosh tomoshabinlar teatrida sahnalashtirilgan. Keyinchalik mazkur teatrdan va Farg'ona, Guliston, Qarshi, Qo'qon teatrlarida uning „Pahlavonning o'g'irlanishi“, „Topsang, hay-hay“, „To'tiqlar“, „Camozbanec“, „Qorinbotir“, „Alamazon“, „Navro'z va Boychechak“ kabi pyesalari namoyish etildi. „O'zbekfilm“ kinostudiyasida uning ssenariylari asosida „Tilsimoy — g'aroyib qizaloq“, „Dahshatli Meshpolvon“ kinolari suratga olingan.

Tinimsiz ijodiy mehnati tufayli so'nggi yillarda chop etilgan „Mitti baqaloq“, „Ajinasiz yo'q jin ko'chalar“ kabi she'riy to'plamlari bolalar adabiyoti xazinasiga munosib hissa bo'lib qo'shildi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoirning hayoti va ijodi haqida nimalarni bilasiz?
2. Anvar Obidjon she'rlarida, asosan, qanday g'oya ilgari surilgan?
3. Dramaturg sifatida Anvar Obidjonning qaysi asarlarini bilasiz?

Abdusaid Ko'chimov

(1951- yilda tug'ilgan)

Ilk mashqlarini maktabda — o'quvchilik partasida xabar va maqolalar yozishdan boshlagan Abdusaid Ko'chimovni maktabdoshlari „muxbir bola“ deb atar edilar. Chunki uning lavha va xabarlari tez-tez gazetalarda chiqib turardi. U a'lo o'qish, jamoat ishlarida faol qatnashish bilan birga, adabiyotni jondildan sevar, „O'zbek xalq ertaklari“, „Alpomish“, „Go'ro'g'li“, „Tohir va Zuhra“, „Uchar gilam“, „Gulliverning sayohatlari“, „Temur va uning komandasi“, „Shum bola“ singari kitoblarni qo'ldan qo'ymay o'qirdi. Adabiyotga bo'lgan muhabbat uni, o'rta maktabni 1967-yili tamomlaganidan keyin, Toshkentdagi Nizomiy nomidagi pedagogika institutiga yetaklab keldi. U 1968—1972-yillarda mazkur institutning (hozirgi universitet) o'zbek tili va adabiyoti fakultetida tahsil oldi.

Institutda o'zbek va jahon adabiyoti durdonalari bilan yanada chuqurroq tanishdi. Ulkan adiblar ijodi unga mahorat maktabi vazifasini o'tadi. Bu yozuvchilardan haqqoniy qiyofa yaratish, jonli xarakter chizish, qiziqarli badiiy usullar bilan bolalarni katta hayot ichiga olib kirish yo'llarini o'rgandi. So'zning sehiri kuchini his qildi. Ehtimol, ushbu hodisalar bo'lajak shoir va adibning tuyg'ulariga yanayam kuchliroq g'ulg'ula solgandir.

Abdusaid Ko'chimovning mehnat faoliyati 1972-yilda „O'qituvchi“ nashriyotida musahhihlikdan boshlandi. Ushbu nashriyotda olti oy ishlaganidan keyin, bolalarning respublika gazetasi „Tong yulduzi“ga adabiy xodim bo'lib ishga o'tdi va 1984-yilgacha ana shu gazetada bo'lim mudiri, mas'ul kotib vazifalarida mehnat qildi. Gazetachilik ishi Abdusaid Ko'chimov qalamini

charxlab, adabiy ishga yo'llabgina qolmadi, balki keng hayot ichiga olib kirdi, bolalar dunyosi, ruhiy olami bilan do'stlashtirdi. Hayotiy kuzatishlar yangi mavzu, yangi material berdi. Bu yillar ijodkorning tarjimai holi hayotni o'rganish, anglash, tushunish va adabiyot sirlarini egallash davri bo'lib qoldi, deyish mumkin. Gazetachilik ishi yuzasidan tez-tez safarlarga chiqqan qalamkash respublika shahar va qishloqlarini kezdi, yirik qurilishlarda, maktablarda bo'ldi. O'zining bo'lajak qahramonlari bilan yaqindan tanishdi. Shu tariqa uning asarlarida odobli, a'lochi, mehnatkash, tirishqoq va ayni paytda, o'jar va sho'x bolalarning xilma-xil qiyofalari paydo bo'ldi. Ana shunday asarlardan biri „Mening O'zbekistonim“ dostonidir. Doston bolalar adabiyotidagi tipik usullardan biri — sayohat janrida yozilgan. Dostonda mamlakatda sodir bo'layotgan voqea va hodisalar Bobo bilan Nabiraning xayolan qilgan sayohati vositasida juda qiziqarli hikoya qilinadi. Bu doston 1979-yilda alohida kitob — albom shaklida nashr etildi.

Tinimsiz izlanishlar, hayotdan va ustozlar ijodidan o'qib o'rganishlar Abdusaidga ijodda o'z ovozi, o'z yo'lini topib olishga imkon yaratdi. Shoirming uchinchi kitobi — „Toshiburgut“ (1981-yil) Abdusaid Ko'chimovning ma'lum kamolotga yetganiga dalolatnoma bo'ldi, deyish mumkin.

„Toshiburgut“ to'plami bilan tanishar ekansiz, shoirming har doim bugungi kichik kitobxonning nafis didiga mos she'rilar yozishga intilayotganiga guvoh bo'lasiz. Shu bois uning kichikintoylar bilan muloqoti samimiy dildan kechadi.

„Maqtanchoqlar“, „Mish-mishvoy“, „Inoqlar“, „Yolg'onchi-sayohatchi“, „Jazo“, „Suflor“ she'rilarida yuksak yumor bilan birga bolalarda uchraydigan sodda mug'ambirlik, maqtanchoqlik, o'yinqaroqlik ajoyib mahorat bilan tasvirlanadi. „Suflor“ asari ana shu jihatdan e'tiborli.

She'r bir sinfdagi oddiy va hayotiy voqea zaminiga qurilgan. Bayram arafasida bolalar sinfda pyesa qo'ymoqchi bo'ladilar. Rollar taqsimlanadi. Birov ot, birov chol, yana birov quyon. Barcha rollar taqsimlab bo'lingach, o'qituvchi:

Sahnada o'z so'zidan
Adashgudek bo'lsa kim,
Unga parda ortidan
Xolis yordam beruvchi,
Bilmay qolgan so'zini

¹Bo'lim dotsent T. Shermurodov bilan hamkorlikda yozilgan.

Sekin aytib turuvchi,
Suflor kerak, —

deb qoladi. Muallimning gapini eshitgan bolalar yoppasiga Hakim degan bolaga qaraydilar.

Negaki, oldingi partada o'tiradigan Hakimjon doskaga chiqib adashib qolganlarga doimo beminat yordam ko'rsatar, pichirlab adashganlarga aytib turar edi...

Bu she'rdagi hajviy yumoristik xislat xuddi malham singari shifobaxsh kuchga ega bo'lib, „Mish-mishvoy“da yana ham bo'rtibroq namoyon bo'ladi. Shoir bu asarida har xil yolg'on mish-mishlarga ishonish xunuk oqibatlariga olib kelishi muqarrarligini sodd misralarda, aniq misollar vositasida ishonchli va ta'sirli ifodalaydi.

Mish-mishvoy o'zi
Tug'ilar qayda?
Hurmat va ishonch
Yo'qolgan joyda.

Ko'zga ko'rinmas Mish-mishvoyning g'iybatlariga laqqa tushib, bir-birlari bilan yoqalashishgacha borgan bitta sinfdagi bolalar oxiri ana shunday xulosaga kelishadi. Ishonch, sadoqat bilan yashash shunday asosiy mazmuni bo'lmog'i zarurligi bu she'rda badiiy ifodalanadi.

Kitobxonni ham kuldirish, ham o'ylatish har kimning ham qo'lidan kelavermaydi. Buning uchun iste'doddan tashqari tabiiy mahorat ham bo'lishi lozim. Abdusaid Ko'chimov she'rlarida quvnoq yumor, nafis misralar ko'p. Shoirning qahramonlari hazil-mutoyibani sevuvchi, sho'x bolalardir. Mana ulardan biri:

„Qag“ etmasam qish kelmaydi, — deydi qarg'a,
Qichqirmasam, tong otmaydi, — deydi xo'roz.
Men bo'lmasam, doim futbol komandamiz,
Yig'lab-yig'lab yutqizadi, — deydi O'roz.

(„Maqtanchoqlar“)

Yoki:

Maktabda hamma meni
Qo'rqmas, bahodir deydi.
Katta-kichik har kuni
Faqat g'amimni yeydi.

Bu ishlarda hamma vaqt
Suyanamam kuchimga.
Lekin ularni faqat...
Bajaraman ichimda.

(„Jasur bola“)

Kichkintoylarning o'ziga xos ma'naviy olamini tiniq aks ettiruvchi bunday misralardagi quvnoq kayfiyat darrov boshqalarga ham yuqadi. Bunday she'rlarni o'qigan bolada o'zidagi va boshqa tengdoshlaridagi yaxshi-yomon xislatlarga munosabat uyg'onadi, kamchiliklarga qarshi nafrat, yutuqlarga nisbatan muhabbat paydo bo'ladi. Shoirning „Men g'iybatchi emasman“ asari bu fikrimizga yorqin misol bo'ladi. She'rda g'iybatchilik — illat ekani, aslida bu illatga qarshi bo'lgan bola tilidan g'oyat ishonchli va ta'sirli tarzda bayon qilinadi:

Men g'iybatchi emasman,
G'iybatga yo'q toqatim.
Jahlim chiqib ketadi,
Viji-viji qilsa kim, —

degan bola „g'idi-bidichi“ bolalarni fosh qilaman deb o'zi ham ularning qatoriga qo'shilib ketganini sezmay qoladi va o'zi ham zo'r g'iybatchi ekanini oshkor qilib qo'yadi.

Abdusaid Ko'chimovning ijodi bilan tanishar ekansiz, uning asarlarida bola xarakterining shakllanishida oila, jamoa va do'st-birodarlarning roli muhim ekanini ko'rsatish alohida o'rin egallashini ko'rasiz. Aksariyat asarlarida bolalarning ijtimoiy hayotda o'ynaydigan roli batafsil tilga olinadi, tahlil va tasvir etiladi. „Biz o'ni yetti o'rtoqmiz“, „Uch do'st, Ali bobo va anzur piyoz haqida ballada“, „Yer — boyliklar onasi“ kabi she'rlari xuddi shunday xususiyatga egadir. Ularda baxtning kaliti mehnat ekanligi shunchaki bayon qilinmaydi, balki mehnatsiz, qiyinchiliklarni yengib o'tmasdan hech narsaga erishib bo'lmastligi bolalarbop badiiy bo'yog'larda mahorat bilan tasvirlanadi. Dangasalik va ayyorlik bilan do'stlik qadrini yerga urish, mulohazasizlik, maqsadsizlik va maslaksizlik oxir-oqibat xunuk oqibatlariga olib borishi qoralanadi.

She'riy ertak bolalar adabiyotining eng ommaviy janridir. Yaxshi ertak yoki afsona jazzi yuraklarga tez ta'sir ko'rsatadi. Ularning qalbida ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat tuyg'ularini uyg'otadi.

Abdusaid Ko'chimovning „Yosuman“, „Toshburgut“, „Vulqonlar“ kabi ertaklari adolat, do'stlik kabi insoniy tuyg'ular talqiniga ayrica yondashilgani bilan xotirada muhrlanadi, o'quvchi qalbinı yunushga keltiradi. Binobarin, yosh avlodni chin odamiylık ruhida tarbiyalash, jamiyatga munosib kishilar qilib kamol toptirishdek muqaddas mavzuda asar yaratish har qaysi qalamkashning birinchi vazifasidir.

Shoir o'zining „Chaman“ dostonida mazkur vazifani yana bir karra go'zal bir shaklda ado etgan. Tarixiy mavzudagi mazkur yirik asar yosh kitobxon qalbida vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat, dushmanlarga qahr-u g'azab uyg'otishi bilan yuksak hayotiy va badiiy ahamiyatga molikdir.

Ijodkorning faoliyatida bolalar uchun yozilgan qissalar va hikoyalar, ayniqsa, muhim o'rin egallaydi. Uning „Mening yulduzim“, „Halqa“, „Baland tog'lar“ kabi kitoblaridan o'rin olgan asarlari yuksak badiiy salohiyati bilan yoshlar nasrini bezab turadi. Bu asarlarni inson xarakterini yaratishdagi betakror mahorati bilan ham o'zbek nasrining eng sara namunalari, deb bemaol aytish mumkin. Shunday xususiyatlari uchun ham adibning bir qator hikoya va qissalari, she'rlari jahondagi ko'pgina xalqlar tiliga tarjima qilindi. Xitoyda uning ikki kitobi „Halqa“ (1993-yil) va „Hayot hukmi“ (2000-yil) nomlari bilan nashr etildi. „Boychechak“ hikoyasi, „Baland tog'lar ostida“ qissasi asosida ko'p seriyali badiiy filmlar yaratildi. 1987-yilda chop etilgan „Halqa“ kitobi G'afur G'ulom nomidagi mukofotga sazovor bo'ldi. Tabiat mavzusida yozgan asarlari uchun esa 1984-yil YUNESKO mukofoti bilan taqdirlandi.

Adibning barcha nasriy asarlariga xos bo'lgan yana bir fazilat bor. Bu kattalar va kichiklar, otalar va bolalar o'rtasida aytali munosabatlarning nozik qirralarini o'ta sezgirlik bilan idrok etish va badiiy qiyofasini topa bilishdir. Muallif o'z asarlarida hamisha hayotiylikka, tabiiylikka intiladi. Hech qachon voqealarni to'qib chiqarmaydi, to'qimalik ham hamisha o'ta tabiiy tasviri bilan asar qahramonlari qoniga singdirib yuboriladi. Misol uchun „O'g'il“ hikoyasini eslaylik. Hikoya qahramoni Avaz ismli oddiy qishloq bolasi. Uning otasi bir zamonlar o'zbek xalqi boshiga mislsiz kulfatlar keltirgan mash'um „Paxta ishi“ bo'yicha olib borilgan tekshiruvda nohaq qamalgan. Shu hayot murakkabliklarini tushunishga hozircha qodir emas. Shu boisdan u otasi „ikki tonna paxtani qo'shib yozgani uchun“, degan kattalarning aldoviga ishonadi. Otasining „kamomadi“ni qoplash va ozodlikka chiqib olishiga yordam berishga astoydil bel bog'laydi. Ertadan kechagacha, hatto kun-u tun, yomg'ir tinmagan ezgin damlarda ham paxta teradi. Lekin tergani ikki tonnaga yetganda haqiqatni biladi. Nishonboy tabelchiyam, Savon traktorchiyam aldamchi ekanini anglaydi. Beg'ubor bolaning ruhiy dunyosi ostin-ustun bo'lib ketadi. „Yolg'onchi!“ — dedi kutilmagan nohaqlikdan yurak-bag'ri o'rtanib ketgan Avaz. — Hammangiz aldamchisizlar, aldamchi!

Aytaman, hammangizni otamga aytaman! Ota, otajon! — Bola keskin burildi-yu, izillab yig'lagancha yomg'ir sim-sim yug'ayotgan kimsasiz dala bo'yab yugurib ketdi...“ Hikoya ana shunday dilo'rtar satrlar bilan yakunlanadi. Bolaga hech qachon yolg'on so'z aytmaslik kerakligi, uning mug'ak qalbiga yolg'on sig'masligi va har qanday yolg'on uning ruhiyatiga putur yetkazishi hikoyada o'z ifodasini topgan.

„Boychechak“ hikoyasida esa ana shu g'oya yanada chuqurroq talqin etiladi. Bu asarning sujeti ham oddiy va sodda: qishloqdagi an'anaga ko'ra har yili erta bahorda „Boychechak“ qo'shig'i aytiladi. Boychechakni birinchi bo'lib topib kelganlar doimo boshqalar oldida ayrica ehtiromga ega bo'ladi. Qo'ziyov ismli mittigina bola bu yil ana shu hurmatga sazovor bo'ladi. Tog'asi unga „Boychechak“ keltirib beradi. Sevinib ketgan bolalar to'planishib, yarim tunga qadar uyma-uy „Boychechak“ qo'shig'ini aytadilar. Odatga ko'ra, tushgan pul hammaga teng bo'linishi, boychechak egasiga esa ko'proq berilishi lozim edi. Ammo jo'raboshi — Murod chilim Qo'ziyovga hammadan kam pul beradi. Boshqa bolalar nohaqlikni sezgan esalar-da, avvaliga jim kuzatib turishadi. Biroq Qo'ziyov pulni otasi urushda halok bo'lgan, onasi ko'pdan buyon betob bo'lib to'shakda mixlanib yotgan do'stiga bermoqchi ekanini bilishgach, chidab turisha olmaydi. Nafaqat bolalar, hatto Murod chilimning o'zi ham qilmishidan pushaymon yeydi va boshqalardan berkitib, paytavasi orasiga yashirgan chaqalarni o'rtaga tashlaydi. Bolalar hamma pulni olib, onasi bemor bo'lgan Usmonlarnikiga qarab yo'l olishadi. Uyat va or-nomusdan ezilgan jo'raboshi hamrohlarining ko'ziga tik qarashga botinmay o'zini zim-ziyo tun qa'riga uradi.

Ko'pchilik e'tibor bermaydigan shunchaki voqeadan g'oyat ulkan xulosalar chiqaruvchi bunday barkamol asarlar bolalar adabiyotida uncha ko'p emas. Bu hikoya yuksak badiiy mahorat mevasi bo'lgani uchun ham adabiyotimiz xazinasidan munosib o'rin egallaydi.

A. Ko'chimov ijodida „El suv ichgan daryolar“ deb nomlangan essalar kitobi ayniqsa muhim. Bir qaraganda, o'zbek adabiyotida esse-badia janrida yozilgan asarlar oz emas, biroq adib bu janrning ichki imkoniyatlarini kashf etib bera olganki, kitobni qo'lga olgan o'quvchi beixtiyor muallif tavsiya qilgan olamga — adiblar, shoirlar, olimlar, ma'naviyatimiz arboblari olamiga sho'g'ib ketganini sezmay qoladi. Asar nafaqat o'qimishlilik, badiiy ko'lamning kengligi va ta'sirchanligi, nihoyatda xalqona uslubda

yoziqlari bilan, balki o'zbek adabiyotida esse-badii janrining, memuar tushatuvlarining yangi-yangi imkoniyatlarga boy qirralarini ochib bera olgani bilan ham qimmatlidir.

Adibning „Qochoq“, „Halqa“, „Ishqibozlar“ kabi hikoyalari ham o'zbek bolalar adabiyotida yaratilgan eng sara asarlar qatoriga kiradi.

Abdusaid Ko'chimovning qissanavislikda erishgan muvaffaqiyatlari, ayniqsa, havas qilgulikdir. Ijodi kamolot bosqichiga ko'tarilib borgan sayin, mahorati ham yuqorib borgan yozuvchi hozirga qadar „Qayta tug'ilgan bola“, „Baland tog'lar ostida“, „Oq kaptarlar oroli“ kabi yirik asarlar yaratdi. Bu asarlar bolalarning kichkina dunyosi orqali ulkan hayotni ko'rsatishi, samimiyligi, har bir so'z, ovoz va rangga shakl va timsol bera oluvchi qudratga egaligi bilan dilni o'ziga rom etadi.

Bugungi kunga kelib o'n beshdan ortiq kitob muallifi bo'lgan Abdusaid Ko'chimov nafaqat bolalar, ayni chog'da kattalar adabiyotining ham ko'zga ko'ringan ijodkorlaridan biriga aylandi. Uning „Ikki bahor“, „Umid daraxtlari“, „Qiyofa“, „Yosuman“, „Ko'zlarimning qarog'idasan“, „Muhabbat bog'lari“, „El suv ichgan daryolar“, „Oq kaptarlar oroli“, „Saylanma“, „Qor“, „Bahor“, „Men shoirman, istasangiz shu“ kabi kitoblarini barcha yoshdagi o'quvchilar sevib o'qimoqdalar.

A. Ko'chimov jamoatchilik hamda ijodiy ishlarda ko'rsatgan fidokorona mehnatlari uchun „O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan jurnalist“ unvoni, „Shuhrat“ medali, „Mehnat shuhrati“ ordeni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining va O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Faxriy yorliqlari bilan taqdirlangan.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. A. Ko'chimovning hayoti va ijodi haqida nimalarni bilasiz?
2. Shoir she'rlarida bolalar hayoti qanday aks ettirilgan?
3. A. Ko'chimovning adib sifatida bolalar adabiyotida tutgan o'rmi qanday?

Hamza Imonberdiyev

(1954 — 1997)

— Shalpangquloq, hoy, filcha,
Javob bergil so'roqqa.
Suv to'la xartuming-la
Ketayapsan qayoqqa?
— E, do'stim, bu sayyohlar
Rosa tegdilar jonga.
Ermakka gulxan yoqib,
Xavf solishar o'rmonga.
Shunga bo'lib ko'z-quloq,
Yuribman kun kechirib.
Ular yoqib ketishgan
Gulxanlarni o'chirib...

Bu ajoyib misralar, ma'no va mazmunga boy, badiiy jihatdan yuksak darajadagi she'r iste'dodli bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev qalamiga mansub. U 1954- yilda Qozog'iston Respublikasi Shimkent viloyatining Suzoq qishlog'ida dehqon oilasida tavallud topdi. Hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining filologiya fakultetida Abdusaid Ko'chimov, Abdug'affor Hotamov kabi yozuvchilar, Shuhrat Jabborov, Hamid Habibullayev kabi tanliq jurnalistlar bilan birin-ketin o'qidi. Talabalik yillarida yuqoridagi ijodkor do'stlari bilan O'tkir Rashid rahbarlik qilgan fakultetning „Chashma“ to'garagida, universitetning „Ma'rifat yo'lida“ gazetasida she'riy mashqlarini tobladi.

Universitetni imtiyozli diplom bilan tamomlagan bo'lajak bolalar shoiri H. Imonberdiyev o'z mehnat faoliyatini „Tong yulduzi“ gazetasida boshladi. Umringing so'nggi o'n yilini esa „Cho'ipon“ nashriyotida, kichkintoylar uchun katta adabiyot chop etadigan maskanda muharrirlik bilan o'tkazdi.

Talabalik yillaridayoq ijodda kitobxon ko'ziga tashlanib qolgan bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev „Quvnoqlar quvonchi“,

„Shokoladxoʻrlar“, „Kulgi shaharchasi“, „Gʻaroyib pufak“, „Oydagi tomosha“, „Qutichada mitticha“, „Lofchilar — aldoqchilar“, „Gʻaroyib Kent hangamalari“, „Bir kunlik moʻjiza“ kabi kitoblar muallifi sifatida bolalar dilidan mustahkam joy oldi.

Shoir asarlari rang-barang, mavzu doirasi keng. U har bir katta-kichik asarida kenja kitobxon doʻstlarini nimagadir oʻrnatadi, oʻrganishga, ibrat olishga, turmushda xulosa chiqarib yashashga chorlaydi.

Xalqda: „Birovga chuqur qazisang, unga oʻzing qulaysan“, degan naql bor. Bu borada „Kalila va Dimna“da juda ibratomuz bir hikoya bor. U har qanday odamga taʼsir qiladi:

„Bir kuni Qoraquloq oʻrmon chetiga chiqib oʻtirgan edi, bir sichqonning jahd-u jadal bilan daraxt tomirini kemirayotganini koʻrib qoladi.

Daraxt tilga kirib unga dedi:

— Ey, dilozor va sitamkor! Nima uchun jonim rishtalarini qirgypsans?

Sichqon uning nola-yu zoriga eʼtibor bermay, oʻz ishini davom ettiraverdi. Nogah bir burchakdan ilon chiqib, sichqonga hamla qildi va bir zumda yutib yubordi. Qoraquloq bu voqeadan „Dilozorning jazosi ozor ekan“, degan xulosa chiqarib oldi.

Shu vaqt bir tarafdin tipratikan kelib, ilonning dumidan tishladi-yu, boshini ichiga tortib gʻujanak boʻlib oldi. Ilon jahll bilan unga oʻzini ura boshlagan edi, aʼzoyi badanini tikanlar pora-pora qilib yubordi. Ilon oʻsha zahoti oʻldi. Qoraquloq bundan ibrat darsi oldi. Ilon oʻlgach, tipratikan boshini chiqarib, uning yaxshi-yaxshi joyidan tanlab yedi. Qorni toʻygach, daraxt soyasida koptokdek boʻlib yumalab, huzur qilib yotgan edi, nogah bir och tulki kelib qoldi. Tipratikaning nayzalaridan qoʻrqib, uni hiyla bilan oʻldirmoqchi boʻldi. U tipratikanni agʻanati qorniga yozildi. Tipratikan yomgʻir yogʻyapti shekilli deb oʻylab, boshini chiqargan ham ediki, tulki bir hamla bilan uni choʻrt uzdi, boʻshashib qorni ochilib qolgan tipratikanni ishtaha bilan yeb oldi. Shu vaqt boʻriga oʻxshagan vahshiy bir it kelib, tulkin turgan yerida boʻgʻib, uning goʻshti bilan ochligini qondirdi.

Qoraquloq bu ajoyibotlarni koʻrib, hayron qolib yotar edi.

It endi dam olishga hozirlik koʻrayotganda bir qoplon kelib, uning siynasidan oldi. Qoplon hali itni tugatmagan ham edi, ovchi kelib, bir oʻq bilan uni tinchitdi. Qoplonning joni hali uzilmagan

edi, u yerdan bir otiq oʻtib qoldi. Unga qoplonning terisi yoqib, ovchi bilan urisha boshladi. Qilich solib, ovchining boshini tanidan judo qildi va qoplonning terisini olib yoʻlga tushdi. U yuz qadam ham yurmagan ediki, oti qoqilib, yerga yiqildi. Gardani sinib, shu onda halok boʻldi“.

Bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev „Oʻq“ sheʼrida xuddi shunga yaqin bir voqeani yosh kitobxonga havola qildi. Kamondan bemavrid otigan oʻq hayotda bosar-tusarini bilmaydi, u oʻta dahshatli, qasd qilish ishtiyorida hammaga dagʻdagʻa qiladi. Oʻq hech kimni nazar-pisand qilmaydi, chor tomonni nobud qilaman, otaman, bagʻrini tilaman, oʻldiraman, deb oldinga intilaveradi:

Kelib qoldi roʻbaroʻ

Ona Jayron yoʻlida.

Quyosh koʻkda qotdi tosh,

Nafasini yutgancha.

Gullar maʼya egdi bosh

Oʻzligin unutgancha.

Qochar Jayron quyunday

Tuyogʻidan chaqnar oʻt.

— Jon oʻq, tegma, uyimda

Kutar bolam, koʻzi toʻrt!

Oʻq voz kechib nishondan,

Oʻtib ketdi bir yondan.

Hamon uchib borar u

Qora ajal qoʻlida.

Kelib qoldi roʻbaroʻ

Keksa Chinor yoʻlida.

— Hoy, koʻzingga qara-da, —

Titrab dodladi Chinor, —

Bagʻrimdagi inlarda

Axir palaponlar bor!

Oʻq voz kechib nishondan,

Oʻtar-ketar bir yondan...

Odatda, kim haddidan oshsa, yon-atrofdagilar bilan hisobot qilib yashamasa, oʻziga ortiqcha bino qoʻysa, albatta, hayotda qoqiladi. Chor tomonga dahshat solib, hammaning jonini olmoqchi boʻlgan oʻq oʻziga nisbatan zoʻrroq mergan otgan oʻqqa duch kelib vayron boʻlishi kitobxon bolalarni quvontiradi.

Shoir sheʼrlarini rang-barang dedik. U haqiqatan ham shunday. „Tarbiyachi“ asari buning yorqin isboti boʻla oladi. Inson insofli, adolatli, or-nomusli boʻlsa, har bir bosadigan qadamini oʻylab, bilib tashlaydigan boʻlsa, hayotda qoqilmaydi, baxtiyor boʻladi. Bunday odamlarni vijdonli, or-nomusli kishilar deb atashadi. Insondagi bunday ijobiy fazilatlarini birov unga hadya qilmaydi, oʻzini oʻzi kuzatadi, nooʻrin xatti-harakati uchun oʻzi javob beradi. Uning tarbiyachisi — vijdoni. Shu vijdon kuzatuvni uni har doim toʻgʻri yoʻlga boshlaydi va toʻgʻri yoʻlga solib turadi:

Tunov kuni futbolga

Ketayotsam tez shoshib,

Koʻzi ojiz chol yoʻlda

Turgan ekan adashib.

Ikkinchi turdim men,

Biroz xayol surdim men.

Futbol zavqi bir dunyo,

Yoʻlni toʻpga burdim men.

To'pga tegmasdan oyoq,
Solgan kabi tizingga,
Tarbiyachim o'sha choq
Qaytardi-ku izimga.

Qarshi chiqmoq foydasiz,
Qayga boray da'voga?
Qo'llaridan olib tez,
Yo'l ko'rsatdim bobomga.

Inson hayotda sog'lom, tetik, qo'rqmas, jasoratli bo'lib kamol topishi zarur. Mabodo u soyasidan ham cho'chib, hadiksirab, qo'rqib yashaydigan bo'lsa, bunday bola kelajakda omadsiz, tolesiz bo'lib qoladi.

Hamza Imonberdiyev „Yolg'izlikda“ she'rida xuddi shu masala ustida to'xtaladi. Botir o'zi tabiatdan ham cho'rqoq bola. Qo'rqqanga qo'sha ko'rinar deganlaridek, ayniqsa, kechqurunlari har qanday sharpadan cho'chib, qo'rqib yuradi. U kechqurun ko'chaga chiqdimi, tamom, go'yo qo'shiq aytgandek baqirib-chaqirib, to'polon qilib yuradi. Natijada u hammaning tinchini, oromini buzadi: mushuklar miyovlaydi, itlar vovullaydi, odamlar „hang-mang“ bo'ladi. Voqea oydinlashgach, ko'rsalarki, bu Botirning quyonyurakligi bo'lib chiqadi:

Bilsak, Botir bu palla
Qo'shiq aytib baralla,
Madad berib o'ziga,
Bot-bot qarab iziga
Qo'rqinchdan qochib borar.

Bolalar adabiyotida o'y o'ylash, xayol surish, xayoliy orzular bilan yashash ijobiy natija berishi to'g'risida ko'p gapiriladi. Bunga misol qilib G'afur G'ulom, Quddus Muhammadiy, Po'lat Mo'min, Miraziz A'zam asarlaridan ko'plab misollar keltirishimiz mumkin. Bolalardagi bunday shirin tuyg'ularni Hamza Imonberdiyev ham to'g'ri payqay olgan. „Lofchilar — aldoqchilar“ asarida u kichikintoylardagi mana shunday orzu-havasni o'ziga xos usul bilan ochib berishga erishgan.

Ali xayolan qushcha shaklini yaratdi. Uni tomosha qilishga Valini chaqirdi. Vali ko'rsaki, qushcha yo'q. Lekin Alining bo'sh kelmasligi kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi.

Ha, bolalar qush rasmini chizishadi, xayolan qushchalarga don berishadi. Bularning hammasi umumlashib, kelajak poydevorini bunyod etadi. Bu bolalarning kelajakda mustaqil mamlakatimiz kenja avlodini bilimdon, zukko, rahm-shafqatli bo'lib kamol topishiga barakali ta'sir qiladi.

Hayvonot olamiga mehr qo'yish, uni ehtiyot qilish, asrash, avaylash, do'st tutunish bolalikdan, oiladan boshlanadi va bir umr insonga hamroh bo'lib qoladi. Hamza Imonberdiyev bu haqda „Olamoshim“ degan bir she'r yozgan. Bunday olib qaraganda bu asar juda oddiy, sodda, bolalarni o'ylantirmaydigan, ularni hech narsaga o'rgatmaydigan, xulosa chiqarmaydigan she'rlardan biriga o'xshab ketadi. Lekin bir o'yab ko'rilsa, tahlil qilinsa, ma'no va mazmuni, tarbiyaviy ahamiyati juda katta va eng ta'sirli she'rlardan biri ekanligi yarq etib ko'zga tashlanib qoladi.

Tokhadagi qaymoqdan
Ko'tarmay sira boshin,
Ichayapti qarasam,
Uyalmay Olamoshim.

Quloqlarin chimirib,
Ichar edi bir mayin.
Beparvoligim sabab
Qorni ochgani tayin.

Avvaliga „pish“ deb bir
Quvmq bo'ldim-u, biroq
Rahmim kelib negadir
Tikilib qoldim uzoq.

Oyoq uchida asta
Chiqib ketdim hovliga —
Bir gal qaymoq yemasam
Yemabman-da, mayliga.

E'tibor bergan bo'lsangiz, „Bir gal qaymoq yemasam yemabman-da, mayliga“ning o'zi ijobiy holat, bag'rikenglik, bir mayizni qirq bo'lib yeyishga bolalikdan o'rganishning boshlanishi. Bunday bolalar kelajakda haqiqiy inson bo'lib kamol topishlariga shak-shubha yo'q.

Hamza Imonberdiyev o'zi bilimdon, o'ta madaniyatli, to'g'riso'z, halol, pok, ozod va obod O'zbekistonimizni juda qattiq suyardigan ajoyib inson bo'lganligi uchun ijodining mundaarijasi ham shunday. Adolat masalasida u ko'p jon kuydirar va bu haqda ko'plab asarlar yaratgan edi.

Hadislarda to'g'riso'z, halol, pok bo'ling, deyiladi. Kimki bunga qattiq amal qiladigan bo'lsa, el-yurt o'rtasida xijolat bo'lmaydi, obro'-e'tibori oshadi. „Adolat kaliti“ ertagida Hamza Imonberdiyev xuddi shu haqda gap yuritadi. Asar boshlanishidayoq yosh kitobxonlarni o'ziga tortadi:

Hayron quyosh, loldir oy,
Necha kun-u necha oy
Ikki elat urushar,
Bir-birlarin qirishar.
O'rtaga kimki tushsa,
Biz haqimiz, deb turishar.

Hamma gap, hamma balo ana shu „biz haqimiz“da. Buning asl boisi, sababini hech kim tushunmasligida. Qonli urush davom etaveradi. Bundan podshoh ham hayron:

Podshohning boshi qotgan,
Halovatin yo'qotgan.
Ojizligin his etib.
Og'ir xayolga botgan.

Chorasiz qolgan podshoh bu ishini — qonli urushni to'xtatish chora-tadbirini qidiradi. Bu jumboqni yechadigan, urushga chek qo'yadigan adolatli, xalq manfaatini o'z manfaatidan yuqori qo'yadigan bir Odilbek otli qozini toptiradi.

Odilbek halol, pok, adolatli. U og'ir-bosiqlik bilan voqeani so'rab-surishtiradi, so'roq qiladi. Da'vogar-u aybdorlarning ko'rsatmalari yosh kitobxonda haqiqat uchun kurashchi bo'lish orzusini nish urdiradi. Da'vogarning:

— Yigitimiz zo'r edi,
To'g'ri, yosh-da, g'o'r edi.
U elatning bir qizin —
Latofatda yulduzin
Sevarkan, dil ochibdi,
Shu kun olib qochibdi.
U qizning og'alari,
Qasoskor tog'alari
Quvib yetib olibdi,
Yetib qilich solibdi.
Bechora bovirimizning
Tani yerda qolibdi.
Yovlar to'lasin xunin,
Yo'qsa ko'radi kunin!
Chiqqunicha tandan jon,
Olishamiz, begumon!
Qozikalon, biz haqimiz,
Hukmingizga ilhamiz.
To'g'ri hal eting, illo, —
Deya bir xalta tillo
Uzatib chiqib ketmish, —

Yuzimiz yorug' eting,
To'g'ri hal qilib keting.
Haq qaror topsin, illo, —
Deya bir xalta tillo
Uzatishib, ko'z qisib,
Chiqib ketmishlar pusib.

Hamma gap mana shunda. O'sha pora sifatida berilgan ikkita xalta — boylikda. Mabodo Odilbek odil bo'lmaganida xaltachalarni olib uyiga ravona bo'lar edi. Ammo u nafsini tiyadi, xalqni o'ylaydi, urushni to'xtatish yo'llarini qidiradi. Uning da'vogarning huzuriga chorlab voqeani mana bunday hal qilishi o'quvchilarda katta taassurot qoldiradi:

— Haq so'z nishonga tegdi,
Raqib to'liq bosh egdi.
Ayblarin tan olishib,
Mulzam bo'lib qotishib,
Bir emas, qayta-qayta
Tavbasin ayta-ayta,
Deyishib yigit xuni
Tashlab ketishdi buni, —
Deb qo'sh xalta tilloni
Da'vogarga uzatdi.
Yalt ko'zi yonganini,
G'ururi qonganini
Diqqat bilan kuzatdi.
Tugab deng olaqarash,
Bo'libdi „yarash-yarash“.

Hamza Imonberdiyevning o'nlab qo'shiqlari, ko'plab doson-ertaklari bolalar tilida kuylanmoqda; o'qilmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Hamza Imonberdiyevning „Tarbiyachi“ asari qanday tarbiyaviy ahamiyatga ega?
2. Shoirming quyi sinf yoshidagi o'quvchi bolalarga bag'ishlangan yana qaysi she'rlarini bilasiz?
3. H. Imonberdiyevning „Adolat kaliti“ ertagidan siz o'zingizga qanday xulosa chiqardingiz?

deyishi va pora berishi Odilbekni sergaklantiradi. U ishiga yanada jiddiy kirishadi. Aybdorlarning g'irromliklari ham yotig'i bilan kitobxon ongiga yetib boradi:

Rustam Nazar'

(1949 — 2011)

Bolalar ijodkorlarida biri Rustam Nazar 1949-yilda Xorazm viloyatining Hazorasp tumanida tug'ilgan. Respublika rus tili va adabiyoti institutini tugatgach, maktabda o'qituvchilik qilgan. Keyinchalik turli gazeta tahririyatlarida ishlagan.

„Men turli adabiy janrlarda kuchimni sinab ko'rdim, lekin o'zimni aynan bolalar adabiyotida kashf etdim, — deb yozgan edi shoir. — Bolalar uchun she'r mashq qila boshlaganimda yoshim o'ttizdan oshgandi... Ammo o'sha davrda bolalar adabiyotining, xususan, she'riyatining badiiy saviyasi yuqori emasdi. Bunga sho'ro mafkurasining ham ta'siri bor edi, albatta. Bolalar adabiyoti deganda, asosan:

Oq paxta, oppoq paxta,
Biz senga inoq paxta! —

kabi deklamatsiya ruhidagi quruq she'rilar tushunilardi. Faqat 70—80-yillarda Anvar Obidjon, Tursunboy Adashboyev, Abdusaid Ko'chimov, Miraziz A'zam, Hamza Imonberdiyev, Kavsar Turdiyeva kabi shoirlar mag'zi to'q, fikrlovchi she'riyat namunalarini yaratib, bolalar adabiyoti oqimini yangi o'zanga burishdi“.

Rustam Nazarning o'zi ham shu o'zanda oqdi, suzdi, quloch otdi. Faol izlandi, intildi, kashf etdi. Aytish mumkinki, shoirning deyarli har bir she'ri oxorli, yangi topilmadek. Misollarga murojaat qilaylik.

„Sumalakjon, sumalak“ deb berilib, ich-ichidan suyunib, kun bo'yi qo'shiq aytib yurgan qizchani onasi qishloqdan

sumalak olib keladi. Akalari uni talashib, paqqos yeb qoyishadi. Qizcha esa, bundan hayron bo'lib qoladi:

Qizcha xomush, jim edi,
Bilmasdi ne deyishni.
Istamasdi qo'shiqqa,
Non botirib yeyishni!..

She'rdagi kutilmagan xulosa kishini yoqimli seskantirib, beixtiyor xushyor torttiradi. Yosh qizchani soddaligi zamiridagi beozorlik, beg'uborlik va ulug'likdan qattiq mutaassib bo'ladi kitobxon.

Shunda „Bolalar pokligi bilan ulug'dir, Soddaligi bilan kattadir bizdan“ degan shoir M. Kenjabekning iqroriga so'zsiz qo'shilamiz.

Sevimli „qo'shiqqa non botirib yeyishni“ istamagan qizcha kattalarga ibrat bo'lgulik emasmi?

V. Belinskiy „... bolalar uchun kitob yozish kerak, biroq shunday yaxshi va foydali asarlar yozmoq zarurki, ular chinakam badiiy asar sifatida hammaga mo'ljallanganligi bilan qiziqтира olsin,“ degan edi.

Xuddi shuni e'tirof etgandek, Rustam Nazar o'zi haqida: „Men bolalar she'riyatini jiddiylashtirishga, unga kattalar adabiyotiga xos unsurlarni olib kirishga harakat qildim“, deb yozadi. Chindan, u yaratgan she'rarning lirik qahramonlari muayyan bir voqelik, narsa-hodisalarni sinchkovlik bilan kuzatib, jiddiy fikr-mulohaza yuritadigan aqli, mustaqil fikrli bolalardir:

Qora nima, oq nima.
Fahmiga tez yetaman.
Boqib rangin olamga,
Sirlarin kashf etaman, —

deydi „Dunyo va men“ she'ri qahramoni. Bu lirik qahramon rangin olamning turfa sir-sinoatlarini o'z aql-u shuuri bilan anglab, his etib, o'ziga xos fikr-xulosalarni o'rtaga tashlaydiki, u yosh kitobxonni ham, kattalarni ham birdek o'ziga toldiradi.

Shoir „Rangli favvora“da ko'zbo'yamachi, yuzi yaltiroq-u ichi qaltiroq kimsalarning asl qiyofasini ko'radi.

Turfa chiroqlar yog'dusida kamalakday tovlanib, o'zini ko'z-ko'z qilgan favvora chiroqlar o'chgach, asl holiga qaytadi. Bu holni kuzatgan lirik qahramon o'z munosabatini shunday bildiradi:

¹„Lim bolalar shoiri T. Adashboyev bilan hamkorlikda yozilgan.

Soxtalikdan naf yo'q-da,
Xatosini anglarmi?
Ko'z-ko'z aylash lozimdir
O'zingda bor ranglarmi!..

„Boqib rangin olamga, sirlarin kashf etaman“ degan lirik qahramon „Rangli favvora“da shu taxlit oq-qorani ajratadi.

Daraxtni ham, hayvonni ham odam deb ataydigan Dersu Uzala haqidagi filmni ko'rib esa, bu holdan hayron bo'ladi:

Nega ba'zi odamlar
Yomonlikni ko'zlashar —
Bir-birini to'nta deb,
Kalamush, deb so'zlashar?!

Har bir jonzotga odam deb qaraydigan („Odam kabi gaplashar, hatto yo'lbars bilan u“) film qahramoni va hayotda odam bo'la turib, bir-birini „to'nta“, „kalamush“ deb ataydigan kimsalarni qiyoslab, lirik qahramon chuqur o'yg'a toladi. Uning savoli zamirida yomonlik, qabihlik kabi illatlardan qochish, bir-biriga mehr, izzat ko'rsatish orzusi bor.

„Olis urush yillari“dan „unsiz hikoya“ so'ylayotgan mangu olov yoniga bir chol gul qo'yadi, „og'riq kirib taniga“. Bu hol, bu og'riq sababi ma'lum — olis xotiralar qiynog'i bu. Shu payt „tantiq bir o'smir“ ham „chopib keldi shoshilib“. Uni ham shoshilmay kuzatib:

Yodgorlikka boqmadi,
Nigohida yo'q ma'ni.
... Kun sovuq-da, kelibdi
Sal isinin olgani!

— deydi lirik qahramon va tantiq o'smiring sovuqotgan (aslida sovuq, hissiz) qiyofasini („Nigohida yo'q ma'ni“) chizar ekan, o'z munosabatini kesatish ohangida bildiradi. She'rdagi chol va o'smir qiyofasi faqat ikki avlod emas, ayni paytda, ikki xil olam kishilari sifatida gavdalanadi: ezgulik, tinchlik uchun kurashgan fidoyi (chol) va faqat o'z tinchini, rohatini o'ylaydigan xudbin (o'smir) kimsalar.

Bunday xudbinlar erta bir kun ulg'aygach ham el-yurt uchun biror-bir naf keltirishni aslo o'ylamaydi. „Chig'anoq“ she'ri-ning lirik qahramoni shundaylardan nihoyatda dildada. Chig'anoqqa „quloq tutsangiz, xuddi dengiz shovullar“. Go'yo shu mitti xilqat ardoqlab „Dengiz — asl ma'vosin, Charchamas hech, bezmas hech kuylashdan yurt navosin“. Lirik qahramon shu

kichik chig'anoqdan katta ma'no tuyadi: u o'z yurtiga sadoqatli, ayрилиqda ham Vatan yodi bilan yashovchi yurtparvar fidoyi kabi. Lirik qahramon fikrlashda davom etadi:

Odamlar-chi? Ba'zilar
Subutsiz va ayyordir.
Gaplarida yurt uchun,
O'lmoqqa tayyordir.
Lekin quloq tutsangiz
Qalblariga mabodo,
Eshitilar barala,
Ko'p g'alati bir sado, —

kabi satrlarda tili boshqa-yu, dili boshqa odamlarning qiyofasini tasvirlar ekan, ularning aslida chig'anoqdan ham maydalashib ketganidan afsus chekadi, achinadi:

Uy-joy, ro'zg'or g'amida
So'nar dillar hovuri —
Ichlarida g'uvullar
Bozor g'ala-g'ovuri.

Chig'anoqdan dengiz shovullashi eshitilsa, ba'zilarining ichida „bozor g'ala-g'ovuri“, „g'uvillaydi“. Bu ikki so'z — ulkan dengizga xos o'ktam ovoz (shovullash) va bozor „g'ala-g'ovuri“ning g'uvullashi ichki olami ikki xil bo'lgan kishilar ma'naviy holatini tasvirlaydi. Ichki olami g'arib, faqat tirikchilik g'amidagi „bozorboq“ kimsalarning siri ochilib, fosh etiladi.

Hatto chig'anoqcha bo'lolmagan ba'zi kimsalarning ayanchli holati — tasviri bu. Umuman, Rustam Nazar she'rlarida, ko'pincha, hayotni yanada mukammal va go'zal, insonni barkamol va ulug'vor ko'rish orzusi barq urib turadi. Buning uchun inson tinimsiz sa'y-harakat qilmog'i, yuksalmog'i, vaqt va umrning qadriga yetmog'i kerak! Toshbaqa kabi imillash mumkin emas.

Toshbaqa manzili olis bo'lsa ham shoshilishiga hojat yo'q, chunki u 400 yil yashaydi. „Lekin sen-chi, bolakay, nega beg'am yotibsan, hamma ishing chala-yu, puch o'ylarga botibsan?“ deb tanbeh beradi, kuyunadi. „Toshbaqa“ she'ri lirik qahramonining da'vati va talabi qat'i:

Qadrla har fursatni,
Chaman yarat, qur qasr.
Imillagan har jonzo
Yashamaydi to'tir asr!

Har lahzaning g'animatligi „O'Ichovli vaqt“ she'ri lirik qahramoni tilidan ham obrazli, ta'sirchan tarzda ta'kidlanadi. Yugurishda atigi bir daqiqa kechikkani bois g'olib bo'lolmagan Sobirning iztirobi tasvirlanar ekan, musobaqa emas, hayotda ham har daqiqaning qadriga yetish kerakligini uqtiradi:

Ko'zingni och, ey jo'ra,
Vaqt o'Ichovli, yetsa gal —
Atigi bir daqiqa
Taqdiringni etgay hal!

Vaqtni, umrni ezgu va yaxshi ishlarga sarflashda ibrat bo'lgan, yetmishdan oshsa hamki kun bo'yi og'ir etik kiyib bog'da ishlaydigan otaxonga nevaralar hordiq olib, oyoq uzatib yotishni taklif qilishadi. Shunda:

Buvam kular: „Tirik jon —
Lozim mehnat etmog'i.
O'zi qarib, zaminni
Yashartirib ketmog'i“.

O'zidan yaxshi nom qoldirish ko'p aytilgan. Aslo eskirmas ezgu aqidaning chol tilidan aytilishi unga o'zgacha bir ruh baxsh etmoqda. Bu she'rda „qarish“ va „yashartirish“ zidligi asosida ma'no yanada ta'sirchan chiqqan. Shu ma'no-fikr, o'git-nasihat agar quruq „Mehnat qilish kerak, yerni yashnatish, gullatish kerak“ tarzida aytilsa, yosh kitobxonning ensasini qotirishi turgan gap edi.

„Dangasa“ she'rida, qalovini topsa qorni yondirish ham mumkin bo'lgani holda, loqaydlikka berilganlar shunday ayovsiz tanqid qilinadi:

Jon koyitmas dangasa,
Izlash tugul qalovni,
O'chiradi erinib
Yonib turgan olovni!

Lirik qahramon dangasalarni shunday chimdib-chimdib oladi.

Rustam Nazar she'rlari, asosan, aniq sujetga ega. Shoirning mahorati shundaki, u muayyan bir voqelik, holat-manzarani yorqin va rangin bo'yoqlarda tasvirlaydi, ular asosida muayyan bir fikr, g'oyani ilgari suradi. Muhimi, hammaga ma'lum narsalar haqida ham mutlaqo yangi bir gap, ohorli fikr ayta oladi. O'z fikrini badiiy jihatdan puxta asoslaydi va ishonitiradi. Masalan, kuz „daraxtlarning ra'yiga qaramay“ hammasini sariq rangga

bo'laydi. Faqat archa har doim ko'm-ko'k. Shoir buni shunday izohlaydi:

Jur'at etmas bo'yashga,
Qo'r qar ignalaridan!

G'aroyib she'riy topilma! Hammaga ma'lum narsaning hech kimning xayoliga kelmagan yangicha izohi va badiiy isboti: archaning ignalaridan qo'rqib, kuz uni sarg'aytirishga botinolmaydi.

Yoki „Intizomli tramvai“ she'rini olaylik. Avvalo, tramvai qanday qilib „intizomli“ bo'lsin? Shoir esa buni badiiy asoslaydi:

Yurar doim bir yo'ldan,
Izdan sira chiqmas u.
Avtobusday burnini
Har ko'chaga tiqmas u.

Sodda, ravon va obrazli tasvir o'quvchini rom etadi va shoir so'ziga ishonitiradi.

Narsa-hodisalarning o'ziga xos belgisi, shakli yoxud boshqa bir jihatiga asoslanib, ulardan majoziy ma'no-mazmun anglatadiki, bu badiiy topilmalar o'quvchini so'zsiz ishonitiradi. Shu badiiy asoslarga suyanagan holda, muayyan bir poetik mazmun shakllantirib, she'r so'ngida ixcham va ta'sirchan fikr-xulosa bayon etiladi. Bu kutilmaganlik va favquloddalik birdan kitobxonni yoqimli larzalandiradi. Shoirning poetik maqsadini o'quvchiga tez va oson singdiradi.

Shoir she'rlari yosh kitobxonlarning fikr darajasi, dunyoqarashi, o'sishiga, mulohaza layoqatining chuqurlashishiga xizmat qiladi. Ularni hayotga ziyrak nigoh va tiyrak aql bilan qarashga, ezigulniki qadrlashga undaydi. Qalblarini, ma'naviy darajalarini yanada yuksaltiradi, ulg'aytiradi. Zero, shoirning o'zi e'tirof etganidek:

Mashqlarimni sizga tutdim,
Dilingizga borib yetsin.
Bolalarni katta aylab,
Kattalarni bola etsin!

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoir hayoti va ijodi haqida nimalarni bilasiz?
2. „Sumalak“ she'rining ma'nosi, tarbiyaviy ahamiyati qanday?
3. „Chig'anoq“ she'rida qanday maqsad ko'zlangan?

Kavsar Turdiyeva

(1958- yilda tug'ilgan)

Bolalar adabiyotining yosh avlod tarbiyasiga ta'siri shakshubhasizdir. Ayniqsa, eng kichik yoshdagiilar uchun she'riyat janrlaridagi asarlar bolalar ongiga tez yetib borishi, tez esida qolishi, shuningdek, ilk tarbiya samaralaridan biri sifatida yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalashdagi asosiy vositalardan biridir.

So'nggi yillarda bu yo'lda samarali ijod qilib kelayotgan o'zbek bolalar shoirlari talaygina. Ular keksa avlod vakillarining eng yaxshi an'analarini saqlagan holda o'z yangi yo'nalish va uslublarini ham yaratmoqdalar. Shulardan biri Kavsar Turdiyevadir.

Kavsar Turdiyevaning har bir she'ri ma'naviy yo ma'rifiy tarbiyaga, ko'pincha, ikkalasiga baravar xizmat qiladi.

Kavsar Turdiyevaning bolalarga atalgan she'rlarini mavzu jihatdan bo'lib chiqsak, ularda vatanparvarlik, mehnat, tabiat, bog'cha va maktab, ota-onaga munosabat, do'stlik, sog'lom turmush tarzi va boshqa mavzularni uchratish mumkin.

Har qaysi she'r bolalar adabiyotining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan tarzda o'quvchilar yoshi va bolalar she'riyatining talabidan kelib chiqqan holda yoritiladi.

Muallif she'rlarining ma'naviy-axloqiy yuki, tasviriyligi, musiqiyligi, ularning ko'pchiligi kuyga solinishiga sabab bo'ldi. Jumladan, „Mard o'g'lonlar bo'lamiz“, „Lolaqizg'aldoq“, „Zamonaviy qizaloq“, „Sehrlil o'lka“, „Mittivoylar qo'shig'i“, „Bolalik“, „Yaxshi bola, yomon bola“ va boshqalar. Masalan, „Yaxshi bola, yomon bola“ she'ri eng kichik yoshdagi bolalarga mo'ljallangan bo'lib, ularning yoshiga ko'ra qilgan ishlarini tasvirlab, yaxshi yo yomonligi ta'kidlanadi:

Gullar ekib, daraxtlarni oqlaganlar,
Tabiatning go'zalligini saqlaganlar,
Jonzotlarga kimda mehr kuchli, mo'ldir,
Bilib qo'ying, bunday bola yaxshi, zo'rdir.

Kichik maktab yoshidagi bolalarga mo'ljallangan „Mard o'g'lonlar bo'lamiz“ she'ri ham ota va o'g'ilning savol-javobi tariqasida beriladi. Unda xalq og'zaki ijodi mahsuli bo'lgan maqollardan unumli foydalanadi va bolalarga ommabop, sodda tilda o'z fikrlarini ifodalaydi. Aynan savol-javob shakli she'rda xuddi samimiy suhbat ko'rinishini namoyon qiladi va o'quvchining ishonchini oqlaydi:

— Tog'ni baland demangizlar,
Istasangiz yiqasiz,
Raqiblarni kuchli demang,
G'ayrat qiling, yengasiz.
Mard bo'linglar, botir bo'ling,
Shu otangiz tilagi.
Ezgu ishga qodir bo'ling,
Yigitga shu keragi.
— Ha, dadajon, qo'rqmaymiz biz,
Mard va polvon bo'lamiz.
Ishonchingiz oqlash uchun
Kuch-qudratga to'lamiz.

Umuman, shoiraning vatanparvarlik mavzusidagi ko'pgina she'rlarida Vatan uchun yosh avlodning mas'ulligi, ular shu yurt ravnaqi uchun kuch-g'ayratlarini ayamaskliklari kerakligi, onatavanning yaratib berayotgan imkoniyatlaridan to'lagonli foydalanishlari o'zlarining, shu bilan birga, Vatanning yuksalishiga olib kelishi yaqqol ko'rsatiladi. Chunki yurt farzandi — o'sha elning bir bo'lagi, ular bir-birini to'ldiradi va bir-biriga kerak:

Vatanim qaydadir?	O'lkamning quyoshi,
Qalbim so'roqlar,	Yurtimning oyi.
Yuragim bog'langan	Vatanim jismida
Yaqin-yiroqlar	Men ham bir bo'lak,
Vatan — yuragimning	Vatanim menga-yu,
Tug'ilgan joyi.	Men unga kerak.

Yuqoridagi she'rda Vatan, uning qismlari, bo'laklari, ya'ni uni tashkil qiluvchilari quyosh, oy, zamin uyg'unligi tarannum etiladi.

Agar bu yerda Vatan obrazi lirik talqin etilsa, „Vatan iqbol kutar“ she'rining har bir misrasi go'yo harakat uchun dasturdek jaranglaydi:

Senda, menda, bizda,
Har bir o'g'il-qizda,
Yagonadir Vatan,
Asra uni har dam.
Sendan, mendan, bizdan,
Har bir o'g'il-qizdan
Vatan iqbol kutar,
Bizga imkon tutar.

„Bu bizning O'zbekiston“ she'ri esa respublikamiz viloyatlarining o'ziga xos jihatlarini iftixor bilan tarannum etadi. Bu she'rda ham bolalar uchun qulay savol-javob shakli tanlanadi:

- Qaysi yurtning nonlari
- Kiritadi jonlarni?
- Minoralari baland
- Samarqand bu, Samarqand!

Kavsar Turdiyevaning so'nggi yillardagi ijodida turkum she'r-lar katta o'rin tutadi.

Bu, eng avvalo, kichik bog'cha yoshidagi bolalar uchun mo'ljallangan „Harakatli o'yin“ she'rlari turkumi. Ular „Tug'ilgan kun“, „Biz aqli bolamiz“, „Tozalik — go'zallik“, „Badantariya“, „Tandirimiz“, „Oftob chiqdi olamga“, „Sichqonchalar qo'shig'i“ va ko'pgina boshqa she'rlardir. „Tug'ilgan kun“ she'ri barcha bog'chalarda harakatli o'yin sifatida tarbiyalanuvchilarni tug'ilgan kun bilan qutlash uchun mo'ljallangan:

Akbarshoh:

Gulshodaning bugun tug'ilgan kuni,
Davra qurib tabriklaymiz biz uni,
Bo'yi o'ssin bunaqa
(Bolalar qo'li bilan baland harakatni qilishadi).

Yigit:

Qizcha bo'lsin bunaqa, bunaqa
(Bolalar qo'li bilan „a'lo“ harakatini qilishadi).

Jumladan, sichqonchalar qo'shig'ida ham jonivorlarni jonlantirish orqali bolalarga axloq-odobning ilk saboqlari beriladi:

Cha-cha-cha,	Chiy-chiy-chiy,
Salom, sichqoncha.	Yur, o'ynaylik-chi.
Cho'm-cho'm-cho'm,	Cha-cha-cha,
Qilaylik achom.	Xayr tonggacha.

Bu she'r ham qofiyalarning jarangdorligi, harakatlarning tezligi, taqlidiy so'zlarning ko'pligi va bolalarga tanish so'zlar ishlatilishi bilan bolalar diqqatini o'ziga jalb qiladi va tez yodlanadi. Xuddi „Oftob chiqdi olamga“ she'ridagi kabi:

Oftob chiqdi olamga
Nuri tushdi xonamga.
Sen quvnoqsan, men quvnoq,
Davraga tushgin, o'rtoq.
Quvnoq qo'shiq boshlanar,
Taq-taq qilar poshnalar
Taq-taq-taq, tuq-tuq-tuq,
O'ynamagan bizda yo'q.

Kavsar Turdiyevaning ko'plab turkumlari, jumladan, ko'chalarga, kasblarga, hayvonot olamiga, dorivor giyohlarga, yo'l harakati qoidalariga, meva va sabzavotlarga bag'ishlangan. Yana uning turli shakldagi alifbolari ham diqqatga sazovordir. Masalan, Kavsar Turdiyevaning qaysi she'r turkumini o'qimang, ularda ma'naviy barkamollikka chorlash, yurtning ravnaqini ko'rish istagi barq uradi. „Toshkent ko'chalari“ turkumiga kiritilgan „Mehribon“, „Iltifot“, „Orzu“, „Vijdon ko'chasi“ haqidagi she'rlari bunga misol bo'la oladi. Masalan, „Vijdon ko'chasi“ she'rini olaylik:

Ko'chamga bosganing on,
Senda uyg'onar vijdon.
Menga tomon qadam tashlaysan,
So'ngra o'yay boshlaysan.
Xafa qilgan kishingni,
Qilgan yomon ishingni.
O'tgan bo'lsa ayb-qusur,
Borib so'raysan uzr.
Hatto og'ir bo'lsa ham,
Xatolaring olgach tan.
Vijdoningni sozlaysan,
So'ngra nafas rostlaysan.

Bu she'rlar kichik yoshdagi o'quvchilar ko'z o'ngida mehr, iltifot, vijdon kabi mavhum tushunchalarni jonlantirishga yor-

dam beradi. Uning kasblar haqidagi 1—4- sinf o'quvchilariga mo'ljallangan she'rlari 100 ta kasbga bag'ishlangan va ular turli hajmga ega: 1-sinf uchun 4 qatordan, 2- sinf uchun 6, 3-sinf o'quvchilari uchun 8, 4-sinf o'quvchilari uchun 12 qatordan iborat va turli-tuman kasblarni o'z ichiga oladi. Masalan, „Kinolog“ yoki „Landshaft dizayneri“, „Laborant“, „DAN xodimi“, „Ofitsiant“, „Telefon operatori“, „Etnolog“, „Ixtiolog“ va boshqalar.

Mana „Landshaft dizayneri“ she'rini o'qib ko'raylik:

Landshaft ne? O'ylab qara,
Bir xil yer bu, manzara.
Bir xillikni bezay der
Shu sohada dizayner.
Rassom sezgisi hamda
Yuksak did bordir unda.
Binoga bo'lsin monand,
Maydonda ko'kat, daraxt.
Naqshdek ekilgan gullar
Go'zal tus hosil qilar.
Eng oddiy ko'rimsiz joy,
U bo'lsa ochar chiroy.

„Kasblar alifbosi“ haqidagi she'rda turli kasbni orzu qilingan bolalar ana shu sohada eng mahoratli, eng bilimdon va yurtining obro'-e'tibori uchun xizmat qilishni orzu qiladi.

Masalan, agronom o'g'a tarvuz-qovunlar, paxta ekib, ularni karvon orqali yerga yuborishni orzu qiladi. Bog'bon yangi nav yaratishni xohlaydi.

Harflar haqida juda ko'p she'rlari mavjud. Masalan, „Harflar ustaxonasi“, „Bemor B“, „Harflar she'r yozishgani haqida“. Ularda she'rlarni ma'rifiy va ma'naviy maqsadi birlashib ketadi va o'quvchida zavq uyg'otadi. Bola ruhiyatining turli qirralari aks etadi.

Kavsar Turdiyeva bir she'rda harflarning shakli haqida ma'lumot beradi. Masalan:

A harfi ko'p yoshidan,
Alifbening boshida.
O'xshar ikki oyoqqa,
Tomga, ikki tayoqqa.

Shoira hatto to'rtliklarga ham quvnoqlikni, tarbiyani va ma'rifatni joylaydi. Masalan, V harfiga yozilgan she'r:

A harfga qo'shsang meni,
Va deb bog'layman seni.
Nimadir bir jon-u tan?
Men, oilam va Vatan.

Yoki P harfiga:

Paqillog'i paqillab,
Yursa kimdir laqillab,
P harfidan beomon,
Bir so'z kelar — Pushaymon.

Kavsar Turdiyevaning ko'pgina she'rlari sujetli. Ularda qahramonlar o'zlarining aynan bolalarcha xulq-atvori bilan kattalarni bolalikka qaytarsa, kichik o'quvchilarni hayratga soladi. Ularning beg'ubor qalbi va orzu-tilaklari aks etadi. Masalan, „Telefon“ she'rida telefonidan ikki opa-uka tinmasdan oyisiga qo'ng'iroq qilishi tabiiy aks etgan. Mana, ular qo'shni bolalarni uyga taklif qilib mehmon qilishdi. Sovitgichdagi bor yegulikni „quritishdi“. Mana, qo'shnisi o'z bolasini qarab turish uchun tashlab ketdi. Ular butun uyni boshiga ko'tarib, bolakayni zeriktirmaslik uchun uni ot bo'lib mindirishdi, oynani sindirishdi. Keyin yuqori qavat balkonidan uning yelkasidan ushlab, pastdagi voqea-yu manzaralarni tomosha qildirishyapti. She'r quyidagicha yakunlanadi. Bolalar onasiga telefon qilib, shu haqida xabar berishadi:

Endi-chi, balkon osha
Qilayapmiz tomosha.
Uni mitti qushlardek
Yelkasidan ushladik.
Ko'ylagidan tutaypmiz,
Onasini kutaypmiz.
Pastga qarar biz bilan,
Gaplashimmi siz bilan?
Go'yo qolganday tildan,
Oyim „oh“ dedi birdan.
Yo telefon buzildi,
Yo simlari uzildi...

Kavsar Turdiyevaning qahramonlari quvnoq, ochiqko'n-gil, biror noto'g'ri ish qilib qo'yishsa, albatta, o'z xatolarini tushunishadi. Yoki bo'lmasa, bu xatolarni o'quvchi anglaydi va uni o'zida tuzatishga harakat qiladi.

Uning mumtoz bolalar she'riyati namunalariga aylangan „Oyim bilan arazlashdim“, „Yodlasam bo'lmasmidi?“, „Kattamanmi yo kichik?“, „Yozma ish“, „Momaqalldiroq“ kabi she'rlari bolalar adabiyotiga bag'ishlangan turli anjumanlarda yuqori baholangan. „Yozma ish“ va „Yodlasam bo'lmasmidi?“ „Momaqalldiroq“ she'rlari esa „Zumrasha“ bolalar hajviy kinojurnalida ekranlashtirilgan. „Yodlasam bo'lmasmidi?“ she'rida kichik qahramon maktabga she'rini yodlamay boradi va dars oldidan mo'jiza sodir bo'lishini intilqlik bilan kutadi. U hamma narsaga rozi: shanbalikka chiqishga ham, hatto shifokor kelib hammaga ukol qilishiga ham. Ammo mo'jiza sodir bo'lmadi: o'qituvchi hammadan she'r yodlab berishni so'raydi.

Shoiraning „Sumalak va ming tilak“, „Irkitvoy va Kirketjon“ kabi she'riy e'taklarida voqealar zanjirli bo'lib, ular eng kichik yoshdagi o'quvchilar ongiga tezroq yetib boradi.

Irkitvoy pashsha bilan do'st bo'lib, avval qo'shni qizcha, so'ng qo'shni amaki, keyin oyisi oldiga uchib boradi, ammo uni hech kim tanimaydi. Mazkur she'riy e'tak ozodalik targ'ibotining eng go'zal namunasi.

Uning „Sumalak va ming tilak“ she'riy ertagi milliy qadriyatlarimizning bolalar tarbiyasidagi ahamiyatini ko'rsatadi. Qizaloq sumalakka solish uchun toshlar yig'ish bahonasida tilaklar ham yig'adi. Kapalak, uloqcha, oyisi, opoqi, do'stdan tilaklar oladi. She'r shunday boshlanadi. Tilaklarning bari ezu.

Ketdi sovuq, ketdi qor,
Salom, go'zal gulbahor.
Salom, navro'z, yashillik,
Ezgulik va yaxshilik.

Kavsar Turdiyeva hozirgi zamon o'zbek bolalar she'riyatida o'z ovozigina, o'z uslubiga ega. Uning she'rlari yosh avlod tarbiyasida katta ahamiyatga ega.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoiraning hayoti va ijodi haqida gapirib bering.
2. K. Turdiyevaning ona-Vatan haqidagi she'rlari qanday tarbiyaviy ahamiyatga ega.
3. Shoiraning qaysi she'ri sizga yoqdi, uni yod oling.

Abdurahmon Akbar

(1962 — 2015)

Abdurahmon Akbar 1962-yilda Yangiyo'l tumani Niyozbosh qishlog'ida tavallud topgan. U 1987-yilda hozirgi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining jurnalistika fakultetini bitirgan. A. Akbar „Kichikintoy va paxtaoy“, „Ehtiyotkor toshbaqa“, „Uyquchining tushlari“, „Mehribon quyosh“ kabi o'ndan ortiq she'riy kitoblari muallifi.

Abdurahmon Akbar ijodi rang-barang mavzuda, shirali, ta'sirli yozilganligi bilan ajralib turadi. Aksariyat she'rlarining qahramonlari ko'ngillari osmon kabi musaffo, shaloladek quymog'or, orzulari buloqlar suvidек toza, shamoldek tinim bil-madigan bolakaylar ekanligining guvohi bo'lasiz.

Kichikintoylar dunyoni o'zgacha idrok qiladilar. Kattalar uchun oddiy tuyulgan narsalar ular ko'z o'ngida fojiali ko'rinishi, kattalar uchun og'riqli va armonli tuyulgan yechilmas masalalar esa ular nazarida oddiy, yechimini topishi qiyin emas. Masalan, mana bu she'riy parchadagi kabi:

Meni ko'rsa tog'amning ko'zlariga yosh kelar,
Botirim, polvonim deb opichlab yurar uzoq.
Yoshi dadajonimdan ancha kichik bo'lsa-da,
G'o'zasi kabi rangpar, paxtasidek sochi oq.
Ona, tog'amning nega bitta ham bolasi yo'q?

Qiliqlari, yuzlari menga rosa o'xshaydi,
Menga o'xshab arazchi, menga o'xshab hazilkash.
Ammo bitta gapiga sira tushunolmayman,
Nimaydi, ha, „Bunchalar, bunchalar qiyin yashash?“
Ona, tog'amning nega bitta ham bolasi yo'q?

Shoirnig „Iltimos“ deb atalgan she'ring adabiy qahramoni tog'asining ushalmagan armoniga mana bu yo'sinda nuqta qo'yishga bel bog'laydi:

Ertakdagi parilar sarvqomat desalar,
Ulardan go'zal derdim Lobaroy kennoyimni.
Kasal bo'lib qolasiz yig'layversangiz agar,
Desam ham ko'zin yoshlab solib berdi joyimni,
Ona, tog'amning nega bitta ham bolasi yo'q?

Akam, opachalarim xafa bo'lishsa bo'lar,
Mening aytganimga ham bir borgina kiringlar,
Ko'nmasangiz agarda uydan qochib ketaman,
Meni kichik tog'amga o'g'il qilib beringlar.
Ona, tog'amning axir bitta ham bolasi yo'q.

Bu Abdurahmon Akbarning armon haqidagi she'ri:

A'lochi qiz edi Nigora,
Darslaridan sira qolmasdi.
Ahvol so'rab borgan paytimiz —
U o'midan tura olmasdi.

Shoir she'rlarining ikki xususiyati mazkur satrlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Birinchisi: Nigoraning darslardan sira qolmasligi, lekin uning yura olmasligi zaminida illosizlik, taqdirning achchiq haqiqati yotadi. Va ikkinchi xususiyat — bolalar she'riyatida ham tabiat tasvirini voqealar rivoji bilan uyg'unlikda berish:

Sog'aymadi sinfdoshimiz
Oxirgi kun qorayganda qosh.
... Derazada bizlar keltingan
Atirgullar qolgandi so'lib...

Armon va illosizlikka she'rning so'nggi misralari go'yo so'nggi nuqtani qo'ygandek bo'ladi:

Ko'zimizni qizartirdi g'am,
Qalbimizdan armon ketmadi.
Ko'taraylik tobutin desak,
Bo'yimiz yetmadi, yetmadi...

Bu kabi qarama-qarshiliklar ko'plab shoirlarning ijodiga xos. Asosiy fikr bu emas. Asosiysi shundaki, Abdurahmon Akbar o'z ijodiy izlanishlari bilan hozirgi zamon o'zbek bolalar she'riyatiga lirik kayfiyat va bola kechinmalarini qahramon tilidan berishning o'ziga xos uslubini olib kirdi.

Shoir „Qo'rqqanga qo'sha ko'rinar“ nomli she'rida bolakaylarni mard, botir va ziyrak bo'lishga da'vat etadi:

Kech kirib, ko'kda hali
Oy kezmagan pallada,
Normi kuchuk quvlabdi
Sukut to'la dalada.

Yetib olsa tishlaydi
Degan xayolga borib,
Chopibdi Nor bechora
Oyog'in qo'lga olib.

Ortda qolibdi dala,
Ortda qolibdi ariq.
Toshko'chaga yetganda
Toyib ketibdi qattiq...

Ko'zin ochib qarasa,
Yuragi urib duk-duk,
O'zin Laychasi emish
O'sha... „quvlagan“ kuchuk.

Taniqli adabiyotshunos Rahmatilla Barakayevning Abdurahmon Akbar ijodiga bergan bahosi ham e'tiborga loyiq. Mualif „Istiqlol davri bolalar adabiyoti: an'ana, vorislik va izlanish“ nomli tadqiqotida shoir ijodining quyidagi qirrasiga alohida e'tibor qaratadi: „Abdurahmon Akbarning mumtoz adabiyotimizdagi qo'fiyali nasr (saj)ni eslatuvchi „Shoir dadam haqida she'riy hikoyalar“ turkumini she'riy shaklga sig'magan fikrlar tizimi deyish to'g'riroq bo'lar edi. Abdurahmon bu she'rlari bilan bolalar adabiyotimizga fikrlovchi, o'ychan bola timsolini olib kirdi. Besh she'riy hikoyadan tarkib topgan turkum shoir dadasining armon-u iztiroblarini, dard-u tashvishlarini eshitib qolib, jajji yuragiga sig'dira olmay, to'liqlanib so'zlayotgan bolakay tilidan hikoya qilinadi. Jumladan, „Dadamning qalbi“ she'riy hikoyasida shunday deyiladi:

„Armon uyasimish dadamning qalbi, dadamning qalbida kularmish sevinch. Dadamning qalbida ummon bor emish. Bor emish dadamning qalbida ilinj.

Yozgan uch-to'rt she'ri dadam qalbining topgan quvonchi-yu ozori emish. Dadamning yuragi dunyo ko'rmagan sonsiz fikrlarning mozori emish...

Ichki qofiyanishga uyg'un bo'lgan so'z takrorlari va bolakayning mo'jaz tasavvul olamiga sig'magan nogahoni qiyoslar ushbu turkumga mansub she'riy hikoyalarning shaklan va mazmunan mukammalligini ta'minlaydi.

A. Akbarning shakliyl izlanishlari ham e'tiborga molik. Uning raqamli she'rlari kichik maktab yoshidagi bolalar she'riyatini yangicha shakl va mazmun bilan boyitdi:

„Aka, qanday yuribsis,
Soz ketyaptimi xizmat?
Askarlikka k10ikib
Ketgandirsiz batamom.
Buvim, q10i-qo'shnilar
Sizga yo'llashdi salom.
Q30q-q30q ch3moma
Terib qaytsak adirdan.
Ko'chamizni nomlashib,
Ketishibdi yangidan.
„Ul. Zarechnaya“ emas,
Bilib qo'ying, aka, siz,
Endi bizning uy-hovli
„Ilik“ ko'cha, 18!
„Paxtakor“ ham ketma-ket
Q3ib turibdi zafar.
1mas, 3ta, to'p urdi
Ilhom kechagi safar...

(„Salom xat“)

Sinchkov bolalarning tiyrak nigohi bahorda tabiatning gul ochib yangilanishi, adirlardan bolalarning zavq-shavq bilan quchoq-quchoq chuchmomalar terib kelishlari bormi, Mustaqillik sharofati bilan ko'chalarimiz nomlari milliylashgani („Zarechnaya“ emas — „Birlik“) bormi, „Paxtakor“ning ketma-ket zafar quchayotgani bormi, aslida yosh bola qiyofasiga musavvir shoirning g'aroyib mo'yqalami chizayotgan turfa chizgilardir...

Bunday she'riy usul o'zbek bolalar adabiyoti uchun yangilik. Bu she'rlarning o'ziga xosligi haqida fikr yuritilganda, dastavval, ijodiy izlanish mahsuli sifatida baholash joiz. Zero, yosh kitobxon she'r o'qir ekan, hatto uning g'ayritabiiy shaklidan ham zavq topadi. Harflar raqamlar bilan uyqalashib ketgan bunday she'riy usul yosh kitobxon uchun ham hayratli, ham qiziqarli topilma.

Shoirning ijodini kuzatgan adabiyotshunos Zamira Ibrohimova Abdurahmon Akbarning hayotiy voqea va xayoliy tasavvurlardan ta'sirchan manzaralar yaratgani haqida, jumladan, shunday yozadi: „Bu manzaralar xuddi aqli farzand oilaga fayz-baraka, ota-onaga rahmat olib kelganday, ko'ngillarda mamnuniyat tuyg'ularini paydo qilib, yosh kitobxonning xayolot olamini boyitadi, kengaytiradi: o'quvchi chirildoklarning sokin oqshomni to'ldirib kuylashlarida osoyishtalik gashtini anglagandek, yog'gan yomg'ir tomchilaridagi mo'jizani tuygandek, asalari, chumolilarning mehnatiga xos go'zallik, fayz-ziyinatni ko'rgandek bo'ladi“.

Yetti qalam, yetti rang,
Yetti ohang — kamalak.
Qayerlarda yuribsan,
Quyosh — sochi jamalak?
Qalamlaring topildi,
Bulut — qog'oz ham tayyor.
San'atindan bahramand
Bo'laylik bizlar bir bor.

Qalamdonni qo'yatur,
Kel, quyoshjon, tezroq kel.
Rasm chizib ber bizga,
O'ching'iching bo'lar yel.
... Million yilki, ahvol shu,
Yerliklar kutib tolar.
Qalamlar bor paytda
Quyosh „yo'qolib“ qolar.

(„Kamalak“)

Bolalar olamida mayda va ahamiyatsiz narsalar uchramaydi, ya'ni kattalar mutlaqo nazarga ilmaydigan, e'tibor bermaydigan, ular uchun ahamiyatsiz ko'ringan narsalar bola nazarida o'zgacha, ajib bir qiyofada jonlanadi. Masalan, jajji Zeboxon birinchi marta qo'shaloq giloslarni ko'rib, ularning o'rtoq bo'lib olishganidan („O'rtoqlar“) quvonadi. Yoki Sevinchoy issiq choydan ko'tarilayotgan bug'ni ko'rib „choyim uchib ketayapti“ deb („Sevinchoy haqida she'r“) hayratlanadi. Yulduzoy esa o'ziga yoqqan fasl haqida samimiyat bilan „Yozda yoz fasli, kuzda bo'lsa kuz“ („Eng to'g'ri javob“) deb ko'nglidagini aytadi.

Darhaqiqat, ularning dunyosida yolg'on yo'q. Shoir bolaliking musaffo olami har kuni quvonchlarga, kashfiyotlarga to'liq ekanligini nozik did bilan kuzatadi va mahorat bilan badiiy qiyofalarda gavdalandiradi:

Gilos qoqib bergandim
Zeboxonga erinmay.
Oldiga qo'shalog'i
Qarang, tushib qolibdi.
Qiqirlar Zebogina
Ularni qo'ldan qo'yamay:
— Dada, gilolarimiz
O'rtoq bo'lib olibdi!

(„O'rtoqlar“)

Shoir ko'pgina she'rilarida hayotning „anglab bo'lmay mukarrab“ tomonlari haqidagi fikrlarni ilgari surishga intiladi. „Yolg'iz farzand“, „Umid haqida she'r“, „Iltimos“, „Chivin“ kabi she'rilarida nafaqat tabiatni, bolalarni ham asrash, qadrlash kerakligi kuyunchaklik bilan uqtiladi. Bu she'r'larga xos umumiy xususiyat shundaki, ularda kattalar adabiyoti mavzusiga doir insoniy dardlar aks etgan. Shoir yosh kitobxonga ishonadi, uning nimalaridir tushunmay qolishidan cho'chimaydi.

So'zimizni muxtasar qilib aytadigan bo'lsak, Abdurahmon Akbar qalamiga mansub she'r va tarjimalarda bolalar dunyosiga chuqurroq kirib boriladi, ularda fikr aniq va lo'nda ifodalanadi. Asarlar tilining sodda va ravonligi, tasvir vositalarining puxtaligi, jahon bolalar she'riyatining eng yaxshi an'ana va usullarini, shakllarini o'zida omuxta qilganligi bilan nafaqat yosh kitobxonlar, shu bilan birga katta yoshdagi adabiyot, she'riyat muxlislari e'tiborini ham torta oladi. Yoshlarning barkamollikda, bugunning va kelajakning egasi ekanini his etib ulg'ayishlariga ko'mak beradi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoirning hayoti va ijodi haqida gapirib bering.
2. Shoirning o'qish, odob haqidagi qaysi asarlarini bilasiz?
3. Uning Vatan, tabiat va bolalar o'yinlari haqidagi asarlarining o'quvchilarga ta'siri qanday?

CHET EL BOLALAR ADABIYOTI

Mustaqil mamlakatimizda kattalar adabiyotining ajralmas bir bo'lagi bo'lgan bolalar adabiyotining rivojlanishi, har tomonlama boyib borishida tarjima asarlarining o'rni, ahamiyati katta. Negaki, tarjima asarlarini o'qigan har bir yosh kitobxonning dunyo haqidagi fikri, tasavvuri boyib, o'sha xalqning yashash sharoitlari, urf-odatlar, mehnatlari, orzu-intilishlari bilan oshma bo'ladilar.

Asrlar osha xuddi ertak kabi eldan elga, tildan tilga o'tib, dillarni yashnatib yurgan „Qizil Shapkacha“ (*Sh. Perro*), „Robinzon Kruzo“ (*D. Defo*), „Gulliverning sayohatlari“ (*J. Swift*), „Dyumchaxon“ (*H. Andersen*), „Oltin baliq“ (*A. S. Pushkin*), „Tom Soyeyerning boshidan kechirganlari“, „Shahzoda va gado“ (*M. Tven*), „Kapitan Grant bolalari“, „Ostin-ustun“ (*S. J. Vern*), „Don Kixot“ (*J. Servantes*) kabi asarlar yosh qalblarning olamiga nisbatan qiziqishlarini jo'sh urdirib yuboradi.

XX asrda bunyod etilgan „Maugli“ (*R. Kipling*), „Kichkina Shahzoda“ (*A. De Sent — Ekzyuperi*), „Katta va kichik Karlson“ (*A. Lindgren*), „Toshkent — non shahri“ (*A. Neverov*), „Vinni Pux“ (*A. Miln*), „Ahmoq sichqoncha haqida ertak“ (*S. Marshak*), „Uch baqaloq“ (*Y. Olesha*), „Quvnoq jappaqlar“ (*B. Kerboboyev*), „Doktor Aybolit“ (*K. Chukovskiy*), „Temur va uning komandasi“ (*A. Gaydar*), „Chi pollinoning sarguzashtlari“ (*J. Rodari*), „Styopa amaki“ (*S. Mixelkov*), „Kim bo'lsam ekan“ (*V. Mayakovskiy*), „Bilmasvoy quyosh shahrida“ (*N. Nosov*) singari olam kezib yurgan asarlar o'zbek kitobxon bolalarida katta taassurot qoldirmoqda.

Yuqorida tilga olingan asarlar yosh kitobxonni nimagadir o'rgatadi, nimagadir da'vat etadi. Bu asarlarning ko'pchiligida ona-Vatanga muhabbat, uning ozodligi va baxti uchun jon fido qilish („Uch baqaloq“), noshukur bo'lmilik, ota-ona pand-nasihati quloq solish („Ahmoq sichqoncha haqida ertak“), tabiatga buyuk mehr („Maugli“), tabiatni asrash, hayvonot olamini sevish („Doktor Aybolit“), odamlar xizmatini bajarish, beminnat yordam ko'rsatish („Temur va uning komandasi“), o'ziga pishiq-puxta bo'lish, ichki sirlarni o'zgalarga oshkor qilmaslik („Qizil Shapkacha“), namunalni o'qish, kasb-hunar egasi bo'lish („Kim bo'lsam ekan?“), sergak, tadbirkor bo'lish hamda quvnoqlikka intilish („Quvnoq jappaqlar“)dek oliyanob g'oyalarning yotishi bolalarning tarjima asarlariga nisbatan bo'lgan qiziqish va ishtiyoqlarini o'stiradi.

Bir misol. Italiyaning butun jahon bolalari taniyidigan J. Rodari (1920 — 1980) degan yozuvchisi bor. Uning „Chipollonning sarguzashtlari“ degan ajoyib asarini bolalar huzur qilib o'qiydilar. Qarang, Chipollino Chipolonining o'g'li edi. Uning yettita akalari ham bor edi. Chipollotto, Chipollochcho, Chipolluchcho va boshqa piyoz xonadonining Chipolotto o'g'illari shular jumlasiga kiradi. Ayonki, qayerda piyoz bo'lsa, o'sha yerda ko'zlarda nam bo'ladi. Chipollinolar uncha keng bo'lmagan bir yashikning ustidagi joyda istiqomat qilar edilar. Mabodo, bularning uylarining oldilaridan olifta zodagonlar o'tib qoladigan bo'lsalar, darhol dastro'mollari bilan burunlarini berkitib, ko'zlaridan yosh oqizib o'tib ketar edilar. Negaki, ular piyozning achchiq hidiga chiday olmas edilar-da!

Ana shunday quvnoq kuychi J. Rodarining „Hunarning hidi qanaqa?“ degan bir she'ri bog'chalarimiz dasturidan uzoq yillardan beri joy olib keladi. She'r quvnoq misralar asosiga qurilgan. Har qanday o'quvchini bir o'qishda, tinglashda o'ziga rom etib oladi. Boshda kitobxon: „Iya, hunarning ham hidi bo'ladimi?“ deydi. Lekin she'rni o'qigach, tinglagach, Rodariga ishonadi, qoyil qoladi, xulosa chiqaradi. Keling, eng yaxshisi „Hunarning hidi qanaqa?“ni hammamiz yana bir bor qayta boshdan o'qib qo'ya qolaylik:

Har hunarning o'zicha
Bordir hidi — belgisi.
Novvoyxonadan kelar
Xamirturushning isi.
Ustaxona yonidan
O'tib qolsang-chi agar, —
Yangi taxta, payraha
Hidi dimoqqa tegar.
Bo'yoqchida bo'yoqning
Hidi bo'ladi har xil.
Oyna quchog'idan ham
Zamaska hidi anqir.
Shofyorning kurtkasida
Benzin hidi bor doim.
Ishchining kiyimidan
Kelar mashina moyi.

Qandolatchidan esa
Mag'izning hidi kelar.
Doktoring xalatidan
Anqir xushbo'y dorilar.
Omoch ortidan asta
Dalada yurar dehqon.
Tuproq va o'tloq hidi
Bo'lar unda har qachon.
Baliqchining egndan
Dengiz hidi chiqqanday.
Faqat bekorchilarning
Hidi bo'lmas hech qanday.
Ishyoqmas boy qanchalik —
Atir sepsin, behuda!
Bolalar! Uning hidi
Qo'lansa bo'lar juda!

Bunday asarlarni yosh kitobxon qancha ko'p o'qisa, shuncha ko'p ma'naviy oziqa oladi.

Sharl Perro

(1628 — 1703)

Buyuk fransuz shoiri va tanqidchisi Sharl Perro badiiy erak asoschisi sifatida ma'lum va mashhurdir. U o'zining „Qizil Qalpoqcha“, „Zolushka“ va „Etik kiygan mushuk“ asarlari bilan jahonga tanildi.

Sh. Perro badiiy eraklar ijod etishdan oldin xalq og'zaki ijodini mehr va ishtiyok bilan chuqur o'rgandi. Shuning uchun ham u o'z eraklarida xalq udumlarini dadil ilgari surdi. Perro qahramonlari o'z mehnatsevarliklari hamda saxiyliklari bilan ajralib turadilar. G'arazgo'ylik, maqtanchoqlik, qizg'anchilik o'rni yaxshilik, mehribonlik bosib ketishi hamon kitobxonni shod etib kelmoqda.

Sharl Perrodan bor-yo'g'i o'n ikki erak saqlanib qolgan. Qaysi eratiga nazar tashlamang, barchasida bolalar zavq oladigan qirralar bor ekanligini darrov payqaysiz. Dunyoda uning „Etik kiygan mushuk“ eragini o'qimagan yoki shu erak asosida yaratilgan multfilmi mirqib tomosha qilmagan bola topilmasa kerak.

Ertakda aqllilik, bilimdonlik, topag'onlik bosh masala qilib qo'yiladi. Boshqa asarlarida bo'lgani kabi Sh. Perro bu erakda ham folklor an'analariga yana bir bor sodiq qoladi. Ertak qahramoni — tegirmonchining kenja o'g'li Karabs fahm-farosat, aql bilan ish ko'rib, o'z murid-maqsadiga yetadi, baxtiyor bo'ladi.

Sharl Perroning barcha personajlari pishiq-puxtaligi bilan ajralib turadi. Ularning ko'pchiligi odamlarni, hayvon-u parrandalarni sevib, erkalab, e'zozlaydigan bo'ladi. Zolushkani („Zolushka“) olaylik. Uni o'gay ona-yu qizlar xush ko'rmaydilar, xolos. Qolgan barcha jonzot Zolushkani yaxshi ko'radi. Uning o'z baxtini topib, osoyishta turmush kechirishini istaydi. Zolushka juda chiroyli, odobli, shirinso'z, kamtarin, odamlarga, jonivor-u parrandalarga nisbatan mehribon. Uning bunday

fazilatlari, mehnat, halollik va poklik bilan hayotda o'z o'rnini topishi, sevganiga turmushga chiqib baxtli bo'lishi erak tinglovchida yaxshi taassurot qoldiradi.

Sh. Perro ijodida „Qizil Qalpoqcha“ alohida o'rinda turadi. Ertakning ta'sirli va jozibali chiqishi uchun Qizil Qalpoqchanning tabiiy holda ijobiy tomoniga ko'p sayqal beradi, bolalar ko'z o'nigida u dunyodagi tengi yo'q, juda yoqimtoy qizcha sifatida gavalanadi. Bo'rtining yovuzligi, surbetligi, uning kampir qiyofasiga kirib olishi har bir bolada chuqur nafrat hislarini qo'zg'atadi.

Boshqa ertaklarda bo'lgani kabi „Qizil Qalpoqcha“da ham voqea yaxshilik bilan tugashi bolalarning quvonchiga quvonch qo'shadi.

Sharl Perroning „Havorang soqol“, „Eshak terisi“, „Uyqudagi malika“ kabi ertaklari xuddi „Qizil Qalpoqcha“ kabi bolalarbopdir.

Mana to'rt yuz yildirki, shoirning „Qizil Qalpoqcha“ asari jahon keziy yuribdi. Ertakning o'ziga xos xususiyatlaridan biri quvnoqlikdir. Ha, qizchani hamma yaxshi ko'radi, hamma sevadi. Bundan u mutlaqo taltayib ketmaydi. U juda yoqimtoy, oddiy va sodda. Shu oddiy va soddaligi, pismiqlik va mug'ambir emasligi unga pand beradi, bo'rtiga yem bo'lishiga oz qoladi.

Sharl Perroning bu erak orqali kichkintoylarga aytadigan gaplari ko'p. Eng avvalo, u barcha bolalarni xuddi Qizil Qalpoqcha kabi oddiy va quvnoq bo'lishga chaqiradi va kattalarning har bir topshirig'ini so'zsiz bajarishga da'vat etadi.

Ikkinchidan, o'rtadagi sirni oshkor qilmaslikka, o'ziga pishiq-puxta bo'lishga chorlaydi.

Bo'rti ochko'z, pismiqlik va mug'ambir. Shu sababli qizchani soddaligidan foydalanadi. U bir o'q bilan ikki quyovni urish qabilida ish tutadi. Bo'rti Qizil Qalpoqchadan osongina safari haqidagi ma'lumotni bilib olgach, endilikda qizchani o'ziga qo'shib uning buvisini ham yeyish payiga tushadi. Ammo Qizil Qalpoqchani baxtiga o'tinchilar kelib qolishadi.

Ertak tinglovchi har bir bola voqeani mana shunday ijobiy tugashini xush ko'radi, quvnoq Qizil Qalpoqchani bo'rtiga yem bo'lishini aslo xohlamaydi. Ertakning umrboqiyli va jahongashtaligi ham ana shunda!

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. „Etik kiygan mushuk“ eragi va uning mazmuni haqida nima bilasiz?
2. „Qizil Qalpoqcha“ eragini tarbiyaviy ahamiyati nimada?
3. Sh. Perro ertaklarining bolalar adabiyotida tutgan o'rni qanday?

Aka-uka Grimmlar

Aka-uka (Yakob 1785 — 1863, Vilgelm 1786 — 1859) Grimm-lar Magdeburg universitetida o'qib yurgan chog'laridayoq o'rta asr olmon tarixi va madaniyati, huquq va mifologiyasi, xalq og'zaki ijodi hamda til va adabiyoti bilan shug'ullana boshladilar.

O'qish, o'z ustlarida qattiq ishlash Grimm-lar uchun baxt yo'li bo'ldi. Ular avval Gettingen, keyinchalik esa Berlin universitetining professorlari bo'ldilar. Yakob olmon tili grammatikasi va mifologiyasini, Vilgelm o'rta asr olmon adabiyoti va xalq og'zaki ijodini o'rgana boshladilar. Olmon xalq og'zaki ijodining gullab-yashnashiga, olam keizishiga bir ko'priki yasadilar. Nihoyat, 1812- yilda Grimm-lar tomonidan yozilgan ertaklar bir necha jildli „Bolalar va oilaviy ertaklar“ yuzaga keldi. 1815- yilda 2- jild, 1822- yilda esa har ikkala jildni umumlash-tiruvchi uchinchi jild bosilib chiqdi.

Grimmlar ertaklarning ko'pchiligini bevosita erak aytuvchilardan tinglab, ba'zilarini esa dehqonlar bilan suhbatlashib yozib oladilar. Xalqdan olingan ertaklarning har biri Grimm-lar tomonidan qayta ishlanib, badiiy tus olib, yana xalqqa qaytariladi.

Grimmlarning uch jildlik kitobiga ikki yuzdan ortiqroq ertaklar jamlangan bo'lib, unda mualliflar ko'proq afsonaviy, maishiy va hayvonlar haqidagi ertaklarni umumlashtirishga harakat qilganlar. Har bir ertakda saxiylik, mehnatsevarlik, botirlik kabi fazilatlardan birga, qo'rqoqlik ustidan kulish, dangasalik va yolg'onchilikni qattiq qoralash birinchi o'rinda turadi. Shunisi ham quvonchliki, ko'pincha Grimm-lar ertaklarining asosiy qahramonlari shoh va shahzodalardan emas, balki kambag'al, beva-bechoralarning g'ofil-qizlari, cho'pon yoki askar bo'ladi. Ular o'zlarining ibratomuz ishlari bilan erak tinglovchida chuqur taassurot qoldiradi.

Aql bilan ish ko'rish, bilimdonlik „Tilla g'oz“, „Shishadagi arvoq“, „Uch aka-uka“ ertaklarida yaxshi berilgan.

Grimmlarning dunyoga mashhur „Zolushka“, „Qor qiz“ ertaklarining qahramonlari hammadan turtki yeydigan, soʻkish eshitadigan va eng past hamda qiyin yumushlarni bajaradigan qizlar boʻlib, ertak davomida oʻzlarining halol mehnatlari, yoqimli soʻz va tabassumlari bilan baxtiyor boʻladilar.

Grimmlarning „Quyov bilan tipratikan“, „Boʻri va tulki“ asarlari masal janriga yaqin turishi bilan kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

„Yalqov Geyns“, „Gansning baxti“, „Botir tikuvchi“, „Yosh pahlavon“, „Bremen musiqachilari“ kabi ertaklari oʻzbek bolalarining ham sevimli asarlariga aylanib qolgan.

„Yosh pahlavon“ ertadagi botir qiyofasi kichik maktab yoshidagi oʻquvchilarda katta qiziqish uygʻotadi. U halol, pok inson boʻlib, rostgoʻylik, toʻgʻrisoʻzlik shaydosi. Shu sababga koʻra u yoʻlida uchragan har qanday toʻsiq va gʻovni shoshilmay, jasorat va mardlik bilan yengadi, maqsadiga erishadi.

„Botir tikuvchi“ning sujeti koʻpchilikka yaxshi tanish. Qahramon nogahon bir nechta pashshani bir urishda nobud qilish bilan oʻziga oʻzi botir, dovyurak tamgʻasi — shiorini yozib, yelkasiga osib oladi. U baxtini, taqdirini sinab koʻrish, peshanasida borini qoʻlga kiritish maqsadida safarga otlanadi.

Botir tikuvchi tadbirkor, epchil, chaqqon. „Qochib qolguncha oʻtib qol“ qabilida dovyuraklik bilan ish koʻrishi unga katta shuhrat keltiradi. Gʻorda behisob devlar ustidan puxta-pishiqiligi bilan gʻolib chiqadi. Dev koʻtarib olgan daraxt shoxlari ustida qush kabi yengil oʻtirishi, devlarning savollariga qoʻrqmay, ustalik bilan javob berishi asrlar osha kitobxonni hayratga solib kelmoqda.

Botir tikuvchi uchun ogʻir sinov oʻrmondagi ikki pahlavon bilan „olishuv“ boʻladi. Podshoh tomonidan ikki pahlavonlarni magʻlub qilish vazifasini olgan botir tikuvchi tavakkal qilib yoʻlga tushadi. Ustlariga tosh tashlash hisobiga ular oʻrtasida nifoq chiqaradi. Ikki jangchi bir-birini tosh bilan urib nobud qiladi.

Tadbirkor yigit bilimdonlik, oʻylab ish koʻrish bilan oʻrmondagi shoxdor maxluq ustidan gʻolib chiqadi.

Botir tikuvchining yumshoq soʻzligi, muloyimlik bilan ish koʻrishi yosh kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi. Ularda ham xuddi oʻsha botir tikuvchi kabi yetuk insonlar boʻlishga, botir, pahlavon boʻlishga havas uygʻotadi.

Aka-uka Grimmlarning qaysi asarini olmag, hammasida ham, eng avvalo, mehnatkashlik, mehnatga muhabbat gʻoyasi yotadi.

Ikkinchidan, har qanday holda ham, har qanday mushkul ish boshiga tushganda ham oʻsha qahramon chora qidiradi, tadbirkorlik, ishbilarmonlik yoʻlidan boradi va ofatdan qutuladi. Tulki kabi hiyla va makr ishlatadigan jonivor boʻlmasa kerak. Grimmlar ularga qarama-qarshi qilib gʻozlar obrazini yaratishadi.

Gʻozlar har doim chorasiz — boʻsh, begʻam hayot kechiradilar. Grimmlarda vaqti kelganda oʻsha boqibegʻam gʻozlar ham sergak, tetik, tadbirkor, ishbilarmon boʻlib ketishlarini, olgʻir, muttaham tulkilarni ham dogʻda qoldirishlarini kuzatamiz.

Tulki oʻtloqda yurgan gʻozlarni yemoqchi. Ular oʻlimlari oldidan bitta qoʻshiq aytib, soʻngra tulkiga yem boʻlishlarini soʻraydi. Ammo uzundan uzoq „gʻa-gʻa“lari tulkini zeriktiradi, uning tinka-madorini quritadi, oxiri gʻoz — oʻljadan voz kechishga majbur boʻladi:

„Dastlab bitta gʻoz qoʻshiq aytibdi. Uning qoʻshigʻi mana bunaqa uzundan uzoq ekan:

— Gʻa, gʻa-gʻa-gʻa, gʻa-gʻa!

Undan keyin ikkinchi gʻoz joʻr boʻlibdi:

— Gʻa, gʻa-gʻa-gʻa, gʻa-gʻa, gʻa-gʻa-gʻa...

Ulardan soʻng uchinchi xonish qilibdi:

— Gʻa, gʻa-gʻa-gʻa, gʻa-gʻa, gʻa-gʻa-gʻa, gʻa-gʻa-gʻa.

Uchinchi gʻozdan keyin toʻrtinchi gʻoz ham:

— Gʻa, gʻa-gʻa-gʻa, gʻa-gʻa, — deb qoʻshiq boshlabdi.

Oxiri hamma gʻozlar birgalikda qichqirib, „gʻa-gʻa-gʻa“lashga tushibdilar:

— Gʻa-gʻa-gʻa, gʻa-gʻa-gʻa, gʻa-gʻa-gʻa, gʻa-gʻa-gʻa...

Qachonki, gʻozlar qoʻshigʻi tamom boʻlsa, ertak ham tugaydi. Shundagina tulki gʻozlarni yeydi.

Biroq aqli gʻozlar qoʻshiqni toʻxtatishni oʻylashmabdi. Ular hozir ham „gʻa-gʻa-gʻa, gʻa-gʻa-gʻa“, — deb qichqirib turishgan emish“.

Aka-uka Grimmlarning ertaklari olam kezib, ularning nomlarini jahonga yoyib yuribdi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Aka-uka Grimmilar bolalar adabiyotining rivojlanishiga qanday hissa qoʻshdilar?
2. Grimmilar ertaklarida qanday sifatlar ulugʻlanadi va qanday yaramas odatlar tulki ostiga olinadi?
3. „Yosh pahlavon“ ertagi va uning mazmuni haqida nima bilasiz?

Hans Kristian Andersen

(1805 — 1875)

Daniyaning jahonga mashhur erтакchisi Hans Andersen 1805- yilda Odens shahrida dunyoga keldi.

Bolaning otasi kavushdo'z, onasi esa kir yuvuvchi bo'lib ishlar edi. Shuning uchun Hans kambag'allar maktabiga o'qishga kiradi. Oradan uncha ko'p vaqt o'tmay, ularning oilasi Kopengaga ko'chadi. Bolaning yashash sharoiti va o'qishi bu yerda ancha-muncha yaxshi bo'ladi. Bo'lajak yozuvchi 1823-yilda Slagels maktabiga o'qishga kiradi, undan keyin Xelsingyorda ta'lim oladi. 1828- yilda esa Kopengagen universitetiga o'qishga kiradi.

Andersen juda ko'p mamlakatlarni kezib chiqadi. Fransiya, Sheveysariya, Italiya, Gretsiya va Ispaniya singari joylarga sayohat qiladi.

Andersenning ijodi 20- yillarning boshlaridan boshlanadi. U dastlab lirik she'rlar, roman, drama, yo'l ocherklari, biografik etudlar yaratadi.

„Daniyalik Xolger“, „Qor malikasi“, vatanparvarlik ruhi bilan yo'g'rilgan „Daniya — mening vatanim“, ozodlik g'oyasi mujassamlangan „Soqchi“, „Shilyon asiri“ va boshqa she'rlari she'riy janrida yaratgan eng sara asarlari jumlasiga kiradi.

Andersen o'z romanlarida („Improvizator“, „O. T“ bo'lgan yoki bo'lmaydi“) zamonasi uchun juda muhim bo'lgan voqealarni qamrab olishga harakat qiladi.

Uning ijodi ko'p qirrali va rang-barangdir. Ayniqsa, tarix va erтак asarlari yosh kitobxonlar uchun maroqlidir. „Ertaklar“ (1835 — 1855), „Yangi erтакlar“ (1843 — 1872) va boshqa kitoblari Andersenning nomini juda mashhur qildi va uni jahonga tanitdi.

Andersen bu kitoblarni yaratishda xalq og'zaki ijodidan unumli foydalandi, ularning orzu-umidlarini qog'ozga tushirishga hara-

kat qildi. Ertaklardagi xarakter va jonli nutqni yanada mukammallashtirishga erishdi. Shuning uchun Andersen yaratgan erтакlar sodda, kitobxon uchun tushunarli bo'lish bilan birga, o'quvchilar xotirasida uzoq vaqt saqlanish xususiyatiga ham ega.

Andersen erтакlarida ko'pincha bosh qahramon shahzoda ham emas, malika ham emas, balki oddiy mehnatkash xalqdir. Ular o'zlarining samarali mehnati, aql-idroki, axloq-odoblari bilan kitobxon tahsiniga muvaffaq bo'ladilar. Uning „Qo'ng'iroqli girdob“, „Kumush tanga“, „Kolbasa sixidan sho'rva“, „Go'ng qo'ng'iz“ va boshqa erтакlari fikrimizga yorqin misol bo'la oladi. Ertakchining „Qo'ng'iroqli girdob“ asarini olib ko'raylik. Unda asrlar mobaynida ezilgan, og'ir mehnat va zulmdan tinka-madori qurigan mehnatkash xalq vakili Blakenning o'z xo'jasiga qarshi turishi kitobxonni quvontiradi.

„Bolalar gurungi“ asarida hech kim taqdirini, kichkintoy o'sib-ulg'aygach kim bo'lib yetishishini bilishi mumkin emasligini, bu ko'proq o'sha bolaning o'ziga, intilishiga, kattalarning ibratomuz pand-nasihatlariga quloq solishiga bog'liq ekanligini o'qiydiz.

Shohona qasrga to'plangan bir to'da bashang kiyingan aslzoda bolakaylar qasrni to'ldirib maqtanishar, ota-onalarining hisobsiz boyliklari bilan quvonishar, kelajakda ota-onalaridan ham badavlatroq bo'lish uchun harakat qilishlarini kibor bilan ta'kidlar edilar. Bu boy-badavlat bolalarning bir-birlariga gap bermay maqtanishlarini yirtiq-yamoq kiyim kiyib olgan bir kambag'al bola tinglab, xo'rsinar, „bularga yetish bizga yo'l bo'lsin“, deb qo'yar edi, o'zicha.

Yillar o'tib o'sha juldur kiyimli bola yaxshi o'qib, rassom bo'lib yetishdi, mamlakatda eng boy odamlardan biriga aylandi, o'ziga munosib bir qasr qurdirdi. „Qasr hamda uning ichidagi xazinani ko'rish“ni hamma istardi.

Ertakchining „No'xat ustidagi malika“ asari ham yosh kitobxonning kulgisini qistatadi, ham tannoz malikaga qahrag'azabini qo'zg'atadi.

Bir shahzoda haqiqiy malikaga uylanish uchun butun yer yuzini, shahar-u qishloqlarni qidirib hech qayerdan haqiqiy malikani topa olmaydi. Hafsalasi pir bo'lgan, tarvuzi qo'ltig'idan tushgan shahzoda qasrga qaytadi.

Kunlardan bir kuni ko'z ko'rib, quloq eshitmagan mo'jiza yuz beradi:

„Bir oqshom havo aynigandan aynibdi: shundoq chaqmoq chaqib, momaqaldiroq gulduros solibdi, yomg'ir chunonam chelaklab quyib beribdiki, dahshatning o'zginas.

To'satdan shahar darvozasi taqillab qolibdi. Kexsa qiroi borib darvozani ochibdi.

Darvozada malika turardi. Yo qudratingdan, uni nimaga o'xshatish mumkin! Suv malikaning sochlari, ko'ylaklaridan sharillab oqib, to'ppa-to'g'ri boshmoqlarining uchlariga, tovonlariga tushardi, u bo'lsa pinagini buzmay, „Men haqiqiy malikaning xuddi o'ziman, derdi“.

Malikani sinab ko'rish ishlari ham g'alati bo'ladi. Tunda qirg qavat ko'rpa ostiga bitta no'xatni yashirib, joy solib beradilar. Tannoz oqbilak qiz ertalab o'rnidan turar ekan, „Qanday uxlab turdingiz?“ deyilgan savolga noliish, ichki dard bilan javob beradi:

„Ey, juda yomon! — deydi u. — Ko'zimni yummadim, desam ham bo'ladi. Men qandaydir qattiq narsaning ustida yotdim, butun a'zoyi badanim ko'karib ketibdi. Naqadar dahshat!“

Shahzoda qizning haqiqiy malika ekanligini bilib, unga uylanadi.

Bolalar, odatda, hayvonlar, parrandalar, hasharotlar haqidagi ertaklarni sevib o'qiydilar. Andersen yaratgan ertaklarning juda ko'pchiligi ana shu mavzuni qamrab olishi bilan ham xarakterlidir.

„Dyumchaxon“, „Irkit o'rdakcha“, „Botqoqlik shohining qizi“, „Baqa“, „Burga bilan professor“ singari ertaklari o'zbek kitobxonlarining ham sevimli asarlariga aylanib ketgan.

Nullas, Daniya ertakchisi Hans Kristian Andersenning ijodi uzoq yillardan beri yosh kitobxonlarga zavq-shavq bag'ishlab kelmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. „Bolalar guruhi“dagi bolalarning o'zaro suhbatidan qanday xulosa chiqardingiz? Kambag'al bolaning mashhur rassom bo'lib yetishishiga asosiy sabab nima deb o'ylaysiz?
2. „No'xat ustidagi malika“ ertagida qanday g'oya ilgari surilgan?
3. Andersen ertaklarining tarbiyaviy ahamiyati qanday?

Aleksandr Sergeyevich Pushkin

(1799 — 1837)

Har bir xalqning donishmandligi va qalb nazokatini o'zida mujassamlantirgan shoiri bo'ladi. Rossiyada inson ma'naviy olamining musavviri, shubhasiz, Pushkindir. U nurga intilib, doim ozodlik uchun kurashuvchi shoir, buyuk optimist bo'lib yetishdi. Rus xalqining yana bir buyuk shoiri Aleksandr Blok: „Pushkinning nomi naqadar jarangdor“, deb ta'riflagan edi.

A. S. Pushkin xalq og'zaki ijodini bolalikdan berilib o'rgandi. Buloqdek qaynab-toshgan xalq og'zaki ijodi shoirning ilhomiga ilhom qo'shdi. Kelajakda mashhur shoir bo'lib, jahonga tanilishida boy manba bo'lib xizmat qildi. U, ayniqsa, o'zining ertak-dostonlari bilan yosh kitobxonlarning hurmat-olqishiga sazovor bo'lib kelmoqda.

A. S. Pushkin o'zining „Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak“ (1831), „Baliqchi ham baliq haqida ertak“ (1833), „O'lik malika va yetti bahodir haqida ertak“ (1833), „Oltin xo'roz haqida ertak“ (1834) kabi ertak-dostonlari bilan jahon bolalar adabiyoti xazinasini yanada boyitdi.

Yuqorida biz ta'kidlab o'tgan asarlarning hammasi boy va rang-barang xalq og'zaki ijodi ta'sirida yuzaga kelgan. Bu asarlar zamirida aniq mavzular yotganligini ko'ramiz. Masalan, shoir „Ajoyib bolalar“ xalq ertagi asosida „Shoh Saltan... haqida ertak“, „Qurimsq kampir“ ertagi va rus xalq folklorining to'plovchilaridan biri V. Dal hikoya qilib bergan sujet asosida „Baliqchi ham baliq haqida ertak“, „Sehrli ko'zgu“ ertagi asosida „O'lik malika va yetti bahodir haqida ertak“, uzoq yillar xalqni ayovsiz ishlatib, unga rahm-shafqat nima ekanligini bilmay o'tgan va uning hatto pok xizmatlarini o'zida mujassamlashtirgan „Shabarsha batrak“ asosida „Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak“ yotganligini

ko'ramiz. Bu ertaklarning hammasi shoirning ijodxonasida ishlanib, sayqallanib, yanada o'qimishli, ta'sirli chiqqan.

A. S. Pushkin oddiy, mehnatkash xalqni yaxshi ko'radi, uni iloji boricha himoya qilishga, yon bosishga harakat qiladi. Shuning uchun ham uning ertak-dostonlarida xalqqa bo'lgan cheksiz muhabbat tuyg'usi barq urib turadi.

Dadon shohni oling („Oltin xo'roz haqida ertak“). U g'irt ahmoq. Na xalqni sevadi va na farzandlariga mehribon otalik qila oladi. Dadon o'taketgan darajada maishatparast va kaltabin. U butun podshohligidan, xalqidan, farzandlaridan o'zga yurtlik makkora ayolni ustun qo'yadi. Buni xalq, xudo kechirmaydi. Natijada shoh xalq qahr-g'azabiga duchor bo'ladi. Oltin xo'roz tepkisanid halok bo'lgan shohga birovning rahmi kelmaydi, aksincha, shohning o'limi ularga shodlik va ozodlik baxsh etadi.

Pop („Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak“) obrazi ustida shoir qattiq ishlaydi. Uning tekinox'r, ochko'z, o'zgalar hisobiga umr kechiradigan bir pastkash kimsa ekanligini keskin ochib tashlaydi.

Unga qarama-qarshi qilib oddiy va halol, mehnatkash va bahodir yigit Balda obrazini ijod cho'qqisiga ko'taradi.

Ikki qahramonning bozordagi o'zaro suhbatidanoq kitobxon kim qanday odam ekanligini darhol sezadi:

„Bo'lsin oshpaz, otboqar ham duradgor,
Ayt-chi, bunday arzon malay qayda bor?“
Balda debdi: „Yaxshi malay bo'layin,
Bergan obi yovg'oningga ko'nayin.
Xizmatimga haq to'laysan shu xilda:
Peshananga uch chertaman bir yilda“.

Ha, hayotda har bir narsaning, jumladan, tekinox'rlik, ochko'zlikning ham poyoni, oxiri bor. Kaltabin Pop chertkini yeb halok bo'ladi.

„Baliqchi va baliq haqida ertak“ dostonida shoir pok muhabbat mangu bo'lishini orzu qiladi. Boylik, mansab deb o'tgan kunni unutmaslikni istaydi. Bundan tashqari, kimki halol peshana teri to'kib boylik ortirmasa, birovlar hisobiga boyiydigan bo'lsa, u hech qachon yuqmasligini, birovniki birovnikiligidicha qolib ketishini kampir qismati bilan chog'ishtirib hikoya qiladi. Yer yuzi, butun olam hukmroni bo'lib olgan kampir cholni mensimaganligi uchun, ochko'z va badbaxtligi uchun yana eski hammom,

eski tos bilan qolib ketaveradi. Buni shoir juda chiroyli ifodalaydi:

Qaytdi kampir yoniga axir,
Ko'rsa: tag'in o'sha yerto'la.
Bo'sag'ada o'tirar kampir,
Qarshisida teshik tog'ora.

Rostgo'y, haqiqatni yoqlovchi shoir „O'lik malika va yetti bahodir haqida ertak“, „Shoh Saltan... haqida ertak“ asarlarida haqiqat bir kun emas bir kun, albatta, qaror topadi, hamma baxtiyor bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi.

A. S. Pushkinning xalq og'zaki ijodiga asoslanib yozgan „Ruslan va Ludmila“ asari ham bolalar qalbiga ancha yaqin turadigan dostonlardan biri hisoblanadi. Rus ertaklari, qo'shiqlari, afsonalari bu g'aroyib asarga favqulodda go'zal mazmun bergan. Yuksak insonparvarlikni o'zida mujassamlashtirgan yorqin iste'dod egasigina shunday asar yaratadilari.

Mashhur rus romantik shoiri V. A. Jukovskiy „Ruslan va Ludmila“ poemasi nashr etilgach, Pushkinga „G'olib o'quvchimga mag'lub murabbiydan“ deb yozilgan portretini sovg'a qiladi. Bu buyuk shoir dahosiga, zamondan ilgarilab ketgan kurashchan insonga berilgan xolisona baho edi.

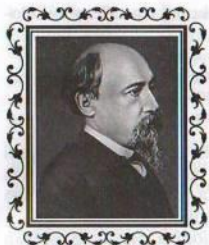
Mana shuning uchun Pushkinga Rossiyaning mangu, otashin shoiri bo'lib qolmoq baxti nasib etdi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Pushkin o'z ertaklarining manbasini qayerdan oldi?
2. Shoirning qaysi asarida Dadon qoralanadi?
3. Siz Pushkinning qaysi ertak-dostonini yoqtirasiz?

Nikolay Alekseyevich Nekrasov

(1821 — 1878)

Taniqli rus shoiri Nikolay Alekseyevich Nekrasovning bolalik yillari Volga bo'yilarida o'zi tug'ilib o'sgan joylarda o'tgan edi. Shoirning yoshlik tarbiyasida oqila onasining roli katta bo'lgan. Shu bois u keyinchalik „Ona“ poemasini onasiga bag'ishlab yozgan edi. O'g'lining dehqon bolalari bilan o'ynashi, yayrab yurishini xohlagan ona — Yelena Andreyevna bo'lajak shoirning xalqparvarlik ruhida tarbiyalanib o'sishiga munosib hissa qo'shgan edi.

Bugina emas, Nekrasovning enagasi ham hayot va xalq ijodi ruhi bilan sug'orilgan ajoyib e'taklar aytib, bo'lajak shoir xayolotini qanoatlantirar edi. Shu-shu Nekrasov e'taklarni juda sevim qoldi. O'z Vatanining dala va o'rmonlariga, qor va sovuqlariga, bahorgi „yashil shovqiniga“ muhabbat bog'ladi.

Nekrasov dehqon bolalari bilan hamisha hamnafas bo'lganligi uchun dovyurak, botir va jasoratli bola bo'lib o'sdi. Bo'lajak shoir 10 yoshga to'lganda uni Yaroslavl gimnaziyasiga o'qishga berishadi. O'qituvchilar bilimga havasmand, iste'dodli bolaga durust saboq bera olmadilar. Natijada u gimnaziyani tashlab, mustaqil o'qishga berilib ketadi. Otasi uning ofitser bo'lib yetishishini istar edi. Shuning uchun ham uni Peterburgdagi kadetlar korpusiga o'qishga yuboradi. Lekin ilm-fan cho'qqilarini egallashga intilgani tufayli Peterburg universitetiga o'qishga kiradi. Ammo otasi o'g'lining o'zboshimchaligidan tajang bo'lib, moddiy yordam bermay qo'yadi. Biroq maqsad yo'lida sobitqadam Nekrasov moddiy mahrumliklar sharoitida yashash va olg'a harakat qilishga intiladi. Ana shu yillarda oddiy odamlar turmushi og'ir ekanligini sezadi va umrining oxirigacha ular haqida to'lib-toshib kuylaydi.

Nekrasov dehqonlar to'g'risida, ayniqsa, ko'p she'rlar yozadi. Bu she'rlarni o'qir ekanisiz, go'yo dehqonlarning o'zlari o'z og'ir mehnatlari va qayg'u-alamlari haqida so'zlab bera-yotganday tuyuladi. Nekrasov ularning hayotini shunchalik yaxshi bilar, ularni o'ziga shunchalik yaqin tutardi. Nekrasovning she'rlari go'zal, ohangdor, juda boy va ayni zamonda juda sodda tilda yozilgan edi. Bu tilni u Yaroslavl gubernasidagi qishloqda o'tkazgan bolalik yillarida o'rgangan edi. U dehqonlar tilini juda yaxshi bilardi, bu uning she'rlarida ham shunday oddiy, tabiiy va ravon jaranglaydi. Biz uning:

Mollar o'rmon tomon qadam tashladi,

Ona-javdar boshqoq tuga boshladi, —

deb yozganlarini o'qir ekanmiz, bu til haqiqiy jonli xalq tili ekanini ko'ramiz. Bu o'rinda dehqonning zoriqib kutadigan boshqoqlarga bo'lgan sevgisi va hatto mehrini aks ettiruvchi, masalan, ikki so'z: ona-javdar qanday yaxshi keltirilgan! Dehqon bu boshqoqlarni o'zining bir parcha yerida qunt bilan mehnat qilib o'stirgan-da!

Nekrasov she'riyatida bunday yorqin, ravon va sof xalq iborolari juda ko'p. U javdar boshqoqlari haqida shunday deydi:

Boshqoqlar to'lishgan payt,

Zar ustinday sip-silliq,

Boshlarida oltin toj.

Hozirgina yerdan sug'irib olingan lavlagi haqida esa:

Poyma-poy qizil etik

Yotganday egatlarda, —

deydi. Bir to'p sho'x bulut bilan qurshab olingan bahor quyoshi haqida Nekrasov shunday deb yozadi:

Bahor chog'i, kichik nevaralar kabi,

Lola yuz quyoshbobo bilan

O'ynar bulutlar;

Bu o'xshatishlarning ba'zilarini u xalq topishmoqlari, maqol-lari va e'taklaridan olgan. Zabardast bahodir, afsungar Ayoq hukmdorning ajoyib qiyofasini ham u xalq e'taklaridan topgan:

Daraxtdan daraxtga tashlaydi qadam,

Yaxlagan qo'llardan qarsillab o'tar,

Ham yorqin oftob tovlanar biram,
Paxmoq soqolida yarqirab ketar...

Endi o'sha bepoyon bo'ston
Bo'm-bo'sh, jim-jit, go'yo qabriston! —

Nekrasov, ayniqsa, samimiy, cho'ziq, xushohang, mayin rus xalq qo'shiqlarini juda yoqtirgan. Bu qo'shiqlarni rus xalqi asrlar davomida yaratgan. Nekrasov yoshlik chog'laridan boshlab xalqning bu qo'shiqlarni qanday kuylashini tinglaydi va o'zi ham shunday go'zal qo'shiqlar yaratishni o'rganadi. „Soldat qo'shig'i“, „Hovli qarolining qo'shig'i“, „Notavon qashshoq qo'shig'i“, „Rus“, „Yashil shovqin“ va boshqa ko'pgina qo'shiqlar shunday tilda, shunday hijoda yozilganki, xuddi xalq o'zi yaratgan qo'shiqlar deysiz.

„Dehqon bolalari“, „O'zi mitti — juda miqti“, „Bolalar yig'isi“ kabi she'rlarida bolalarning turli-tuman yumushlarni bajarib, tirikchilik qilganliklarini, ularning mehnatkash tabiati va og'ir qismatini chuqur xayrixohlik bilan ifodalaydi. Endigina olti bahorni qarshilagan bolaning kattalardek fikr yuritishi kishini hayratga soladi:

Nonxo'rlar yetgulik, ishlovchi kam,
Faqat ikki erkak: otam bilan man!

Nekrasovning she'rlari go'zal, ohangdor, mazmunan boy va ayni zamonda sodda tilda yozilgandir.

Nekrasov o'zining dam olish kunlarida ko'pincha Kostroma, Yaroslavl, Novgorod o'rmonlariga borar, ov qilish bilan kunini o'tkazar edi. Kostroma o'rmonining Maliye Veji degan qishlog'ida yashovchi Mazay bobo uning eng yaqin do'stlaridan biri edi. Shoir Mazay bobodan ko'p ajoyib voqealarni maroq bilan eshitadi. Shular asosida „Mazay bobo va quyonlar“ nomli she'rini yozadi.

„Daraxt kesish“da xalq boyligi — o'rmonlarni shafqatsizlik bilan kesib yuborilishini qalamga oladi. Birorta pomeshekka pul kerak bo'lib qolsa, o'rmonni sotib yuborishi, puldor boy esa o'rmonni tag-tugi bilan kesib yuborishi hech gap emas, u zumrad o'rmonlarning yo'qolib ketishidan shoir singari qayg'urmaydi. Shuning uchun Nekrasov:

Bir vaqlar asriy o'rmonlar
Shovullagan katta maydonlar,

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Nekrasov qaysi asarida mehnatkash xalq bolalarining musibatli kunlarini tasvirlaydi?
2. „Daraxt kesish“ she'rida qanday voqea aks ettirilgan?
3. „Mazay bobo va quyonlar“ asarining bolalarga qanday tarbiyaviy ahamiyati bor?

Lev Nikolayevich Tolstoy

(1828 — 1910)

Rus bolalar adabiyotining taraqqiyotida L. N. Tolstoy katta rol o'ynadi. Bolalar uchun asar yozish har bir qalamkashning fuqarolik burchi deb bilgan pedagog-adib ijodda ko'p narsalarga erishdi.

Tolstoy 1859- yildan e'tiboran o'z ona qishlog'i Yasnaya Polyana da maktab ochib, muallimlik qilar ekan, o'quvchilar uchun ham, o'qituvchilar uchun ham darslik va qo'llanmalarining yo'qligini, borlari ham bugungi kun talablariga yaxshi javob bera olmasligini tajribadan o'tkazdi. Endigina savod chiqarish ishiga kirishgan bolalarga mos ertak, hikoya, she'r, masal va hikoyalar darsliklarda o'z aksini topishi darkor deb tushundi va bu xayrli ishga qo'l urdi.

Darslik juda qiyinchilik, og'ir ijodiy mehnat bilan 1872- yilda „Alifbe“ nomi bilan nashr etildi. Dehqon bolalariga mo'ljallangan bu kitob „Alifbedan tashqari, ruscha o'qish uchun to'rt kitob, slovyancha o'qish uchun to'rt kitob, arifmetika va muallim faoliyatidan tashkil topgan edi. Bu darslik bolalarga hech qanday yengillik bermadi. Ayniqsa, badiiy asar ko'p bo'lsa-da, kitobda davr, zamon ruhi deyarli yo'q edi. Shu sabablarga ko'ra pedagog-olim qattiq tanqidga uchradi. Zahmatkash adib tanqidlardan to'g'ri xulosa chiqaradi. Iloji boricha mehnat ahli bolalariga o'qimishli, ta'sirli, eng muhimi ularning savodini chiqarishga mo'ljallangan „Yangi alifbe“ va unga qo'shimcha qilib „Rus tili o'qish kitobi“ni 1875- yilda nashr ettiradi. Bu kitob uchun adib yuzdan ziyod hikoya, ertaklar yozadi. „Uch ayiq“, „Fillipok“lar shular jumlasiga kiradi. Adabiy jamoatchilik va pedagoglar asarni yuksak mamnuniyat bilan qabul qiladilar. Bu kitob har tomonlama bolalarga mos tushadi. Tolstoy kitob haqi-

da: „Mazkur „Alifbe“ haqidagi orzularim ro'yobga chiqqandan, uni rus bolalarining ikki avlodi o'qib, dastlabki poetik zavqini shu kitobdan olishlaridan faxrlanaman. Bu kitobga ko'p mehnat va muhabbatimni jo qildim, u hayotimning muhim sahifasi bo'lishiga aminman,“ — deb yozgan edi.

Bu darslik qayta-qayta bosildi. Hatto 1921- yilda ham uning so'nggi nashri chop etildi.

Tolstoyning har bir asari turmushning, bolalar hayotining bir tomonini ochib berishga qaratilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki hayotni, bolalarni qattiq sevgan va unga mehr-muhabbati juda katta bo'lgan adib kichkintoylarga qaratga yozilgan har bir katta-kichik asar hayotiy bo'lishini istaydi va o'zining bu qaroriga butun ijodi davomida sodiq qoladi.

Tolstoyning bolalarga bag'ishlab yozgan barcha katta-kichik asarlarida oddiy inson qiyofasi ko'zga yaqqol tashlanib turadi. Buning isboti tariqasida adibning bir qator asarlariga nazar tashlab o'tishga to'g'ri keladi. Bir bog'bon bolalari ishyoqmas, yalqov bo'lib o'sayotganliklaridan qattiq iztirob chekadi. U o'limi oldidan o'g'illarini bir aldasam, zora ishlab, o'zlarida mehnat ko'nikmasi hosil bo'lsa, degan o'y, xayol bilan: „Bolalar, men tok tagiga oltin ko'mib qo'ydim, uni mendan keyin qazib olinglar“, degan g'oyani „Bog'bon va bolalar“ hikoyasida juda qoyil qilib yozadi.

Ko'chat ekish, bog' qilish juda og'ir va mashaqqatli ish. Bu bog'bondan og'ir mehnat, sabr-toqat talab qiladi. Bog'bon o'zi uchun, kelajak avlod uchun ko'chat ekadi. Shu nuqtayi nazardan adibning „Mo'ysafid olma ekdi“ hikoyasi diqqatga loyiqdir.

„Keksa berilib ko'chat o'tqazar edi. Odamlar uning keksaligidan va qilayotgan ishidan kulib:

— Sizga olma ekish nega kerak bo'lib qoldi? Bu daraxt o'sib voyaga yetguncha bu dunyoda yashaysizmi yoki yo'qmi? — deyishdi.

— Men olmasini yemasam o'zgalar yeyishadi va menga rahmat deyishadi. Nima bo'lganda ham olmani ekkanim foyda, — debdi“.

Tolstoy ochko'z, faqat o'z manfaatlarini o'ylaydigan ba'zi odamlarni ko'pgina asarlarida tanqid qiladi, ularning ustidan ochiqdan ochiq kuladi. „Odamga qancha yer kerak?“ degan hikoyaning sarlavhasini o'qigan odam hayron bo'lib qoladi. Rostdan, odamga qancha yer kerak? Fomaga mulkdor yer be-

radi. „Bugun qancha o'lchasang, hammasi seniki,“ — deydi. Foma yugurib-yelib, odimlab, kun bo'yi yer o'lchaydi. Oxiri ochlik va charchaganidan yiqiladi-yu, o'sha joyning o'zida jon beradi. Adib Foma cho'zilib yotgan yerni ko'rsatib, odamga ikki metr yer kerak bo'ladi, xolos, deydi.

Tolstoy asarlari orasida hayvonlar, jonivorlar, parrandalar haqida yozilganlari ham ko'p. Do'stlik, birodarlik, do'stga sadoqat, mehr-oqibat faqat odamlar o'rtasida emas, balki hayvonlar o'rtasida ham mavjud ekanligini biz adibning „Arslon bilan it“ hikoyasi misolida bilib olamiz.

Tolstoyning „Bolalik“, „Kavkaz asiri“ kabi povestlari ham bolalar sevib o'qiydigan asarlar sirasiga kiradi.

L. N. Tolstoyning ibratli hikoya, ertak va masallari hali ham o'zining badiiy hamda tarbiyaviy kuchini yo'qotgan emas. Uning bu mavzudagi asarlari qator darslik va majmualarga kirgan, alohida kitob holida ham chop etilgan.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. L. N. Tolstoyning 1872- yilda yaratgan „Alifbe“ darsligi nima uchun tanqidga uchradi?
2. „Mo'ysafid olma ekdi“ hikoyasidan siz qanday xulosa chiqardingiz?
3. „Odamga qancha yer kerak?“ hikoyasining qanday tarbiyaviy ahamiyati bor?

Korney Ivanovich Chukovskiy

(1882 — 1969)

Hozirgi zamon rus bolalar adabiyotining ulkan daholaridan biri Korney Ivanovich Chukovskiy yirik yozuvchi, shoir, taniqli olim, mohir tarjimon sifatida tanilgan so'z ustasi edi. U o'z asarlarida bolalarga xos ajoyib xislatlarni — rahmdillik va insoniylik, do'stlik va birodarlik, yovuzlikka nisbatan shafqatsizlik, vatanparvarlik kabi fazilatlarini targ'ib etadi. K. Chukovskiy bolalar uchun asarlar yaratish, ijod qilishni o'zi uchun katta baxt deb biladi.

Kichkintoylar va ularning adabiyotini umr bo'yi ardoqlagan Korney Chukovskiy 1882- yilda Peterburg shahrida dunyoga keldi. Tez orada Chukovskiy oilasi Odessaga ko'chadi. Bu yerda ona ming mashaqqat bilan o'g'lini gimnaziya joylaydi. Bu baxt uzoqqa cho'zilmaydi. „Oshxona xizmatchisining o'g'li“ bo'lganligi uchun K. Chukovskiy gimnaziya haydaladi.

Korney oilaga ko'maklashish, tirikchilik o'tkazish maqsadida turli yumushlarni bajarishga majbur bo'ladi. Shunga qaramay, u bosh vaqtlarida mustaqil o'qishga, Pushkin, Nekrasov, Chexov asarlarini mutolaa qilishga harakat qiladi.

Chukovskiyning dastlabki „San'at nima?“ maqolasi 1901- yilda „Одесские новости“ gazetasida bosilib chiqqan. 1903- yilda u gazeta muxbiri sifatida Angliya boradi. Londonda xizmat qila boshlaydi. Lekin bu yerdagi faoliyati uzoq davom etmaydi. Gazeta unga maosh to'lamay qo'yadi. U Britaniya muzeyiga ishga kirib, tirikchilik o'tkazishga majbur bo'ladi.

1905- yilda K. Chukovskiy Odessaga qaytib keladi va bu yerda „Signal“ degan jurnal chiqara boshlaydi. Jurnal sahifalarida chor hukumati siyosatiga qarshi materiallar bosilganligi uchun uni sud qilishadi.

Keyingi yillarda u bolalar adabiyoti to'g'risida ko'plab maqolalar yozadi. 1907- yilda „Bolalar tili“ asari maydonga keladi.

K. Chukovskiy dastlab M. Gorkiy hikoya qilib bergan sujet asosida bugungi kunda o'z ahamiyatini yo'qotmagan, badiiy baquvvat „Timsoh“ ertagini yozdi. 1918- yilda esa „Archa“ nomli to'plam bosilib chiqdi. O'sha yili „Jahon adabiyoti“ nashriyotiga ishga kirdi. 1919- yilda N. A. Nekrasov asarlarining to'la to'plamini nashr ettirdi.

Shu yillarda uning mashhur „Moydodir“, „Suvarakxon“ ertaklari, „Kichik bolalar“ kitobi bosilib chiqdi.

„Pashsha — xarxasha“, „Barmaley“, „Telefon“, „Fedora o'tkazgan alam“, „O'g'irlangan quyosh“, „Doktor Voyjonim“, „Filinisa kitob o'qir“, „Kirpilar kuladi“ asarlari Korney Chukovskiyning nomini olamga yoydi, kitobxonlar hurmatini qozondi.

Korney Chukovskiyning ertak-poemalarida ezgulikning yovuzlik ustidan g'alabasi, baxt, yorqin hayot sari keskin kurash bo'rtib turadi. Masalan, shoirning „Moydodir“ asarida bolalarning odobli, ozoda, har doim to'g'ri so'z bo'lishi va tozalikka rioya qilish mavzusi ilgari surilgan.

Asar qahramoni qator fazilatlarga loyiq. Lekin bir aybi bor, faqat kir-chir yuradi. Shuning uchun bir kuni unga xizmat qiluvchi barcha narsalar ish tashlaydi, undan yuz o'girib qochib ketishadi. Bola voqeaga tushunmay, xafa bo'lib turganida joniga yuz-qo'l yugich — Moydodir oro kiradi.

Yosh kitobxon hamisha hayvon, jonivor va hasharotlar haqidagi voqea-sarguzashtlarni sevib o'qiydi. K. Chukovskiyning „Suvarakxon“ asari ham kichikintoylarning sevimli asarlaridan hisoblanadi. Asarda shoir hayvon, hasharot va yirtqichlarning tuzilishlari, fe'l-atvorlari, dovyuraklik va qo'rqqonliklari to'g'risida bahs yuritadi:

Sho'rluk, baxtsiz hayvonlar

Bo'kirib, dodlab yig'lar!

Har bir uyada

G'or-u qiyada

Ochko'z yovga

Tiz cho'kar.

Ana shunday vaziyat tug'ilib turgan paytda paydo bo'lib qolgan chumchuqning tadbirkorligi, ishbilarmonligi, chaqqonligi qo'l keladi, u suvarakni tiriklayin yutib yuboradi. Shu zaylda chum-

chuq o'rmon-u quruqlikda yashaydigan qushlar, jonivorlar, hayvon va yirtqichlarni ozodlikka, erkka, baxtli va totli hayotga olib chiqadi. Bu voqea esa bolalarning estetik didlarini oshiradi, hayvonot olamiga nisbatan qiziqishlarini shakllantiradi, ona-Vatanga bo'lgan mehr-muhabbatlarini kamol toptirishda yetakchi omil hisoblanadi.

Shoirning „Doktor Voyjonim“ asari bir umr bolalarga shodlik-quvonch bag'ishlab kelmoqda. Doktor Voyjonimning oqko'ngilligi, mehribonligi, jonkuyarligi, hayvonlar bilan inoq, do'stligi ibratomuz chizib berilgan.

Hayotda nimalar bo'lmaydi deysiz! Hayot ajoyib-g'aroyib voqealarga boy. K. Chukovskiy mana shunday voqealar ba'zi befahm, farosatsiz bolalar bilan ham sodir bo'lib qolishi mumkin, deydi. Mura o'y o'ylamaydigan, fahm-farosat bilan ish ko'rmaydigan qizcha. U bilan juda kulgili voqea yuz beradi. Shoir „Muraga „Ajoyib-g'aroyib daraxt“ ertagini o'qib berishganida, u nima qildi?“ she'rida o'ylamay, aql ishlatmay tufisini bog' maydoniga ekib, ostini yumshatib, suv quyib, kulgili ish qilganligini tanqid qiladi:

Mura yechib tufisin,

Bog'ga ko'mib, der sekin:

— O's, o'saqol, tuficham,

Bo'y cho'zaqol, tuficham!

Endi jaji tuficham

O'z qo'limdan suv ichar.

Niholcham bo'lar daraxt,

Ulkan, g'aroyib daraxt!

Pishib bosonjoj daraxt

Daraxt sari yo'l olar,

Qip-qizil sapojkalar:

— Yulib oling! — deb qolar.

Shoirning „Mechkay“ asarida ham shunday kulgili, ta'sirli mavzu yotganligini ko'ramiz. K. Chukovskiy ta'kidlab o'tganidek, ba'zi bolalar bo'ladi, yaxshi o'qish, ozoda bo'lish, yuvnib-tarab yurish o'rni qo'proq ovqat yeyish niyatida yuradilar. Haddan ziyoda ko'p ovqat iste'mol qilish odamni kam o'ylaydigan qilib qo'yishini, yaxshi o'qish, ibratomuz ishlarni amalga oshirishda unga pand berishi mumkinligini tushunmaydigan bolalar onda-sonda uchrab turishini boplab tanqid qiladi:

...Teshik kulcha juda soz
O'ttiz bog'lamin shovvoz,
Bir-bir yutay deb yechgan,
To'rt xumcha sutni ichgan.
So'ng urib qirq to'rt quymoq
Singlim xo'p ozgan, biroq
Ko'plarni hayron etgan,
Eshikka sig' may ketgan.

Korney Chukovskiy sevimli shoir, iste'dodli adib, shuningdek, yirik adabiyotshunos olim bo'libgina qolmay, bilimdon tarjimon ham edi. Uning „Ikki kundan beshgacha“ nomli mashhur tadqiqotida kichik yoshdagi bolalarning xarakter xususiyatlari, nutqi va ruhiyati xususida qiziqarli hayotiy ma'lumotlar beriladi.

Ulkan so'z san'atkori Korney Chukovskiy bolalar qalbini to'lg'inlantiradigan, hayajonga soladigan kitoblarni muallifi sifatida hurmatga sazovor. E'zozli muallifining umri, bosib o'tgan hayot yo'li ham xuddi kitoblari singari e'zozlanadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoirning ozodalikka bag'ishlangan qanday she'rларini bilasiz?
2. „Suvarakxon“ asarining tarbiyaviy ahamiyati nimada?
3. „Doktor Voyjonim“ asaridan siz o'zingizga qanday xulosa chiqardingiz?

Samuil Yakovlevich Marshak

(1887 — 1964)

Hozirgi zamon rus bolalar adabiyotida Samuil Yakovlevich Marshakning roli katta. U rus bolalar adabiyotida kichikintoylar uchun katta she'r yaratib bergan ulkan san'atkor, taniqli tarjimon, yetuk dramaturg, mohir pedagog va bilimdon muharrir.

S. Y. Marshak 1887-yilda Voronej shahrida tish texnigi oilasida tug'ildi. Bo'lajak san'atkorda shoirlik iste'dodi juda erta uyg'ondi. „To'rt-besh yoshlarimda, — deb eslaydi shoir, — she'rлар yoza boshladim. O'n bir yoshlarimda, bir qancha poemalar yaratdim. Goratsiyning „Odamlar“ini tarjima qildim“.

S. Y. Marshak 1897-yilda Ostrogoj gimnaziya-siga o'qishga kiradi. Bu yerda bo'lajak shoir o'z zamonasining yetuk san'atkorlari bilan yaqindan tanishadi. Marshakning ijodiy faoliyati shu yerda chechak otadi. 1906-yildan boshlab felyetonlari, she'r hamda tarjimalari bilan matbuotda chiqqa boshlaydi.

S. Y. Marshak 1912-yilda Angliyaga jo'naydi. London universitetining san'at fakultetiga o'qishga kiradi. Ta'til kunlari u mamlakatning diqqatga sazovor joylarini yavov kezib tomosha qiladi: baliqchilar bilan dengizda sayr qiladi, qishloq maktablarida bo'ladi. Ingliz xalq qo'shiqlarini, ertaklarini sevimli tinglaydi. Bu yerda Marshak V. Bleyk, Robindranat Tagor va boshqalarining she'r va poemalarini ingliz tilidan tarjima qiladi.

1914-yilda Rossiyaga qaytib kelgan Marshakning hayoti bolalar olami bilan chambarchas bog'lanib ketadi. U 1915—22-yillarda bolalar uylarida tarbiyachi, o'qituvchi bo'lib ishlaydi. Bu Marshakning bolalar shoiri bo'lib kamol topishida katta rol o'ynaydi.

S. Y. Marshak 20-yillarda o'zining she'r, ertak va poemalari bilan yosh kitobxonlarning sevimli shoiri sifatida tanildi. „Qa-

yerda ovqatlaning, ey chumchuq“, „Ahmoq sichqoncha haqida ertak“, „Kecha va bugun“, „Sirk“ va boshqa shu kabi mashhur asarlari o'sha yillarda maydonga kelgan edi.

1939- yilda Marshakning „Petya nimadan qo'rqar edi?“, „Korablcha“ singari mashhur she'rlari bosilib chiqdi.

Ikkinchi jahon urushi davrida shoir ijodining asosiy qismini urush, bosqinchilarga qarshi kurash mavzusi tashkil etdi. Ayniqsa, 1943- yilda yaratilgan „O'n ikki oy“ nomli ertak-dramasi tez orada millionlab yosh kitobxonlar orasida mashhur bo'lib ketdi.

„Har qanday bolalar adabiyotida ikki yosh mavjud bo'ladi, u olamga bolalar nigohi bilan qaraydi, ammo uni kattalardek idrok qiladi, aql-tajribasiga suyanib ish ko'radi,“ — degan shoir bir umr bolalarni sevdi, ular uchun g'oyaviy-badiiy yuksak asarlar yaratish uchun tinmay ijodiy ish olib bordi.

S. Y. Marshakning nomini olamga yoygan, bolalar shoiri sifatida tanitgan she'rlaridan biri „Ahmoq sichqoncha haqida ertak“dir.

Bu ertakda shoir bolalar hayoti va xarakteriga mos bo'lgan qiziqarli sujet topa olgan. Kimki o'ziga ortiqcha oro bersa, oqibatini o'ylamay ko'r-ko'rona ish tutsa, o'zidan kattalarning pand-nasihatiga amal qilmasa, hayotda ko'p narsa yutqazadi, o'z baxtini qo'ldan boy beradi, degan fikr ertakning asosiy g'oyaviy mazmunini tashkil etadi.

Kichintoylarning otaxon shoiri S. Y. Marshak bu asarda turli hayvon va jonivorlar misolida ularning yashash sharoitlari, tovushlari, qolaversa yemak ovqatlari bilan ham yosh kitobxonlarni oshna qiladi.

S. Y. Marshak „Yong'in“, „Pochta“, „Musobaqalar doskasi“ asarlari bilan ham rus bolalar adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi.

S. Y. Marshak yaratgan juda ko'p qahramonlarni o'zi shaxsan tanigan, bilgan yoki eshitgan bo'ladi, ba'zan esa gazeta materiallari asosida yaratadi. Binobarin, bu qahramonlarning, albatta, hayotiy prototipi mavjud. Jumladan, student V. Burskiy („Noma'lum qahramon haqida qissa“), Igor Chkalov („Qahramonning o'g'li“), Katya Budanova („Katya Budanova“), Seryoja Smirnov („Sizning kitobingizni qanday nashr qiladilar?“) va boshqalar shunday qahramonlar sirasiga kiradi. Shoir „Noma'lum qahramon haqida qissa“ poemasi oddiygina hayotiy bir voqeani aks

ettirish bilan 30- yillar rus bolalar dostonchiligida ijobiy qahramon qiyofasini yaratish yo'llarini ko'rsatib berdi.

S. Y. Marshak Rossiyada hayot kechirayotgan har bir kishi bir-biriga mehribon, jonkuyar, shuningdek, vaqti kelganda mardlik, jasorat ko'rsatishga tayyor ekanliklarini, ayni paytda oddiy, kamtarin, o'zlarining qo'lga kiritgan ulkan muvaffaqiyatlari, erishgan jasoratlari bilan kerilmasliklarini, manmanlikka berilmasliklarini, oddiy hayotiy detal — o't ichida qolgan bir qizchaning hayotini saqlab qolgan bola misolida tasvir etadi. Bola, mana, ko'rib qo'yinglar, men jasorat ko'rsatdim, deya ko'kragiga urib maqtanish o'rniga, tezgina odamlar orasiga kirib, ko'zdan g'oyib bo'ladi. Bu qahramonni keyinchalik barcha qidiradi. Lekin hech kim topa olmaydi.

Hozir ham o'quvchilar o'rtaida maktab jihozlarini asrab-avaylab tutmaydiganlari topilib turadi. Bunday bolalarga shoir o'zining „Stol kelgan qayerdan?“ degan she'rida maktab jihozlari o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmaganligini, buning uchun kattalarning qanchadan qancha vaqlari, mehnatlari sarf etilganligini tushuntirib beradi.

„Marshak bizning bolalar adabiyotimizning asoschisi va bilimdoni,“ — deb yozgan edi M. Gorkiy. Bunday yuksak maqtovga S. Y. Marshak halol mehnati, kichintoylarni astoydil sevisi, ardoqlashi sababli erishdi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoirning yong'in o'chiruvchilar to'g'risidagi she'ridan siz o'zingizga qanday xulosa chiqardingiz?
2. „Ahmoq sichqoncha haqida ertak“ning asosiy g'oyasi nimada?
3. Shoirning qaysi she'ri sizga yoqdi?

MUNDARIJA

Muallifdan	3
Sehri olam sururi	5
Bolalar adabiyoti fani, uning maqsad va vazifalari	8
Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligi	9
Maktab yoshidagi kichik bolalar kitobxonligi	12
O'rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi	14
Bolalar folklori	15
Qo'shiqlar	15
Maqollar	20
Topishmoqlar	21
Tez aytish	22
Ertaklar	23
O'zbek bolalar adabiyoti	33
Alisher Navoiy	43
Muhammad Sharif Gulxaniy	50
Abdulla Avloniy	54
Hamza Hakimzoda Niyoziy	58
G'afur G'ulom	65
Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek	72
Quddus Muhammadiy	81
Ilyos Muslim	87
Zafar Diyor	91
Shukur Sa'dulla	100
Sulton Jo'ra	105
Hakim Nazir	112
Po'lat Mo'min	118
Qudrat Hikmat	123
Xudoyberdi To'xtaboyev	128
Farhod Musajon	135
Miraziz A'zam	139
Ergash Raimov	144

To'lan Nizom	151
Tursunboy Adashboyev	158
Mahkam Mahmud	166
Muhammad Ali	173
Safo Ochil	179
Anvar Obidjon	186
Abdusaid Ko'chimov	194
Hamza Imonberdiyev	201
Rustam Nazar	208
Kavsar Turdiyeva	214
Abdurahmon Akbar	221
Chet el bolalar adabiyoti	227
Sharl Perro	229
Aka-uka Grimmilar	231
Hans Kristian Andersen	234
Aleksandr Sergeyevich Pushkin	237
Nikolay Alekseyevich Nekrasov	240
Lev Nikolayevich Tolstoy	244
Korney Ivanovich Chukovskiy	247
Samuil Yakovlevich Marshak	251

MAMASOLI JUMABOYEV

BOLALAR ADABIYOTI

Darslik

(Pedagogik yo'nalishdagi kollejlarda uchun)

5- nashri

„O'qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2016

Muharrir *S. Xo'jaahmedov*

Badiiy muharrir *Sh. Xo'jayev*

Texnik muharrir *S. Nabiyeva*

Kompyuterda sahifalovchi *O'. Qurbonova*

Musahhih *Z. G'ulomova*

Nashriyot litsenziyasi AI №161 14.08.2009. Original-maketdan bosishga
ruxsat etildi 05.09.2016. Bichimi 60x90 $\frac{1}{16}$. Kegli 10, 11 shponli.

Tayms garniturasini. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset qog'ozini.

Hisob-nashriyot t. 15,0. Shartli b. t. 16,0. Adadi 618 nusxa.

Buyurtma № 249-16

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining „O'qituvchi“ nashriyot-matbaa
ijodiy uyi. Toshkent — 209, Yunusobod dahasi, Yangishahar ko'chasi, 1- uy.
Shartnoma № 07-99-16.